

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Цумарєв Марат Іванович

УДК: 321.019.51-027:541(477)«20»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

23.00.03 – політична культура та ідеологія

052 - політологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____М.І. Цумарєв

Науковий керівник – **Колісніченко Роман Миколайович**,
доктор політичних наук, доцент

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Цумарєв М.І. Формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – «Політична культура та ідеологія» (політичні науки). – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2019.

У дисертації визначені і теоретично обґрунтованні поняття, характерні риси, основні умови формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні. Окреслено базові у розрізі дослідження поняття, що характеризують культуру локальної демократії як соціокультурне явище, специфічну частину локальної політичної культури, феномен самоорганізації політичної участі громадян у вирішенні питань місцевого значення.

Виявлено, що окремі політико-культурні явища, які можна трактувати як прояви культури локальної демократії, відзначені уже в працях античних авторів.

Детермінація культурно-політичних реалій правовими та етичними санкціями з боку громади продовжена мислителями-гуманістами Відродження, Нового часу, Просвітництва.

З середини ХХ ст. культура локальної демократії осмислюється як частина локальної політичної культури, сукупність позицій та орієнтацій членів місцевої громади (цінностей, символів, зразків установок та поведінки). Детально аналізуються і праці сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, де обґрунтовується ідея громадянської культури як найважливішого показника активного громадянства, практичної співучасті індивідів у справах місцевої громади.

Визначено основні підходи до розуміння сутності культури локальної демократії, зокрема культурологічний, політико-культурний. В межах культурологічного підходу культура локальної демократії розглядається як одна з форм загальної культури суспільства, що становить систему матеріальних, духовних, психологічних та інших рис суспільства, які відображають суспільне ставлення до проблем розвитку демократії на місцевому рівні. Згідно політико-

культурного підходу культура локальної демократії розуміється як частина політичної культури суспільства, що включає комплекс політико-культурних, ідейно-теоретичних, поведінкових явищ, що формуються у сфері локальної демократії; локально-політичний, згідно з яким культура локальної демократії трактується як частина локальної політичної культури, що охоплює систему знань, цінностей, переконань, зразків діяльності територіальної громади або її частини та громадянина як члена територіальної громади відносно механізмів локальної демократії.

Методологічною основою дослідження визначено діалектичний, системний, структурно-функціональний, соціокультурний, політико-культурний, інституційний, діяльнісний та соціально-психологічний підходи.

Запропоновано авторське визначення культури локальної демократії як частини локальної політичної культури, системи знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії, а також форм політичної участі у цих механізмах, зразків поведінки, соціальних норм, фундаментальних принципів і суспільних інститутів, що орієнтують суб'єктів на ті чи інші форми активності у локально-політичному просторі, забезпечують передачу накопиченого досвіду розв'язання місцевих проблем, сприяють стійкості локальної демократії в часі.

Окреслені типи культури локальної демократії: негативістська, нейтральна, маніпулятивна та громадянська. Основними ознаками громадянської культури локальної демократії як еталонного типу є: інтерес громадян до різних аспектів життя і потреб громади; самоідентифікація з громадою; стійкість до зовнішніх деструктивних чинників і маніпуляцій; ефективна участь у механізмах локальної демократії.

Окреслено особливості розвитку і трансформацій культури локальної демократії в Україні – від протодемократії родоплемінного та ранньофеодального суспільства до сучасних форм, способів і засобів діяльності суб'єктів у місцевому суспільно-політичному житті. Виокремлено етапи трансформації громади як

суб'єкта культури локальної демократії в різні історичні епохи (традиційна, індустріальна та постіндустріальна моделі).

Здійснена оцінка рівня розвитку світоглядної складової культури локальної демократії за ціннісним та знаннєвим критеріями. Зроблено висновки про переважно незадовільний стан культури локальної демократії сучасного українського суспільства.

З'ясовано, що розвиток діяльнісної (технологічної) та організаційної (інституційної) складових культури локальної демократії передусім виявляється у політичній участі громадян у механізмах локальної демократії.

Водночас виявлено тенденції поступового зростання довіри з боку населення України до механізмів локальної демократії та збільшення кількісних показників участі громадян у створенні та діяльності органів самоорганізації населення, зборах громадян за місцем проживання, громадських слуханнях та місцевих електронних петиціях.

Охарактеризовано основні ознаки та напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у контексті розвитку культури локальної демократії; визначено найсуттєвіші перешкоди для її формування, пов'язані з недосконалістю діяльності зазначених органів; запропоновано шляхи їх подолання; з'ясовано особливості взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у світлі формування громадянської культури локальної демократії сучасного українського суспільства. Виявлено тенденції розвитку громадянської культури локальної демократії в громадах, що відбувається завдяки активізації діяльності інститутів громадянського суспільства та успішній реалізації унормованих механізмів та інструментів локальної демократії.

Виявлено умови ефективної, з точки зору формування громадянської культури локальної демократії, діяльності засобів масової інформації. Проаналізовано також освітній аспект проблематики, який виявляється через діяльність навчальних закладів та завдяки реалізації освітніх проектів інститутів громадянського суспільства. З метою підвищення політичної активності громадян

у сфері локальної демократії запропоновано програму навчального курсу «Громадянська культура локальної демократії» для вищих навчальних закладів.

Запропоновано механізм становлення громадянської культури локальної демократії, який є системою ефективних взаємодій органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, засобів масової інформації (інформаційно-комунікативний аспект) та закладів освіти (освітній аспект), спрямованих на становлення та розвиток культури локальної демократії в Україні.

Окреслення шляхів становлення та умов ефективного формування громадянської культури локальної демократії в Україні не вичерпують всієї проблематики цього соціокультурного феномену. Перспективними є подальші дослідження політико-культурних аспектів продуктивної взаємодії всіх елементів системи локальної демократії як передумови становлення громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні.

Ключові слова: політична культура, локальна політична культура, локальна демократія, механізми локальної демократії, культура локальної демократії, громадянська культура локальної демократії, територіальна громада.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Стаття у науковому фаховому виданні України:

1. Колісніченко Р.М., Цумарєв М.І. Напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади у контексті розвитку культури локальної демократії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Випуск 24: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 29 – 37.

Статті у зарубіжному виданні і фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Цумарев М.И. Культура локальной демократии как залог развития гражданственности. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi*. № 6/2018. Bakı: Mütərcim, 2018. S. 217 – 222.

3. Цумарев М.І. Місце культури локальної демократії у політологічній літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століття. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С. 70 – 76.

4. Цумарев М.І. Культура локальної демократії: структура й функції. *Політикус. Науковий журнал* / Гол. ред. С.М. Наумкіна. Одеса: «Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 1. С. 83 – 87.

5. Цумарев М.І. Поняття культури локальної демократії. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 129 (2). С. 301 – 305.

6. Цумарев М.І. Громада як суб'єкт культури локальної демократії. *Грані. Науково-теоретичний альманах* / Гол. ред. С.А. Квітка. Дніпро: «Видавництво «Грані», 2018. Том 21 (№3). С. 82 – 89.

7. Цумарев М.І. Роль інститутів громадянського суспільства у формуванні культури локальної демократії громадянського типу. *Регіональні студії. Науковий журнал* / Гол. ред. М.М. Полінчак. Ужгород: «Видавничий дім «Гельветика», 2018. № 12 (№8). С. 72 – 77.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

8. Цумарев М.І. Стан локальної демократії на Кіровоградщині: проблеми, перспективи розвитку. *Актуальні суспільно-політичні проблеми права та економіки*. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (11 квітня 2014 р.) / укладачі: Р. М. Колісніченко; О. Д. Коломоєць. Кіровоград: Кіровоградський інститут МАУП, 2014. С. 145 – 148.

9. Цумарев М.І. Практичні аспекти організації та проведення конференції громадян за місцем проживання при створенні органу самоорганізації населення.

Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (20 травня 2015 р.); гол. ред. Р.М. Колісніченко. Кіровоград: Кіровоградський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2015. С. 122 – 129.

10. Цумарєв М.І. Особистісні виміри громадянської культури локальної демократії. *Сучасні наукові інновації*. Ч. II. Матеріали II Міжнар. Наук.-практ. конференції. 24 – 25 лютого 2018 р. Київ: Міжнародний Центр Наукових досліджень 2018. С. 25 – 26.

11. Цумарєв М.І. Особливості взаємодії суб'єктів-носіїв культури локальної демократії, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*. Матеріали III Всеукр. наук. конф. 25 – 26 травня 2018 р. Дніпровський національний університет ім. О. Гончара. Частина I.; Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро, 2018. С. 88 – 90.

12. Цумарєв М.І. Механізм становлення громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні. *Суспільство держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 1 – 2 червня 2018 р.); за ред. Заславської О.О., Мудракова В.В., Ювсечка Я.В. Хмельницький Національний університет, Хмельницький, 2018. С. 120 – 121.

13. Цумарєв М.І. Роль недержавних закладів освіти у політичній соціалізації молоді та формуванні культури локальної демократії громадянського типу. *Проблеми модернізації України*: [зб. наук. пр.]. Вип. 8: Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики. зб. наук. праць і матеріалів (11 квітня 2019 р.); Редкол.: М.Н. Курко (голова) [та ін.] Київ: МАУП, ДП «Видавничий дім «Персонал», 2019. С. 220 – 222.

14. Цумарєв М.І. Кваліметрична модель рівня розвитку культури локальної демократії. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики*: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук.-

практ. конф. (25 квітня 2019 р.); гол. ред. Р.М. Колісніченко. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 10 – 13.

SUMMARY

M. Tsumariiev. Formation of community culture of local democracy in Ukraine nowadays. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of political sciences in specialty 23.00.03 «Political culture and ideology» (052 – political sciences). – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

Some notions which are theoretically justified, characteristic features, the main conditions of forming public culture of local democracy in modern Ukraine are noticed in the work.

The basic notions of the research paper that characterize the culture of local democracy as socio-cultural event and as a specific part of local political culture, a phenomenon of self-discipline by citizens political participation in resolving local problems are discovered in dissertation.

It is found out that some separate politically-cultural events which are possible to interpret and showings of local democracy culture are marked already in works of antique authors. Determination of culturally-political realities by juridical and ethical sanctions from the side of community is continued by thinkers-humanists of Renaissance, New Age, Enlightenment. From the middle of 20th century the culture of local democracy is realised as a part of local political culture as the totality of positions and orientations by members of local community (values, symbols, examples of settings and behaviour). The works of modern national and foreign scientists where the idea of public culture is justified as the main indicator of active citizens are analysed in details too.

It is defined the main reproaches to the understanding local democracy culture essence in particular way cultural and politically-cultural. In this cultural aspect the local democracy culture is seen as one of the form of general society culture which is

the system of material, spiritual, psychological and other society features, which reflect social attitude to the development problems of democracy on local level.

According to the politically cultural reproach the local democracy culture is understood as a part of society political culture which includes the complex of politically cultural, idea-theoretical and behavior events that are formed in sphere of local democracy: locally-political accordingly to which the local democracy culture is interpret as a part of local political culture, that include the system of knowledge, values, beliefs, models of territorial community activity or its part and a citizen as a member of territorial community according to local democracy mechanisms.

The methodological base of the research is determined the dialectual, systemic, structurally-functional, socio-cultural reproaches.

It is suggested the author's identification of local democracy culture as a part of local political culture, system of knowledge, values, beliefs of the members of territorial community as for legally determinated mechanisms of local democracy and also as for forms of political participation in these mechanisms, models of behaviour, social norms, fundamental principles and sociable institutions that orient subjects on these forms of activity in locally-political area or on other ones which transfer the accumulated experience of resolving local tasks and promote the resistance of local democracy by time.

It is shown the types of local democracy culture: negotiative, neutral, manipulative and public ones.

The main features of local democracy public culture as a model type are: the citizen interest to the different aspects of life and community's needs; selfidentity with community; resistance to the external destructive reasons and manipulations; the effective participation in local democracy mechanisms.

It is defined the peculiarities of development and transformation of local democracy culture in Ukraine – from protodemocracy of ribal and early feudal society to modern forms ,ways of subjects activity in local socio-political life.

It is selected the stages of community transformation as subject of local democracy in different historical era (traditional, industrial, post-industrial models).

It is executed the evaluation of worldview part of local democracy culture development level by valuable and knowledgable criteria and also the evaluation of valid component which is shown in citizens participation in mechanisms of local democracy. It is made the conclusion about unsatisfied position in mostly ways in local democracy culture of modern ukrainian society.

It is analysed that the activity development (technological) and organisational (institutional) the local democracy culture component primarily appears in political participation of citizen in local democracy mechanisms.

At the same time it is discovered the tendencies of partial increasing trustworthy from the ukrainian population's side to the mechanisms of local democracy and enlarging the quantity indicators of suitable citizens participations in forming and activity of population selfdiscipline organs, citizen meetings by place of living, public listenings and local electronic petitions.

It is characterized the main features and directions of activity evolution of state power organs and local government in the context of local democracy culture development; it is noticed the main barriers for forming culture which are connected with imperfection activity of mentioned organs; it is analysed the peculiarities of interconnection by organs of local government with institutions of public society in the concept of forming public culture of local democracy of ukrainian modern society. It is found out the development tendencies of public local democracy culture in communities which exist with the help of activation by institutions of public society's activity and successful realization of normalized mechanisms and instruments of local democracy.

It is discovered the conditions of effective public local democracy culture from the point of forming mass media activity. It is analysed also the educational aspect of problem which is came out through the educational establishments activity and with the help of realisation of educational projects by institutions of public society. It is proposed the educational program «Public Culture of Local Democracy» for higher education establishments with the aim of increasing the political activity of citizens in the sphere of local democracy.

It is proposed the formation mechanism of local democracy public culture which is the system of effective interrelations of state power authority ,local government, public society institutions, mass media (informatically-communicative aspect) and educational establishments (educational aspect), which are directed on local democracy formation and development in Ukraine

Key words: political culture, local political culture, local democracy, local democracy mechanisms, local democracy culture, public culture of local democracy, territorial community.

THE LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THEME OF DISSERTATION

**Scientific works in which the main scientific results of research are
published:**

The article which is in the scientific specialised publication of Ukraine:

1. Kolisnichenko R., Tsumareiv M. The directions of improvement of state power organs activity in the context of local democracy development. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 22. Political science and teaching methods of socio-political disciplines* [Rep. Ed. O.Babkin]. Kiev: NPU M. Drahomanov, 2018. Issue 18. P. 29 – 37.

The articles are in foreign publication and in specialised publications which are included Into international science-computer bases:

2. Tsumariev M. The culture of local democracy as the key of citizenship development. *Humanitar elmrerin oyrenilmesinin aktual problemleri. Ali mektebelerarasi elmi meqaleler mecmuesi.* #6/2018. Baki: Mutercim, 2018 .S. 217 – 222.

3. Tsumariev M. The place of local democracy culture in politological litetature in the 2d middle of 20th-the beginning of 21st century. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works.* [Goal. Ed. V. M. Vashkevich] Kiev: Gilea. 2017. Issue 123(8). P. 70 – 76.

4. Tsumariiev M. The local democracy culture: structure and functions. *Politikys. Scientific journal*. [Main Ed. S. Naumkina] Odesa: Publishing house «Helvetika», 2018. Issue.1, P. 83 – 87.

5. Tsumariiev M. The meaning of local democracy. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works*. [Goal. Ed. V. M. Vashkevich] Kiev: Hileya, 2018, issue 129 (2). P. 301 – 305.

6. Tsumariiev M. Community as the subject of local democracy culture. *Grani. Almanac*. [Rep.ed. S. Kvitka] Dnipro: Grani, 2018 volume 21 (#3). P. 82 – 89.

7. Tsumariiev M. The role of public society institutions in composing local democracy culture of public type. *Regional studios. The scientific journal* [Main ed. M. Polinchak] Yzhhorod: Publication «Helvetika», 2018. Issue 12 (#8.) P. 72 – 77.

The scientific works that certify the approbation of dissertation's materials and additionally reflect the received scientific results:

8. Tsumariiev M. The condition of local democracy in Kirovohrad region: problems, development, prospects. *Socio-political problems of Law and Economy which are actual now. The materials of international scientifically-practical conference*. April 11, 2014. Kirovograd: Kirovograd institute «IAPM», 2014. P. 145 – 148.

9. Tsumariiev M. Practical aspects of organisation and realisation of citizen conference by their place of location in period of forming the organ of population self-discipline. *Scientific searches: actual problems of theory and practice: collection of scientific works and materials of International science conference*. May 20, 2015. Kirovograd: Kirovograd institute «IAPM», 2015. P. 122 – 129.

10. Tsumariiev M. Individual measurements of local democracy public culture. *Modern scientific innovations. Part II. Materials of second international scientifically-practical conference*. February 24 – 25, 2018. Kiev: International center of scientific researches 2018. P. 25 – 26.

11. Tsumariiev M. The peculiarities of interconnection between the subjects-carriers of local democracy culture, state power organs, organs of local authorities and public society institutions. *Socio-humanitarian sciences and modern challenges*.

Materials of the third Ukrainian scientific conference. May 25 – 26, 2018. Dnipro: Dnipro national university named after. 2018. P. 88 – 90.

12. Tsumariiev M. The mechanism of local democracy public culture formation in modern Ukraine. *Society, state and church in a spectrum of interdisciplinary researches: collection of materials of international scient.-pract. Conference.* June 1 – 2, 2018. Khmel'nitskiy: Khmel'nitsky National University. 2018. P. 120 – 121.

13. Tsumariiev M. The role of private educational establishments in political youth socialization and forming the local democracy culture by public type. *Modernisation problems of Ukraine: (collection of scient. works). Issue 8: Actual modernisation problems of private education sector in Ukraine in the context of worldview tendencies and national practice Collection of scientific works and materials.* April 11, 2019. Kiev: IAPM, «Publishing house «Personal». 2019. P. 220 – 222.

14. Tsumariiev M. Qualimetric model of local democracy culture development level. *The actual problems of education and science development in the conditions of worldview tendencies and national practice: collection of scientific works and materials of international scient. -pract. Conference.* April 25, 2019. Kropyvniyskiy: Central-ukrainian publication. 2019. P. 10 – 13.

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ	26
1.1. Стан наукової розробки проблеми культури локальної демократії	26
1.2. Понятійно-категоріальний апарат осмислення культури локальної демократії	42
1.3. Основні підходи до сутності культури локальної демократії та методологія її дослідження	57
Висновки до першого розділу	74
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ	77
2.1. Динаміка розвитку культури локальної демократії на українських землях.....	77
2.2. Становлення світоглядної складової культури локальної демократії в умовах українського сьогодення	93
2.3. Сучасні особливості політичної участі громадян України у механізмах локальної демократії	111
Висновки до другого розділу	129
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	132
3.1. Основні ознаки та напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади України у контексті розвитку культури локальної демократії	132

3.2. Взаємодія органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у світлі формування громадянської культури локальної демократії	148
3.3. Освітньо-інформаційні умови становлення громадянської культури локальної демократії в Україні.....	165
Висновки до третього розділу	182
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АССН – Асоціація сприяння самоорганізації населення
- ВРУ – Верховна Рада України;
- ЗВО – заклад вищої освіти;
- ВГО – всеукраїнська громадська організація;
- ГО – громадська організація;
- ІГС – інститути громадянського суспільства;
- МГО – міська громадська організація;
- МОН – Міністерство освіти України;
- ОСББ – об'єднання співвласників багатоквартирного будинку;
- ОДВ – органи державної влади;
- ОТГ – об'єднана територіальна громада;
- ОСН – органи самоорганізації населення;
- ОМС – органи місцевого самоврядування;
- КМУ – Кабінет Міністрів України.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Серед політико-культурних проблем українського суспільства важливими є питання реалізації механізмів локальної демократії, що значно обмежують участь територіальних громад у вирішенні актуальних завдань місцевого значення, істотно звужують можливості представництва та захисту законних інтересів їх членів. Очевидно вагомим чинником традиційної невирішеності проблем місцевого значення є політична пасивність громадян, зумовлена недосконалістю культури локальної демократії як частини політичної культури суспільства, що відображає ставлення до механізмів локальної демократії, а також участь у їх реалізації.

Вибір теми дослідження обумовлений, по-перше, недостатньою вивченістю у політичній науці культури локальної демократії, критичною масою нерозв'язаних проблем на рівні територіальних громад, що перешкоджає становленню громадянського суспільства в Україні. Локальну демократію можна визначити як гарантований державою спосіб організації влади на локальному рівні (в межах місцевого самоврядування), що ґрунтується на самоорганізації політичної участі громадян (членів територіальної громади або її частини) у вирішенні питань місцевого значення, за допомогою унормованих механізмів та інструментів. Саме територіальні громади, об'єднані спільними цілями, завданнями та інтересами, здатні на засадах самоорганізації та за допомогою механізмів локальної демократії оперативніше й результативніше домагатися вирішення питань місцевого значення, що стосуються найважливіших проблем життєзабезпечення громадян.

На дослідженні проблематики окремих культурно-політичних аспектів локальної демократії зосередилися такі західні науковці як Г. Алмонд, Б. Барбер, Д. Бернс, Дж. Брукс, С. Верба, Г. Волен, Б. Гуггенбергер, К. Дойч, Д. Елазар, В. Зентаї, А. Коулсон, А. Кемпбел, Д. Ліллекер, Ж. Марку, К. Стоун, В. Рейсінгер, Д. Райбот, Г. Шовш та інші. Певні сторони культури локальної демократії досліджені у працях науковців радянської доби та сучасних російських вчених:

А. Белоусова, Г. Гаврилова, В. Гельмана, Г. Голосова, Т. Дрідзе, Т. Заславської, К. Кисельова, Н. Наумова, М. Мальковця, В. Лексіна, І. Халій, О. Швецова, О. Шоміної та інших

У незалежній Україні локальні виміри політичної культури суспільства постають предметом досліджень провідних українських науковців В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, М. Белецького, С. Були, М. Головатого, В. Горбатенка, Т. Жаровцевої, М. Лендєл, Г. Музиченка, С. Наумкіної, Т. Панченко та інших. Сучасний стан розвитку локальної демократії та її правове забезпечення досліджувались В. Брудним, А. Крупником, О. Орловським, Н. Мішиною та іншими. Проте, незважаючи на існуючі наукові розробки, такий важливий соціокультурний феномен як культура локальної демократії потребує поглибленої уваги. Зокрема, заслуговують ґрунтовного наукового аналізу такі політико-культурні проблеми: визначення сутності й змісту культури локальної демократії як частини політичної культури суспільства; окреслення кола суб'єктів, структури, типології та функцій культури локальної демократії; з'ясування особливостей її формування в Україні.

Актуальністю відрізняється й необхідність певних уточнень у сфері розробки механізму формування культури локальної демократії сучасного українського суспільства. У цьому контексті відкритими залишаються питання визначення основних напрямів вдосконалення діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, засобів масової інформації, навчальних закладів та інших інститутів локально-демократичної соціалізації як передумови становлення культури локальної демократії громадянського типу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри політології, соціології та соціальної роботи Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» – «Дослідження теоретико-методологічних основ розвитку української державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних

громадянських суспільств: політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти», затвердженої Вченою радою ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (протокол № 12 від 19 грудня 2018 р.). Тема дослідження затверджена Вченою радою ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (протокол № 5 від 25 травня 2016 р.).

Метою дослідження є визначення і теоретичне обґрунтування поняття, характерних рис та основних умов формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні.

Мета дослідження обумовила такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми культури локальної демократії;
- визначити понятійно-категоріальний апарат осмислення проблематики;
- окреслити методологію та основні підходи до розуміння сутності культури локальної демократії;
- вивчити динаміку розвитку культури локальної демократії на українських землях;
- дослідити особливості становлення світоглядної складової культури локальної демократії в умовах українського сьогодення;
- описати сучасні особливості політичної участі громадян України в механізмах локальної демократії;
- охарактеризувати основні ознаки та напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади України у контексті розвитку культури локальної демократії;
- з'ясувати особливості взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у світлі формування громадянської культури локальної демократії сучасного українського суспільства;
- обґрунтувати освітньо-інформаційні умови реалізації механізму становлення громадянської культури локальної демократії в Україні.

Об'єктом дослідження є локальна демократія в сучасній Україні.

Предмет дослідження – формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні.

Методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання політичних явищ, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-психологічного і політологічного аналізу феномену культури локальної демократії. Широко використовується *діалектичний підхід*, який відкриває можливості дослідження причинно-наслідкових зв'язків між особливостями діяльності інститутів локально-демократичної соціалізації, процесами формування культури локальної демократії та як наслідку – результативністю впливу громади на вирішення проблем місцевого значення. З позицій зазначеного підходу можливо розглядати феномен культури локальної демократії у постійному розвитку. Внутрішніми імпульсами розвитку згаданого феномену є суперечності різного рівня в рамках тієї чи іншої територіальної громади.

Цілісність дослідження локально-демократичних процесів з позицій різних наукових напрямків забезпечується застосуванням низки загальнонаукових підходів. *Системний* дозволяє дослідити взаємозв'язки таких елементів культури локальної демократії як знання, цінності, переконання, соціальні норми, зразки поведінки, форми політичної участі членів територіальної громади (або їх частини) у механізмах локальної демократії. За допомогою *структурно-функціонального* підходу виокремлюються суттєві елементи та функціональні аспекти політичної системи на локальному рівні, які є чинниками формування типу культури локальної демократії. *Міждисциплінарні* соціокультурний та політико-культурний підходи застосовані у дослідженні для узагальнення історичних, соціологічних, соціально-філософських аспектів феномену культури локальної демократії на основі вивчення уявлень, традицій, стереотипів, механізмів, закономірностей політичних процесів на місцевому рівні. *Діяльнісний, соціально-психологічний* та *інституційний* підходи дають змогу описати трансформації культурних орієнтирів у політичну участь громадян, вирішення питань місцевого значення.

Також використано такі теоретичні методи наукового пізнання як системний аналіз, метод ідеалізації, наукове абстрагування, систематизація, класифікація, узагальнення, емпірична типологізація, порівняльний метод, методи емпіричних соціологічних досліджень, за допомогою яких здійснено детальний та об'єктивний аналіз особливостей становлення культури локальної демократії в сучасній Україні. Дослідження здійснено за принципами об'єктивності, соціального підходу, історизму.

Емпірична основа дисертації базується на даних соціологічних досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Українським незалежним центром політичних досліджень, соціологічною групою «Рейтинг», Київським міжнародним інститутом соціології, Міжнародним республіканським інститутом, Всеукраїнською громадською організацією «Асоціація сприяння самоорганізації населення», Причорноморським центром політичних та соціальних досліджень, а також власного соціологічного опитування, проведеного автором 29-30 липня 2017 р. у м. Кропивницькому.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що в межах цілісного політологічного дослідження обґрунтовано сутність і значення культури локальної демократії у контексті актуальних суспільно-політичних викликів та перспектив розвитку України.

Вперше:

- запропоновано визначення культури локальної демократії як частини локальної політичної культури, системи знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії, а також форм політичної участі у цих механізмах, зразків поведінки, соціальних норм, фундаментальних принципів і суспільних інститутів, що орієнтують суб'єктів на ті чи інші форми активності у локально-політичному просторі, забезпечують передачу накопиченого досвіду розв'язання місцевих проблем, сприяють стійкості локальної демократії в часі;

- розроблено типологію культури локальної демократії залежно від рівня локально-демократичної соціалізації членів територіальної громади, згідно якої визначено нейтральний, маніпулятивний, негативістський та громадянський типи зазначеної культури. Окреслено основні політико-культурні характеристики локально-демократичної соціалізації;

- сформульовано концепт «громадянська культура локальної демократії» як еталонний тип культури локальної демократії, визначено його сутність та основні ознаки, зокрема: стійкий інтерес громадян до різних аспектів життя і потреб громади, психологічна самоідентифікація з громадою; високий рівень компетентності щодо ефективних способів самоорганізації громади; активна участь у реалізації механізмів локальної демократії; сформованість переконань щодо можливостей громади у сфері ефективного реалізації власних інтересів та, відповідно, стійкість до зовнішніх деструктивних чинників і маніпуляцій.

- комплексно проаналізовано особливості формування культури локальної демократії українського суспільства, визначено основні тенденції її розвитку. Встановлено, що культура локальної демократії в сучасній Україні перебуває на стадії формування. Попри усвідомлення значимості механізмів локальної демократії, знання громадян в окресленій сфері є фрагментарними, а участь у цих механізмах – незадовільною. Виявлено тенденції поступового зростання рівня світоглядної та діяльнісної складових зазначеної культури, що може бути зумовлено, зокрема: успіхами окремих громад; результативною діяльністю «сусідських об'єднань»; впровадженням прогресивних механізмів, наприклад, місцевих електронних петицій;

- науково обґрунтовано основні умови формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні, до яких, насамперед, належать: згуртованість суспільства на рівні територіальної громади або її частини, готовність до мобілізації задля вирішення місцевих проблем шляхом застосування механізмів локальної демократії; вдосконалення нормативної бази у сфері врегулювання участі громадян у вирішенні питань місцевого значення; комплексне сприяння органів місцевого самоврядування процесам самоорганізації

громад та реалізації механізмів локальної демократії; широка залученість інститутів громадянського суспільства, засобів масової інформації та закладів освіти до процесу локально-демократичної соціалізації населення.

Отримали подальшого розвитку:

- дослідження ролі територіальної громади як інституту локально-демократичної соціалізації, який передає особі місцеві політичні традиції, залучає до політичного життя спільноти, виховує навички використання громадянином механізмів локальної демократії;

- аналіз законодавства періоду незалежності України у частині регулювання механізмів локальної демократії, зокрема виокремлено періоди його розвитку, встановлено вплив реалізації законодавства на розвиток культури локальної демократії в Україні.

Поглиблено:

- методологію дослідження культури локальної демократії, у тому числі застосування кваліметричних моделей як інструментарію для кількісної оцінки якості об'єкта, структуру, що поєднує локально-демократичні знання, переконання, цінності та поведінку;

- методику типологізації групових суб'єктів культури локальної демократії. Зокрема на підставі виокремлення специфічних особливостей, що залежать від міцності соціальних зв'язків мешканців, об'єднаних місцем проживання, усвідомленням ними необхідності участі у вирішенні спільних проблем, визначено рівні групових суб'єктів культури локальної демократії: базовий, основний, загальний;

- визначення загальних та спеціальних функцій громадянської культури локальної демократії.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження одержані автором самостійно. У праці, опублікованій у співавторстві з Р. Колісніченком, автору належать матеріали, пов'язані з аналізом нормативних актів, що врегульовують механізми локальної демократії, та періодизація розвитку зазначеного законодавства (0,5 д.а. зі загального обсягу 0,8 д.а.).

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертації можуть слугувати основою для подальшої розробки наукової проблеми формування громадянської культури локальної демократії в Україні, а також загалом у перспективах дослідження проблематики політичних цінностей, культури політичної участі, політичної поведінки та інших (поза)інституційних вимірів політики.

Результати дослідження можуть бути використані органами державної влади і місцевого самоврядування, політичними партіями, органами самоорганізації населення, громадськими організаціями і рухами, ініціативними групами громадян, засобами масової інформації. Матеріали можуть використовуватися під час проведення навчально-виховної роботи у закладах освіти, при викладанні курсів з політології і спеціальних курсів з проблематики громадської ініціативи, локальної політичної участі, демократизації суспільства тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданні кафедри політології, соціології та соціальної роботи ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», а також пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні суспільно-політичні проблеми права та економіки» (Кіровоград, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії та практики» (Кіровоград, 2015 р.); III Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Дніпро, 2018 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (Хмельницький, 2018 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові інновації» (Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики» (Київ, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній

конференції «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики» (Кропивницький, 2019 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 14 наукових праць, 7 з яких містяться у фахових виданнях з політичних наук (зокрема, у 5 виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, та в 1 зарубіжному науковому збірнику), а 7 засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (330 найменування) та 10 додатків. Загальний обсяг дисертації – 245 сторінок, основна частина дисертації – 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Стан наукової розробки проблеми культури локальної демократії

Поняття культури локальної демократії – ключове для дослідження втілення політико-культурних орієнтирів громадян у соціальну практику політичної участі для вирішення питань місцевого значення, у першу чергу – реалізації механізмів локальної демократії: місцевих референдумів, громадських слухань, зборів громадян за місцем проживання, діяльності органів самоорганізації населення тощо [307].

Різні аспекти формування політичної культури суспільства на локальному рівні, зокрема – форми самоорганізації і політичної діяльності громади знайшли відображення уже в працях античних авторів. Так, історики Фулідід (460 – 396 рр. до н.е.) та Геродот (490/480 – 425 рр. до н.е.) описують територіальну громаду-демос, що займає невелику територію, політичним та економічним центром якої є так званий поліс на чолі з правителем («басилевсом») [73; 280]. Основою соціальної організації виступає родова структура, за якої поліс поділяється на філи, філи – на фратрії, фратрії – на роди. Характерними рисами такої родової структури є насамперед право взаємного успадкування землі лише членами роду або ж особами, усиновленими родом, а також наявність особливого очільника роду (архонта) і скарбника [21, с. 407 – 408]. Згадані автори особливо підкреслюють таку ознаку полісу як автократія демосу: демос (громада) полісу протиставляє себе індивіду. Саме така пріоритетність колективного щодо індивідуального знайшла відображення, наприклад, у поезії Архілоха (друга чверть – середина VII ст. до н. е.) [6; 17].

У V – IV ст. до н.е., за «класичної» доби розвитку античної демократії, у працях Платона й Аристотеля з'являються теорії ідеального міста-держави, у яких

розкривається ставлення членів громади полісу до життя держави – у всіх аспектах такого життя – політичних, суспільних, релігійних тощо.

Платон (428 – 347 рр. до н. э.) у діалогах «Держава», «Політик» і «Закони» розвиває теорію ідеального політичного ладу полісу (міста-держави). Платон вважає, що ознакою культури суспільства є визнання закону як незалежного елементу держави. Закон повинен відображати мудрість суспільних звичаїв, а також моральні вимоги й ідеали держави. При цьому, зазначає Платон, політик повинен зважати на людську природу, узгоджувати необхідність дотримання закону з прагненням громадян до свободи і злагоди. Ідеальною державою, за Платоном, є не демократія, однак така держава має містити демократичні елементи. Ідеальна держава може бути встановлена у суспільстві «рівних, об'єднаних однією метою досягти найкращого життя, наскільки це можливо» [209].

Теорію ідеального полісу розвиває учень Платона, Аристотель (384 – 322 рр. до н. е.) у трактаті «Політика». У цьому творі Аристотеля закладені основи сучасної соціальної та політичної філософії, теорії суспільного устрою і державного управління. Оскільки людина, за Аристотелем, – «істота політична», то й громада-поліс, як об'єднання людей задля загального блага, є утворенням природним. Тільки члени полісу – громадяни (політи), нащадки першопоселенців-засновників, володіють власністю у полісі і беруть участь у політичному житті. Сам поліс є «власністю» колективу громадян. На думку Аристотеля, поліс в єдине ціле поєднують належність людини до колективу, вшанування місцевих святинь, землі, на якій вона народилася і живе. Це ознаки, які відрізняють громадянина полісу – політа. Головна ідея полісу – протистояння демосу (громади) зовнішньому світові, стихії, навалам ворогів [16, с. 10].

Майновою нерівністю політів зумовлюються, за Аристотелем, їх різні політичні вподобання: незаможні (яких – більшість) віддають перевагу демократії, багаті – олігархії. Для запобігання конфліктам Аристотель пропонує зміцнювати «середній клас», тобто громадян, що володіють власністю середньою, але достатньою (для існування), які є прибічниками правління в інтересах

загальної користі. Ця думка Аристотеля відповідає сучасним уявленням про громадянське суспільство. Зміцнення середнього класу сприяє збалансованій участі громади у політичних процесах, відображає високий рівень політичної культури суспільства [16, с. 116].

В основі політичного ідеалу Аристотеля (так само, як і Платона) – думка про те, що поліс і громадяни – поняття тісно пов'язані між собою, власне, нероздільні. Як зазначалося вище, поліс є об'єднанням громадян, мета якого – краще правління, краще життя. Спосіб життя людей залежить від самих людей, від того, чого вони бажають досягти, а держава визначає, хто може бути її членами і яким саме має бути життя особи. З цього погляду, як вказує Аристотель, устрій держави виявляється у поділі громадян на певні категорії (способи життя, які визначаються чеснотами громадян), а форма правління є виявом цього способу життя [16, С. 66].

Розвитком грецької класичної політичної думки у політичній теорії і практиці Римської республіки стало осмислення життєдіяльності цивільної громади (*civitas*), яка, як вважалося, засновувалася на таких чеснотах як мужність (*virtus*), справедливість (*ius*), пошана (*honor*) і свобода (*libertas*). Французький історик XIX ст. Огюстен Тьєррі саме з традиціями римського *civitas* пов'язував витоки буржуазії, вільнолюбивого «третього стану» [274].

Що грецький поліс, що римський *civitas* – це у працях античних політичних мислителів водночас і «громадянська община», громада і держава взагалі [33, с. 18]. Так Ціцерон (106 – 43 р. до н. е.) у діалогах «Про державу» і «Про закони» розмірковує над засадами державного ладу, його відповідністю політичним цінностям суспільства. Як життя людини в громаді, так і функціонування держави, і навіть сама ідея держави обґрунтовуються Ціцероном за допомогою філософсько-етичного поняття «справедливість». Право і закон, завдяки яким люди об'єднуються у суспільство, за Ціцероном є похідними від законів природи [283].

Таким чином, суттєвим елементом політичних теорій Античності була спроба осмислення взаємозв'язку локально-політичного і загальнодержавного

життя, їх морально-етичного обґрунтування. Античні автори відобразили характерну рису політичної культури та свідомості членів громади античного міста-держави – ототожнення політичної дії і політичних відносин з соціальними процесами і відносинами. Політична дія мала бути орієнтована на загальне благо, яким є держава-поліс як сукупність традицій, звичаїв, правових норм.

З часом античні міста-держави поступилися значним за розмірами державам, у яких, зрозуміло, приймати рішення колегіально за участю всіх членів даного суспільства неможливо. Власне, як зазначали уже античні автори, це вже було неможливо навіть у межах одного великого міста. Тобто застосування механізмів первинної демократії з часом звужується; вже починаючи з Античності, спостерігається поступовий перехід від прямих (безпосередніх) проявів демократії, за яких важливі питання вирішувались усією громадою (точніше, повноправними членами даної громади), до представницьких (репрезентативних) механізмів, за яких громада наділяла певних членів визначеним колом повноважень по мірі того, як зростала сама громада (чисельно і територіально), та ускладнювались функції держави. Такий стан речей знаходить своє відображення у особливостях розвитку суспільної свідомості – виходячи з думки М. Головатого, що «держава – це спосіб устрою, життя громади на засадах публічної влади...» [76, с. 97]. Пряма демократія зберігається тільки в невеликих групах типу селянської громади. Міста-держави у Європі після занепаду античної цивілізації впродовж VI – X століть практично зникають [313].

Новий етап у розвитку досліджуваного нами феномену культури локальної демократії пов'язаний з відродженням (або виникненням і розвитком) нових європейських міст, за часів розвиненого Середньовіччя, починаючи з X – XI ст. [321]. На думку Огюстена Тьєррі, традиції свободи політів (городян полісів) мали продовження у боротьбі за свободу городян Середньовіччя («буржуа» – городянин) [274]. В ході комунальних революцій кінця XI – XIII ст. відбулася емансипація європейських міст від феодалів. Утворювалися міста-комуні – тобто міста-держави, які мали власні управління (виборний муніципалітет на чолі з мером), суд, фінанси, військове ополчення. Всі повноправні городяни були

вільними, користувалися майновими і політичними правами. Міста отримували різноманітні пільги та привілеї. Так з'являється іще одне важливе явище, яке сформувало сучасні механізми локальної демократії, а саме – магдебурзьке право (склалося у XIII ст.). Магдебурзьке право на відміну від первинних форм безпосередньої демократії, що заклала основу розвитку демократії як політичного режиму, закріпило право міст на самоврядування (на його основі у містах створювалися виборні органи самоврядування – магістрати), власний суд, право власності на землю та звільнення від більшості феодалських повинностей [126].

У XIV – XVI ст., за епохи Відродження, у Європі активно розвиваються капіталістичні суспільні відносини, в результаті чого виникає національна держава та громадянське суспільство. При осмисленні політичних реалій свого часу мислителі-гуманісти епохи Відродження намагаються зрозуміти суспільство як наслідок людської діяльності, а не небесних сил. При цьому вони продовжують античну традицію ототожнення політичних і соціальних відносин, вбачаючи у справедливості не тільки моральну і правову чесноту, але й основу політики [33, с. 39 – 41; 257; 322].

Істотно відрізняється у розумінні співвідношення політики і моралі від решти поглядів гуманістів доби Відродження позиція італійського мислителя і державного діяча Н. Макіавеллі (1469 – 1527 рр.). У його працях прослідковується певний конфлікт сприйняття суспільного блага у свідомості громади та представників правлячої верхівки. Зокрема, державу він бачить як це витвір тих, хто стоїть при владі. Наділяючи державу сакральними рисами, політична верхівка тим самим сакралізує себе як представників держави, але діями цієї верхівки не керують ідеї Добра, Справедливості, Милосердя. Таким чином Н. Макіавеллі фактично заперечував важливість можливостей участі громад у будь-яких формахрядування, та виступав з позиції централізації у питаннях державного управління [164].

Згортання елементів безпосередньої демократії і посилення представницької компоненти демократії виразно спостерігаються за Нового (XVII – XIX ст.) та

Новітнього часу (XIX – перша половина XX ст.) у зв'язку з тенденціями централізації у політичній сфері [58].

Зворотний процес, поступове зростання ролі елементів прямої демократії у вигляді розвитку механізмів локальної демократії бачимо на Заході у другій половині XX ст., що спричинило інтерес західних дослідників цього періоду як до дослідження явищ політичної культури загалом, так і до її локальних, регіональних, етнічних та інших проявів [321; 329].

Сучасний етап осмислення культурно-політичних засад локальної демократії розвивається на основі функціонально-аналітичного підходу, запропонованого Б. Малиновським, згідно з яким будь-який культурний феномен (родина, місцева громада, політична система, економічне підприємство, юридична процедура тощо) повинен вивчатися в його дії, з точки зору тих цілей, задля яких він сформований та існує в певному суспільстві [181]. Вивчення культурних феноменів, вважає Б. Малиновський, можливе за умови визначення «відокремлених одиниць», що містять в собі природні межі соціальних зв'язків. Основну функціональну одиницю суспільства, дослідник називає терміном «інститут». Соціальний інститут, за Б. Малиновським, має структуру, «містить в собі природні межі координації та кореляції» і є «організованою системою діяльності» [167, с. 691].

Проблематика функціонування соціальних інститутів, характеристик, які відрізняють їх від «культурних комплексів» як довільно виділених спостерігачем розрізаних культурних рис певної спільноти, розроблялася в подальшому у працях таких західних соціологів, політологів, культурних антропологів, як А. Радкліфф-Браун, Р. Лоуї, Е. Дюркгейм, Дж. Мід, Г. Зіммель, Ж. Піаже [98; 99]. Класичним прикладом успішного застосування структурно-функціонального підходу є масштабне соціологічне та культурно-політологічне дослідження локальних спільнот під керівництвом В. Уорнера, яке продовжувалося від 1930 до 1959 р. [328].

Теоретичні дослідження культурно-політичних аспектів локальної демократії у західній політологічній літературі з'являються у другій половині XX

– на початку ХХІ ст. як наслідок осмислення низки суспільно-політичних процесів. Йдеться про децентралізацію влади, переміщення владних повноважень з рівня національного на нижчі – федеральний, регіональний, місцевий, формування нових легітимних носіїв публічної влади. Ці процеси були спільними для більшості країн Заходу у другій половині ХХ ст. і знайшли відображення у працях Г. Алмонда [308], Д. Бернса [310], Г. Волена [329], К. Дойча [314], Д. Елазара [315], Д. Ліллекера [156], Ж. Марку [320], Д. Райбота [323], К. Стоуна [325; 326] та інших. Ці автори обґрунтували ідею громадянської культури як найважливішого показника активного громадянства, ініціативної поведінки і ефективної співучасті індивідів у справах місцевої громади [80, с.157].

Спершу громадянська культура розглядалася виключно в контексті політичної культури, характерної для демократичної політичної системи сучасного індустріального суспільства. Саме таке визначення їй дають американські дослідники Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура: політичні установки і демократія в п'яти країнах» (*The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, 1963 р.), що стала «основоположним дослідженням в галузі порівняльної політології, а також внеском до теорії демократії» [7, с. 9]. Дослідивши політичні орієнтації громадян, роль громадянських цінностей, особливості громадянської поведінки, автори прийшли до висновку про співіснування в демократичному суспільстві трьох форм політичної культури – патріархальної, підданської та активістської (не у «чистому», зрозуміло, вигляді). Г. Алмонд і С. Верба вважають характерними рисами громадянської культури консенсус щодо легітимності політичних інститутів; терпимість щодо інших цінностей та інтересів; компетентність [7]. Тобто громадянська культура, на думку Г. Алмонда і С. Верби – це модель політичної культури держави, громадяни якої політично грамотні, активні і переконані у необхідності виконання громадянських обов'язків [7; 286; 288].

У праці «Нове знайомство з громадянською культурою» (*The Civic Culture Revisited*, 1980) згадані автори відходять від суто політичного аналізу, і поняття громадянської культури тлумачать насамперед як рівень усвідомлення

громадянином громадських завдань, як «культуру співжиття» за традиційними нормами, цінностями, уявленнями. В залежності від типу політичного режиму, за якого функціонує громадянська культура, виокремлюються такі її чотири типи: архаїчний, елітарний, представницький і «політична культура високої громадянськості». Громадянська культура у власному розумінні слова і відноситься до типу активістської культури як «культури участі». Головною ж функцією громадянської культури, на думку авторів, виступає забезпечення соціальної інтеграції суспільства, єдності дій в досягненні спільної мети громадянського процесу [7; 322].

На початку ХХІ ст. культурно-політичні аспекти локальної демократії, проблематика місцевого самоврядування широко дискутуються в зарубіжній політологічній літературі. Зокрема, культурно-політична складова концептів «локальна демократія» і «місцеве самоврядування», культурно-політичне підґрунтя партисипативної демократії, інституціалізація політичних відносин на локальному рівні, проблеми легітимності політичних інститутів, суперечність між прямими і безпосередніми формами демократії є предметом всебічного розгляду у працях таких авторів, як Д. Ліллекер (визнаний авторитет з питань політичної комунікації) [156, с. 35] і Г. Волен («Ідеологія, демократія та основи місцевого самоврядування» [329].

Переважає більшість дослідників зосереджується на окремих аспектах культури локальної демократії. Так, локальну демократію як простір для впровадження демократичних зразків поведінки розглядає К. Стоун, досліджуючи в рамках теорії «міських режимів» взаємодію суб'єктів публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства [325; 326]. Зміст і форми однієї зі складових локальної демократії, – демократії участі або партисипативної демократії (*participatory democracy*) досліджував Б. Барбер [26]. Як систему (або спосіб) здійснення влади на локальному рівні, за якої громадяни мають право і засоби для контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування (далі ОМС) та безпосередньо беруть участь в ухваленні рішень, локальну демократію розглядають Д. Бернс [310] і Ж. Марку [320]. При цьому останній визначає три

основі виміри політики локального рівня: децентралізація, самоврядування, локальна демократія. Поняття децентралізації, на думку дослідника, характеризує відносини між різними територіальними рівнями влади в суспільстві, місцеве самоврядування – статус місцевих органів влади, а локальна демократія є способом реалізації влади на місцевому рівні [320]. За Дж. Райботом, запорукою розвитку культури локальної демократії є демократична децентралізація, деконцентрація, громадські ініціативи, спільний менеджмент та спільна реалізація проектів, що пов'язані з публічними благами [323]. Саме на місцевому рівні, на думку А. Кемпбела і А. Коулсона, виховуються уміння і навички ухвалення консенсусних політичних рішень [312]. Щоправда, як вважає Дж. Брукс, локальна демократія має серйозні труднощі під час реалізації на практиці: опір, який чинять політики участі громадян, складність технологічного забезпечення партиципаторної демократії, сумніви в легітимності рішень, що приймаються поза механізмами представницької демократії [309, р. 45]. На думку угорських дослідників Г. Шовша і В. Зентаї, – це тип автономного, ефективного, відкритого і представницького самоврядування, яке функціонує в середовищі громадянського суспільства та гарантованих для громадян політичних прав [153, с. 38]. Німецький дослідник Б. Гутгенбергер підкреслює: важливо розуміти і усвідомлювати, що локальні спільноти лише з недавнього часу стали розглядатися «як суб'єкти місцевого розвитку, важлива, повноправна частина управління, від стану і функціонування якої залежить доля цілого – добробут і благополуччя нації» [88, с.146].

Отже, якщо у працях західних політологів та соціологів виокремити аспекти, пов'язані саме з політичною культурою локального рівня, то можна зробити висновок, що вона найчастіше визначається як сукупність орієнтацій, цінностей, вірувань, установок членів місцевої громади. Переважна більшість дослідників виходять при цьому із запропонованого Г. Алмондом і С. Вербою розуміння політичної культури як сукупності психологічних орієнтації людей щодо політичних об'єктів, особливого розподілу зразків орієнтації стосовно політичних об'єктів серед представників місцевої громади. Тобто, локальна

політична культура є не політикою, політичним процесом, а – комплексом уявлень тієї чи іншої соціально-політичної спільноти про політику, її норми і правила.

У Радянському Союзі перші дослідження культурно-політичних і соціально-економічних процесів на «локально-територіальному» рівні з'являються наприкінці 1970-х – 1980-х рр. Зокрема, у низці публікацій радянських вчених аналізувалися сутність і значення самого поняття «політична культура», оскільки, як наголошувалося у працях таких провідних вчених як М. Кейзеров, М. Фарукшин, політична культура набуває особливо важливої ролі для подальшого розвитку «демократії зрілого соціалізму». Вважалося, що з прийняттям Конституції СРСР 1977 р. радянська демократія піднялася на новий якісний рівень, що вимагало різкого зростання політичної культури мас, все більшого залучення трудящих в орбіту управління всіма державними і громадськими справами. «Соціалістична політична культура» для згаданих авторів була однією з умов розвитку демократії [125].

В контексті нашого дослідження культури локальної демократії важливими є висновки М. Кейзерова щодо політичної культури як, з одного боку, створеного і накопиченого у процесі суспільно-історичної практики політичного досвіду, зафіксованого у звичаях, традиціях, ідеях, уявленнях, оцінках, установках певної спільноти, а з іншого – певного якісного рівня діяльності з відтворення та «виробництва» політичного життя. Політична культура включає насамперед політичну свідомість, яка, як і всі інші форми свідомості, представлена двома основними рівнями: теоретичним і буденним. Сюди включаються домінуючі в соціальних спільнотах типові, укорінені уявлення, ідеї, переконання про різні аспекти політичного життя суспільства, політичну владу, політичні інститути, установи, організації тощо. Разом з тим невід'ємними елементами політичної культури є також характерні для певної соціальної спільноти політичні цінності, ціннісні орієнтації. Істотним елементом політичної культури є також типові для соціальної спільноти політичні установки. За М. Кейзеровим, структура політичної культури не вичерпується елементами політичної свідомості. Разом з

ними вона включає в себе і поведінковий аспект, що виявляється у вигляді зразків, стереотипів політичної поведінки, які закріплюються і передаються в традиціях. Політичні уявлення, цінності, установки і поведінка, що складають в сукупності політичну культуру, є відносно самостійними її елементами. Однак вони не існують окремо, а тісно взаємопов'язані. При цьому одні й ті ж установки, ціннісні орієнтації тощо у різних людей, різних спільнот виявляються по-різному [123- 125].

М. Фарукшин аналізує визначення поняття «політична культура», запропоновані Г. Алмондом і С. Вербою, Р. Карром і М. Бернстейном, Ф. Бурлацьким, Л. Галкіним та іншими. При цьому автор виокремлює такі три точки зору дослідників: 1) розуміння політичної культури як сукупності психологічних орієнтацій людей щодо політичних об'єктів (Г. Алмонд, С. Верба); 2) трактування політичної культури як установчої і поведінкової матриці, в межах якої розташована політична система, як способу політичної поведінки соціальної групи, та як природи політичних вірувань і цінностей її членів (Р. Карр, М. Бернстейн); 3) уявлення про політичну культуру певної спільноти як комплекс елементів політичної свідомості і визнаних зразків поведінки її членів (Р. Такер та ін.) [268]. Саме третя точка зору, на думку М. Фарукшина, – найближча до «реальної дійсності» [277, с. 105].

Таким чином, у згаданих працях за відповідною риторикою, необхідною в умовах диктату «єдино правильної» ідеології, виразно прослідковується слухна в цілому думка про те, що політична культура – зокрема і на місцевому (локальному) рівні – є органічною єдністю елементів свідомості і поведінки.

Такі відомі радянські вчені як А. Хлопін, Н. Наумова, Р. Ривкіна, Т. Заславська зверталися до питань локальної адаптації, соціальної стабільності, політико-культурних аспектів політичного розвитку на місцевому рівні [113; 184]. В ці ж роки були проведені масштабні дослідження локальних спільнот радянськими і європейськими вченими, які брали участь в програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера» за тематикою «Сприйняття міського середовища» під керівництвом В. Глазичева, О. Яницького і Т. Деелстри [313]).

Вже після розпаду СРСР у російській науці сформувався досить потужний напрямок міждисциплінарних соціально-політичних досліджень регіональної і муніципальної проблематики. Вагомим внеском у розвиток теорії й методики політологічних і соціологічних досліджень стали праці співробітників Інституту системного аналізу РАН В. Лексіна і О. Швецова, в яких поєднані проблемно-аналітичні дослідження особливостей суспільного ставлення до соціально-економічного розвитку міст і регіонів, організації місцевого самоврядування, місцевих бюджетів, муніципального права і муніципальних реформ [152].

Окремі аспекти культури локальної (місцевої) демократії досліджують російські політологи А. Белоусов, Г. Гаврилов, В. Гельман, Г. Голосов, К. Кисельов, О. Новосьолов, С. Пономарьов, Л. Прохорова, І. Федоренко та ін. Зокрема, дослідник «локальних режимів» В. Гельман визначає місцевий (локальний) рівень як культурно-політичний простір, де органічно можуть розроблятися та впроваджуватися демократичні взірці інститутів і поведінки, оскільки саме тут можлива безпосередня участь громадян за одночасного обрання ними локальних лідерів [72].

У контексті дослідження культури локальної демократії важко переоцінити результати теоретичної та емпіричної роботи вчених Т. Дрідзе [100], Т. Заславської [113], І. Халій [281], О. Шоміної [304; 305]. Функціонування окремих демократичних інститутів на рівні місцевих громад висвітлюється у працях російських соціологів О. Гоголевої [173], М. Мальковця [168].

Аналіз досліджень російських науковців показує, що питання культури локальної демократії у їх працях підпорядковується «регіоналістській» проблематиці, і в результаті досліджень політичних і соціальних процесів регіонального і місцевого (локального) рівнів у російській науці утвердилася думка, що громада розуміється насамперед як особливий тип зв'язків, отже може бути самостійним суб'єктом політики місцевого рівня, на відміну від локальних спільнот, які згаданих зв'язків мати не можуть [98, с.28]. Тому логічним є твердження авторів колективного дослідження «Локальна демократія» (Санкт-Петербург, 2010 р.): «Якщо на Заході локальна демократія – це насамперед форми

самоорганізації і політичної участі громадян, то в сучасній Росії локальна демократія – можливість виживання демократії як такої, і тільки потім – форми самоорганізації і способи вияву інтересів» [158].

Сучасна українська політологія почала формуватися у 1990-х роках, тобто саме в той час, коли у світовій політичній думці розгорталася теоретичні дослідження проблематики локальної демократії. Однак в українській політичній науці кінця ХХ – початку ХХІ ст. досліджувалися переважно проблеми розвитку виборчої системи, формування багатопартійної системи, політичні технології тощо. Разом з тим спостерігалася певна «незбалансованість» досліджень «загальнонаціональної» і «місцевої» проблематики. Як зазначає українська дослідниця С. Була, проблеми локальної демократії у вітчизняній літературі розглядаються українськими вченими переважно у контексті національного, а не локального рівня політичного процесу [46, с.196].

Інтерес українських науковців як до локально-демократичної тематики в цілому, так і до культурно-політичних її аспектів, поступово зростає, і сьогодні вже існує чималий масив наукових розробок окремих аспектів культури локальної демократії [290]. Так, досліджуючи основні підходи до сучасного розуміння демократії в історичному та соціально-політичному ракурсі, С. Наумкіна і Т. Жаровцева виокремлюють сім основних принципів демократії: рівність і свобода; підпорядкованість законові; консенсус (згода) народу; окреслення основних прав людини; розподіл влади для створення системи контролю за нею; свобода слова; толерантність [183, с. 18 – 19]. Як бачимо, за цими принципами демократія визначається не тільки як форма правління, але й як спосіб співіснування людей. На думку зазначених авторів, утвердження демократії як способу життя можливе завдяки поєднанню «приватних та суспільних, громадських інтересів в режимі комунікаційного дискурсу, який відбувається за умов креативності та активності всіх учасників суспільного процесу» [183, с. 25]. Як підкреслює О. Бабкіна, «демократія – не тільки справедливі, правові закони, не самі тільки розумно сконструйовані інституції й установи, а ще й демократично налаштоване громадянство..., демократична свідомість громадянства,

демократичний менталітет» [20]. Тим часом М. Белецький визнає, що «демократичні практики» жодної сучасної країни не відповідають критеріям демократії. На думку автора, існують значні проблеми з адаптуванням ліберальної моделі демократії в «перехідних» суспільствах [36].

У відповідності до двох згаданих вище «сторін» демократії (як системи правління і як «способу життя»), на світових форумах, присвячених розвитку демократії, робляться висновки про те, що демократичні перетворення у перехідних суспільствах можуть бути успішними за двох умов – становлення демократичних інститутів на місцях та виховання у громадян почуття свободи і політичних прав [183, с. 24; 188 – 190; 278].

Між тим, вважаємо за необхідне додати «третю умову» – участь громадян у механізмах локальної демократії. Українська дослідниця С. Була наголошує, що «гарантування політичної свободи громадян через участь у політичних процесах на місцевому рівні є атрибутивною ознакою локальної демократії» [45].

Досліджуючи феномен культури локальної демократії, звернемо увагу на визначення локальної демократії як одного з чотирьох рівнів демократії, яке дається науковцями з позицій інституційного підходу. Так, першим рівнем демократії називається рівень конкретної особи, другим – рівень суспільної групи, третім – рівень громадянського суспільства, і, нарешті, четвертим – рівень держави. При цьому розбіжності між думками різних вчених є саме щодо другого рівня. Так, якщо С. Наумкіна і Т. Жаровцева другим рівнем визначають націю [183, с. 19], то С. Була обґрунтовує інше трактування, згідно якого другим рівнем є рівень громади, а в основі його сутності полягає самоідентифікація даної громади, усвідомлення нею свого місця у складі країни. Автор визначає громаду як «...найближчий до індивіда рівень, а тому більшість інститутів, неформальних правил, політичних цінностей та зразків поведінки закладаються на цьому рівні. На рівні громади формується почуття солідаризму, толерантності, довіри, що згодом на рівні громадянського суспільства стає соціальним капіталом. Саме цей рівень демократії, на нашу думку, і є локальною демократією» [46, с. 36].

Зазначимо, що, власне, термін «локальна демократія» вітчизняними дослідниками донедавна не використовувався. Натомість вживався термін «місцева демократія». Так, у монографічному дослідженні М. Лендъел місцева демократія визначається як «політичний режим, який реалізується на найнижчому територіальному рівні публічної влади в межах інститутів місцевого самоврядування, гарантується державою і характерними ознаками якого є автономія, поєднання представницької й безпосередньої форм демократії, конкуренція еліт, демократична участь громадян у політиці, а також зумовленість сприятливими політико-культурними орієнтаціями» [153, с. 39].

Авторка наголошує, що «локальні політичні інститути та процеси мають нестандартні характеристики, у порівнянні із загальнонаціональними феноменами, та велику увагу зосереджує на напрацюванні власної методології аналізу політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної та Східної Європи» [153, с. 30]. Загалом, зазначає В. Бебик, – М. Лендъел здійснила значну дослідницьку роботу, «вперше в українській політичній науці концептуально проаналізувавши феномен місцевої демократії та її зв'язок із політичною культурою, демократичними перетвореннями в цілому» [31, с.187– 188].

Виокремлюючи основні компоненти місцевої демократії в сучасній Україні, Г. Музиченко доходить висновку, що «місцева демократія визначає демократичні процеси на місцях, де поширена децентралізація державної влади, існують інститути місцевого самоврядування і громадянського суспільства, демократія виходить з народу, здійснюється народом та в інтересах народу» [178, с. 321].

Сучасний стан розвитку локальної демократії та її правове забезпечення досліджувались В. Брудним, А. Крупником, О. Орловським, які на основі аналізу чинного законодавства визначили сукупність можливих форм локальної демократії, до яких, зокрема, належать: створення і діяльність об'єднань громадян та органів самоорганізації населення, місцеві ініціативи, загальні збори, місцеві референдуми, громадські слухання, громадський контроль та інші. Автори наголосили, що розвиток дієвої системи місцевого самоврядування та формування

громадянського суспільства не можливі «без створення належних нормативних та організаційних умов, а головне – працюючих механізмів реалізації законодавчих норм у сфері розвитку локальної демократії»[306, с. 5].

У процесі підготовки дослідження «Місцева демократія в Україні: нові стандарти» авторами було проаналізовано нормативно-правові документи, що регулюють механізми участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, до яких віднесено: громадські слухання; загальні збори громадян за місцем проживання; місцеві ініціативи; громадська експертиза діяльності ОМС; консультації з громадськістю; органи самоорганізації населення (далі ОСН) [174, с. 7 – 8].

Отже, проаналізувавши праці закордонних та вітчизняних політологів, культурологів, соціологів, присвячені різним сторонам локальної демократії, бачимо, що якщо в російських соціально-політичних дослідженнях надається перевага регіональному рівню, то в українській політичній науці і соціології, як і в західній, визнається і активно розробляється концепція локальної демократії. В її межах локальна демократія найчастіше розуміється як один зі способів організації влади на місцях (на локальному рівні), за якого локальна спільнота задовольняє власні інтереси (потреби членів спільноти), маючи автономію, спираючись на демократичні цінності і використовуючи демократичні механізми й інструменти прямої демократії. Саме на локальному (місцевому) рівні «виховується» самоорганізація суспільства [41].

Таким чином, виходячи з суттєвих у розрізі нашого дослідження ознак, Локальну демократію можна визначити як гарантований державою спосіб організації влади на локальному рівні (в межах місцевого самоврядування), що ґрунтується на самоорганізації політичної участі громадян (членів територіальної громади або її частини) у вирішенні питань місцевого значення, за допомогою унормованих механізмів та інструментів локальної демократії.

Проведений нами аналіз історичних, соціологічних, політологічних, політико-психологічних досліджень місця і ролі в суспільно-політичному житті локальної демократії дозволяє стверджувати, що розвиток останньої в цілому, як

соціокультурного феномену, найбезпосередніше і найтісніше пов'язаний зі ступенем розвитку громадянських традицій, з демократичними цінностями і переконаннями людей. В подальшому це зумовлює їх здатність утворювати різноманітні громадські організації, гуртки, товариства та інші інституції, брати активну участь у їхній роботі, – тобто, що локальна демократія пронизана системою культурних детермінант, обумовлена «демократичною культурою», існувати без неї не може.

Іншими словами, системоутворюючим чинником для локальної демократії є культурний зміст, що відображено в працях П. Бурдьє [47, с. 188] і Р. Патнама [203], котрі обґрунтували існування трьох різновидів суспільного капіталу – економічного, культурного і символічного. Цей зміст є «культурним капіталом», який надає певному соціальному статусові легітимності. Тобто культуру локальної демократії слід розглядати як особливу, спеціалізовану сферу політичної культури, безпосередньо пов'язану з відтворенням процесів функціонування механізмів локальної демократії.

Незважаючи на численні наукові розробки, що стосуються окремих аспектів проблеми становлення культури локальної демократії, цей соціокультурний феномен в цілому залишається недостатньо дослідженим. Ґрунтовного наукового аналізу потребують питання його природи, змісту, сутності, структури, типології, функцій, суб'єктів та об'єктів, особливостей та умов формування культури локальної демократії в Україні на різних етапах її історичного поступу. Вивчення теми ускладнюється тим, що політична система України в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. знаходиться у стані перманентної кризи.

1.2. Понятійно-категоріальний апарат осмислення культури локальної демократії

Системоутворююче в нашому дослідженні поняття «культура» належить до фундаментальних у сучасному суспільствознавстві. А. Кребер і К. Клекхон відзначають зростаючий інтерес до цього поняття, що виявляється, зокрема, у

численних спробах дати визначення культури. Нині кількість визначень вимірюється вже чотиризначними цифрами [92, с. 27]. Кожне з численних визначень культури розкриває певну значущу сторону цього явища (і радше є прикладом «діалектики термінологічної взаємодії» [245]). У соціології культура – це система сенсів, символів, цінностей, переконань, зразків поведінки особи, групи, спільноти (суспільства) в цілому; у психології культура – сума соціально значущих звичок [92, с.29]; в культурології – «пошук сенсу», «знаково-семіотична система», реалізація творчості і свободи [92, с. 56 – 71, с. 90 – 103, с. 298 – 314]; у філософії – символічно-комунікативне оформлення особистості (при цьому культура може розглядатися як в межах певного періоду часу, так і виходити поза його межі «у той екзистенційно-антропологічний простір, що з’єднує різні часи») [42, с. 314.]. Декларація Всесвітньої конференції ЮНЕСКО з питань культурної політики (1982 р.) тлумачить культуру як комплекс матеріальних, духовних, інтелектуальних, емоційних рис суспільства, які виявляються не тільки через мистецтва, а й через спосіб життя, систему цінностей певного суспільства, традиції та вірування [94].

У спеціальних дослідженнях, присвячених аналізу основних тенденцій розвитку філософського і наукового розуміння культурної реальності, вказується на багатозначність визначень культури, зазначається, що більша частина різних дефініцій не суперечать одна одній, є взаємоуточнюючими та конкретизуючими [169]. На думку С. Пролеєва, численні визначення культури є не стільки конфронтуючими і опонуючими дослідницькими позиціями, скільки процесом утворення єдиного за сутністю тлумачення культури, «...поглиблення бачення культурної реальності та її місця у людському існуванні» [239, с. 63].

В контексті нашого дослідження ми вважаємо доцільним виокремити такі дві принципові характеристики культури: по-перше, культура певної спільноти є настановчою (ціннісною) і поведінковою матрицею, в межах якої розташовується певна соціально-політична та соціально-економічна система; по-друге, культуру слід аналізувати на «загальному», «особливому» і «одичному» рівнях [118, с. 48]. Загальним є культура в цілому, культура людства [49, с. 67 – 89, с. 129 –

154.]. Прикладом особливого у розумінні феномену політичної культури, очевидно, може бути «культура локальної демократії», а одиничним є, за висловом М. Шульги, «святість людської особистості» [306, с. 49]. Закономірним, отже, буде припущення, що біля витоків виникнення культури локальної демократії є ідея свободи волі людини. Культура не може з'явитися без свободи як невід'ємної духовної потенції людини. Свобода ж визначається ступенем пізнання людьми об'єктивних процесів у природі і суспільстві, розширенням реальних можливостей для застосування своїх здібностей та ініціатив [249].

Характеризуючи культуру локальної демократії як частину політичної культури, варто зупинитись докладніше на сутнісних характеристиках останньої. Як зазначають дослідники феномену політичної культури, двома основними сучасними підходами до визначення змісту цього поняття є такі: 1) це сукупність (система) знань, переконань і цінностей у сфері політики, способів політичної діяльності та політичних інститутів; 2) це «процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних тверджень» [74, с. 588 – 589].

У політологічній літературі поширений погляд, що перші обґрунтування політичної культури належать Й. Гердеру та А. Токвілю, а особливо потужним імпульсом до її вивчення стали дискусії щодо причин загибелі Веймарської республіки і перемоги націонал-соціалізму, коли у центрі уваги дослідників опинилися питання ірраціональної поведінки людей, ролі суб'єктивного в політиці тощо [272]. На теренах України оригінальну концепцію політичної культури сформулював В. Липинський «через дослідження політичної культури нації, класів, особистості, правлячої і підданської верстви» [220]. Системні дослідження політичної культури розпочалися в американській політології та політичній соціології у 50 – 70-х рр. ХХ ст. Переважна більшість сучасних досліджень феномену політичної культури базуються на працях американських вчених, які визначили політичну культуру як суб'єктивну сферу, що формує основи політичної поведінки і надає їм відповідного значення. Такий підхід в політичній науці отримав назву «суб'єктивний», або «психологічний». Тобто,

політична культура розуміється як сукупність політичних знань, принципів, духовних цінностей, досвіду, світогляду, уявлень про форми і засоби політичної діяльності, політичного розвитку конкретної особистості та вміння втілювати ці політичні знання [272].

Першим дослідженням політичної культури в площині соціології є стаття Г. Алмонда «Порівняльні політичні системи» (1956 р.), основною ідеєю якої можна вважати таке твердження: «Кожна політична система вбудована в особливий структурний зразок орієнтацій на політичну дію», що визначається автором як політична культура [308]. Згодом К. Дойч, застосовуючи кількісні методи у дослідженні процесів соціальної мобілізації суспільств, що модернізуються, довів, що фактори політичної культури, – такі як освіта, рівень грамотності і урбанізації, вирішальним чином впливають на розповсюдження сучасних практик в культурі, технології і економічній діяльності і, відповідно, – на успіх модернізаційних процесів [314].

У дослідженні «Феномен політичної культури в політико-правовому житті суспільства» М. Требін зазначає, що нове зацікавлення дослідженням політичної культури зумовлене подіями початку 50-х років ХХ ст. Зокрема, у нових державах Азії та Африки не знайшли конструктивного розвитку західні політичні моделі, що привернуло увагу низки сучасних науковців [272].

Наступний етап досліджень політичної культури пов'язаний з процесами демократизації другої половини ХХ ст. М. Лендъел зазначає, що в цей період культурні чинники набули значення важливих передумов становлення демократичного режиму, а суспільно-політичні відносини у більшості країн були спрямовані на децентралізацію та утворення нових, легітимних владних інститутів. На цьому підґрунті в другій половині ХХ ст. у західній політичній науці популярним стає дослідження політичної культури у розрізі процесів децентралізації влади та місцевого самоврядування [154].

До 80-х років ХХ ст. науковці прагнули до узагальненого розуміння політичної культури як соціокультурного явища. Найхарактернішим для цієї доби можна вважати визначення Л. Даймонда: політична культура – це властиві

певному народові погляди, цінності, настанови та ідеали, а також оцінки політичної системи своєї країни, усвідомлення своєї ролі в даній системі [93, с. 884].

У 1980-х – 1990-х рр. з'явилися сумніви щодо можливостей оцінки та вимірювання політичної культури. Так, В. Рейсінгер звернув увагу на вразливі місця теорії політичної культури: неможливо, мовляв: а) визначити відмінності між політичною культурою еліти і загальною політичною культурою суспільства; б) об'єднати політичну культуру індивідів у колективну політичну культуру; в) визначити вплив політичної культури на результати діяльності владних інститутів тощо [322].

У 1990-х – 2010-х рр. при інтерпретації трансформаційних процесів на постсоціалістичному просторі набула поширення «інструментальна концепція» політичної культури, яка стверджує, що саме політико-культурними орієнтаціями населення пояснюються причини відхилення від «класичних» західних транзитологічних схем [134, с. 11 – 12].

Отже, численні теоретичні розробки, що стосувалися «специфіки політичних орієнтацій і політичної участі в тих чи інших суспільствах» створили підґрунтя для формування різних підходів до типології, дослідження характерних риси політичної культури в різних країнах [144, с. 316; 210 – 213; 272; 290, с.26 – 27]. М. Владимиров вказує на широке і вузьке розуміння, до яких можна звести різні підходи до політичної культури. У першому випадку автор відносить політичну культуру до «духовної культури країни», яка, на його думку пов'язана з політичними процесами, суспільно-політичними інститутами, політичними традиціями та нормами політичної практики та, в цілому, політичними стосунками в суспільстві [61, с. 150]. В другому випадку політична культура розуміється як «система політичного досвіду, знань, установок, поглядів, стереотипів, концепцій, зразків поведінки і функціонування політичних суб'єктів, а також форма політичної етики, вчинків і дій людей» [61, с.150]. О. Стегній визначає політичну культуру саме як сукупність «сталих форм політичної свідомості та поведінки, які визначають особливості функціонування різних

суб'єктів політичного процесу в межах конкретної політичної системи» [264, с.26].

Численність існуючих класифікацій політичної культури (в залежності від критерію) вказує на надзвичайну багатогранність досліджуваного явища. Найвідоміші приклади типологізації належать Г. Алмонду і С. Вербі [7], Д. Елазару [315], В. Розенбауму [324], Є. Вятру [69], С. Хантінгтону [317], Р. Шварценбергу [302]. На думку М. Головатого, «найвдалішу типологізацію політичної культури суспільства здійснив український політолог В. Бебик» [76, с. 337]. Критеріями виокремлення типів політичної культури для В. Бебика є: геополітичні ознаки; ідеологічна ознака; ступінь інтегрованості індивіда; характер політичної соціалізації; ступінь демократизму; форма суспільного управління; розвиненість політичних структур; тип поведінки в конфліктних ситуаціях; рівень інтересу громадян до політичної життєдіяльності [33, с. 236]. Такий підхід, як зазначають А. Соловей і В. Штерн, спонукає звертатися до усіх спектрів дослідження політичної культури, особливо до шляхів формування демократичної політичної культури [254]. Кожне суспільство має власну політичну культуру, і її всебічне вивчення потребує творчого застосування як новітнього, так і вже випробуваного методологічного інструментарію різних суспільних наук – історії, філософії, культурології, політології, соціології, правознавства тощо.

Тобто однозначно схарактеризувати політичну культуру суспільства в цілому практично неможливо, вона виявляється міксом або балансом субкультур. Таке твердження можна вважати цілком обґрунтованим, оскільки на практиці спостерігаються значні відмінності політичної культури не тільки між етнічними групами, різними соціальними прошарками населення, політичною культурою еліти і загальною політичною культурою суспільства, а й значні відмінності всередині зазначених груп [93, с. 885].

На формування локальної політичної культури, за М. Лендсел, впливають не тільки інституційні та нормативні чинники, а й соціально-економічні, культурологічні характеристики (менталітет) місцевого простору, історичний

досвід локальної самоорганізації, якісні прояви діяльності місцевих політичних еліт; стан громадянського суспільства тощо [154].

Таким чином, ми приходимо до двох важливих попередніх висновків. По-перше, саме за комплексного підходу у дослідженні політичної культури в цілому та культури локальної демократії як складової локальної політичної культури зокрема, можлива достатньо повна характеристика формування культури локальної демократії в сучасній Україні [290]. По-друге, найбільш стійкі політичні зв'язки формуються на рівні територіальної громади (в межах населеного пункту або його частини), тому для розуміння особливостей місцевого політичного середовища, культури локальної демократії, необхідні ґрунтовні дослідження історичних, соціально-культурних, економічних аспектів самоорганізації громадян на місцевому (локальному) рівні, участі мешканців у вирішенні місцевих питань. Саме успішна взаємодія членів спільноти, ефективна їх самоорганізація в питаннях самоврядування породжують локальну демократію. Тобто локальна демократія є феноменом самоорганізації локальної спільноти. Прикметник «локальний» (від лат. «місце») [151] означає: такий, що «не виходить за певні межі; місцевий; властивий певній місцевості, певному середовищу» [252], або: «який поширює свою дію на частину цілого, не виходить за межі чогось» [65]. Закордонні дослідники локальних процесів використовують термін «community» (англ. «спільнота»). При цьому поняття «спільнота» в українській мові, так само як і поняття «community» в англійській, багатозначне і може означати: «громада», «місцеве співтовариство», «населення», «місцевий населений пункт», «територія проживання громади»; «спільнота за інтересами»; «партнерство»; «володіння загальними правами»; «суспільство», «громадськість», «народ», «громадяни»; «збалансоване співтовариство організацій» [311]. В сучасній науковій літературі терміном «спільнота» також позначають соціальну групу, яка має певне спільне середовище проживання і певні спільні інтереси. Фахівець у галузі місцевих і сусідських спільнот, експерт ЮНЕСКО Г. Андоніан висловив припущення, що «термін community походить від терміну

«communication» – комунікація, взаємодія, бо саме цей процес і створює спільноту» [143, с.268; 199; 200].

Локальна політична культура базується на територіальній (локальній) ідентичності (самоідентифікація мешканців з місцевою громадою, усвідомлення ними причетності до подій, що відбуваються на її території). Вона має вияв у формуванні певної системи цінностей і норм поведінки місцевих мешканців. При цьому спільноти міста, району, селища, села, мікрорайону мають різні атрибути локальності [202]. Т. Панченко виокремлює такі ознаки категорії «локальне співтовариство»:

1) безпосередні контакти членів локальної спільноти, породжені потребами повсякденного життя. Це можливо за обмеженої кількості членів локальної спільноти (у різноманітних концепціях адміністративно-територіального поділу 5000 мешканців вважається оптимальним кількісним показником для адміністративно-територіальної одиниці базового рівня);

2) наявність соціальних інститутів, з якими пов'язане повсякденне життя кожної людини. За цією ознакою лише окремі невеликі населені пункти (села, селища, малі міста) відповідають ознакам «локального співтовариства». На урбанізованих територіях локальні спільноти витісняються територіальними спільнотами (community), для яких властиві менш стійкі зв'язки між членами, нижчий рівень індивідуальної та колективної ідентифікації, готовність до міграції. Тобто ідентифікацію мешканця великого міста з відповідним містом лише умовно можна назвати локальною, вона ближче до регіональної [202, с.75];

3) в умовах сучасної територіальної організації суспільного життя локальні спільноти співіснують з іншими територіальними спільнотами. Для таких категорій спільнот як «територіальний публічний колектив», «територіальний колектив громадян», «територіальна громада» критерій чисельності населення стає другорядним. Натомість виокремлюються вони за критерієм права членів на участь в реалізації публічної влади як безпосередньо, так і через обраних представників (тобто через систему органів місцевого самоврядування). Отже, головним критерієм для виокремлення територіальної громади є не чисельність

населення, а наближеність влади та суспільних послуг до населення. За цієї логікою що село, що мегаполіс – це територіальна громада [202].

Саме поняття «територіальна громада» може використовуватись у різних значеннях. Традиційно вона розуміється як сукупність мешканців, що постійно проживають у межах адміністративно-територіальної одиниці. У Європейській хартії місцевого самоврядування територіальна громада виступає публічним власником, об'єднанням усіх громадян адміністративно-територіальної одиниці (села, селища, міста, району в місті), які можуть простою більшістю від свого складу на основі загальних зборів відповідно до конституції вирішувати питання щодо своєї спільної, неподільної публічної власності. Тобто – це територіальна громада, яка набула статусу юридичної особи публічного права [111, с.253].

На відміну від Хартії, Конституція України на перше місце ставить не ОМС, а територіальну громаду [139]. Термін «територіальна громада» закріплений Конституцією України (ст. 142, 143) [139]. Згідно Конституції територіальна громада – як сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають спільні колективні інтереси і визначений законом правовий статус – є первинним суб'єктом місцевого самоврядування (здійснює його як безпосередньо, так і через ОМС). Тобто місцеве самоврядування є виявом самоорганізації громадян на найнижчому рівні публічного управління, яким в Україні є територіальна громада.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. деталізує визначення територіальної громади як певної самоорганізації громадян, об'єднаних за територіальною ознакою з метою задоволення в межах законодавства своїх колективних потреб і захисту своїх законних прав та інтересів [230].

Впродовж століть в Україні громада була основною територіальною одиницею та користувалася правом самоврядування, формувала власні органи управління, була власником частини землі, розподіл якої здійснювався за рішенням зборів громади, несла кругову поруку перед державою за сплату податків, вирішувала питання у сфері місцевого оподаткування [285].

Територіальна громада за визначенням М. Баймуратова – це «сукупність фізичних осіб, які постійно мешкають на певній території та пов'язані територіально особистісними зв'язками системного характеру» [23, с. 115]. Значно докладніше визначення територіальної громади дає О. Батанов, акцентуючи на процесі реалізації спільнотою власних інтересів [28, с. 77]. Автори колективної монографії «Місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи» розглядають територіальну громаду як спільність жителів, «об'єднаних шляхом природного розселення і постійним проживанням в межах одного або кількох населених пунктів з єдиним адміністративним центром» [175, с. 37]. М. Орзіх зазначає, що члени територіальної громади не обов'язково повинні постійно проживати на певній території, тим паче, мати певне громадянство, – важливо, щоб вони на цій території володіли нерухомим майном, або були платниками податків [196, с. 67].

Г. Музиченко, підсумовуючи різні підходи дослідників, визначає такі основні ознаки територіальної громади: 1) спільне проживання осіб (жителів) на певній території; 2) сукупність мешканців, що постійно проживають на певній території незалежно від громадянства; 3) спільні проблеми та інтереси жителів, які виявляються у вигляді широкого спектру системних індивідуально-територіальних зв'язків; 4) спільна комунальна власність (територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності); 5) сплата комунальних податків [178, с. 59].

Територіальна громада є одним з різновидів соціальної групи. За Р. Мертоном, соціальна група – це сукупність людей, що певним чином взаємодіють, усвідомлюючи свою приналежність до даної групи, і визнаних її членами з точки зору інших людей. Він виділяв три істотні риси, властиві соціальній групі: взаємодія, членство і групова ідентичність [251, с.147]. Ми вважаємо, що невелику територіальну громаду, або частину територіальної громади в якій можуть бути реалізовані механізми локальної демократії, можна віднести до так званих малих соціальних груп за такими ознаками: невелика кількість членів пов'язаних безпосередніми особистими контактами, відносини

між якими врегульовуються неформальними інститутами. Важливою складовою взаємовідносин членів такої групи є елемент особистого знайомства, одже, вони практично ніколи не бувають знеособленими, на відміну від відносин які є характерними для великих груп [177]. Серед великої кількості визначень малих соціальних груп (нині виокремлюється близько 50 критеріїв для класифікації малих груп [13, с. 194]), найбільш об'єктивним, на наш погляд, є визначення Г. Андрєєвої: «Під малою групою розуміється нечисленна за складом група, члени якої об'єднані спільною соціальною діяльністю і знаходяться в безпосередньому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення емоційних відносин, групових норм і групових процесів» [13, с. 191]. Виходячи з цього визначення, специфічною ознакою малої групи (на відміну від великих груп), є безпосередні особисті контакти. Причому – не будь-які контакти, а ті, в яких реалізуються певні суспільні зв'язки обумовлені спільною життєдіяльністю. Сучасні неоінституціоналісти (Дж. Марч, Д. Найт, Д. Норт, Дж. Олсен, Е. Остром, Р. Патнем, К. Шепслі та ін.) розглядають малі групи в якості соціального мікросередовища як підсистеми «інституціонального середовища», яке має безпосередній вплив на формування і розвиток як самих малих груп, так і їх членів [191; 318].

На думку О. Задорожнього, територіальні громади, на відміну від локальних спільнот, є повноцінними суб'єктами політичних відносин. Отже, локальна політична культура – фактично є політичною культурою рівня територіальних громад [111, с. 75]. В той же час слід зазначити, що локальна політична культура відображає специфіку знань, цінностей, переконань громадян щодо політики локального рівня та особливості їх участі у всій сукупності локальних політичних процесів, як репрезентативних, зокрема виборів до місцевих рад, так і у механізмах локальної демократії. Крім того, локальна політична культура включає ставлення громадян до діяльності: місцевої політичної еліти; місцевих політичних партій чи місцевих осередків всеукраїнських політичних партій та рухів; посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування тощо. Також простір локальної політичної культури може поширюватись на територію,

зокрема, району, області, регіону тощо, тобто охоплювати не тільки громадян, що проживають в межах населеного пункту і утворюють територіальну громаду, а й мешканців більших за розміром і не завжди визначених адміністративно-територіальними межами територій.

Специфіка культури локальної демократії як частини локальної політичної культури розкривається через ставлення територіальної громади або її частини до механізмів локальної демократії та участі в їх реалізації. Саме знання, цінності, переконання членів територіальної громади та обумовлена рівнем їх розвитку політична діяльність на користь місцевої громади, на нашу думку, виокремлює культуру локальної демократії як єдність світоглядної, діяльнісної та інституційної підструктур з ширшого поняття локальної політичної культури [288].

У дисертаційному дослідженні С. Були «Теоретико-методологічний аналіз локальної демократії як умови та інструменту становлення консолідованої демократії в перехідних суспільствах (на прикладі України)» (2012 р.) локальна демократія постає як рівень демократії, у якому громада відіграє провідну роль, а порядок місцевого самоврядування передбачає елементи самоорганізації та активної участі громадян у публічному житті. На думку С. Були, ознаками локальної демократії є, зокрема, «організація життя територіальної громади на принципах рівності, участі, публічного діалогу; залучення громадян до ведення справ громади, поширення практик місцевих ініціатив, референдумів; самоорганізація населення» [45, с. 37].

С. Була визначає локальну демократію як «один зі способів організації місцевого самоврядування, коли територіальна громада наділена автономією для задоволення своїх інтересів, спираючись на демократичні цінності, використовує демократичні механізми, долучається до процесу ухвалення рішень, поширює інструменти прямої демократії». Поширення практики локальної демократії, зазначає дослідниця, можна назвати тихою демократичною революцією, що забезпечує принцип субсидіарності й розсосередження влади, вимагає легітимізувати владу [46, с. 28].

Слід зазначити, що західні і українські політологи (зокрема, Т. Вюртенбергер, Т. Панченко, А. Некряч та ін.), досліджуючи субсидіарність – одну з засад сучасної європейської демократії (що зафіксовано у Маастрихтському договорі 1992 р. про утворення Євросоюзу), наголошують на її вирішальній ролі як чинника активізації участі громадян у суспільному житті, що має зрештою своїм наслідком поліпшення діяльності державних інститутів [68; 187; 201; 330].

Отже, впровадження локальної демократії насамперед базується на нормативно забезпеченій на загальнодержавному та локальному рівнях спроможності територіальної громади брати активну участь у вирішенні питань місцевого значення. Таким чином, до згаданих С. Булою «демократичних механізмів» та «інструментів прямої демократії» слід віднести законодавчо визначені механізми прямої демократії, здійснення яких відбувається в межах територіальної громади.

Так, базуючись на аналізі нормативно-правових документів, що регулюють механізми участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, автори дослідження «Місцева демократія в Україні: нові стандарти» віднесли до зазначених механізмів: громадські слухання; загальні збори громадян за місцем проживання; місцеві ініціативи; консультації з громадськістю; ОСН [174, с. 7 – 8]. В рамках дослідження стану локальної демократії в містах України В. Брудний, А. Крупник, О. Орловський на основі аналізу положень Конституції та Законів України дійшли висновку, що до механізмів локальної демократії належать: загальні збори громадян за місцем проживання, створення і діяльність органів самоорганізації населення, місцеві ініціативи, місцевий референдум, громадські слухання, громадська експертиза та місцеві електронні петиції [261, с. 5].

З'ясування місця і ролі в суспільно-політичному житті локальної демократії дає нам підстави стверджувати, що остання в цілому (як феномен) пронизана системою культурних детермінант. Системоутворюючим чинником для локальної демократії є культурний зміст. Так, за П. Бурдье, котрий обґрунтував існування

трьох різновидів суспільного капіталу – економічного, культурного і символічного, – цей зміст є «культурним капіталом», який надає певному соціальному статусові легітимності [47, с. 188].

Культура локальної демократії – це складова соціокультурного простору, який розвивається разом з еволюцією політичних, соціальних, культурних реалій. На процес формування культури локальної демократії (локально-демократичну соціалізацію) впливає значна кількість чинників: політичні, релігійні, національні, соціально-економічні тощо. Локально-демократична соціалізація – це передача локально-демократичних цінностей, відповідних моделей, стандартів взаємодії індивідів, груп і влади, формування культури локальної демократії. Розвиток громадянських традицій, локально-демократичні цінності і переконання людей лежать в основі їх здатності утворювати різноманітні громадські організації, товариства, інші інституції, брати активну участь у їхній роботі, володіти всіма необхідними компетентностями для активної участі у суспільному житті і в повній мірі використовувати інструменти громадського впливу на прийняття місцевих рішень. Локально-демократична соціалізація є необхідною складовою локально-демократичного процесу – становлення і розвитку локальної демократії [45 – 46; 153 – 154; 158; 211, с. 177 - 178].

Результатом ефективної локально-демократичної соціалізації є «громадянськість» як провідна характеристика громадянської культури локальної демократії, тобто локально-демократична громадянськість. У науковій літературі зазначається багатозначність у розумінні громадянськості. Це поняття зазвичай інтерпретується як: антитеза аполітичності, активна і свідомо залученість у справи політичної спільноти; психологічне відчуття себе громадянином, повноправним членом суспільства; здатність і готовність виступати в ролі громадянина; найвища чеснота вільного і повноправного учасника політичного суспільства; відданість інтересам політичної спільноти, найчастіше держави, готовність йти на жертви заради цих інтересів тощо. Ці значення взаємодоповнюючі, в зв'язку з чим поняття «громадянськість» набуває вельми широкого смислу. Політологи трактують громадянськість також як діяльнісна ставлення до справ суспільства,

нації, держави, захисту прав громадян. У структурі поняття «громадянськість» виокремлюються: установка на громадянські ініціативи; вміння самостійно орієнтуватися і взаємодіяти з партнерами; усвідомлення себе повноправним членом суспільства і відповідальне використання прав; непримиренність до антигуманної поведінки; боротьба за свободу і справедливість [19; 20; 75; 291].

Тобто громадянськість є активною політичною позицією на основі усвідомлення своїх інтересів і поєднання їх з прогромадськими вимогами. Вона передбачає свідому і активну участь людей у суспільно-політичному житті, використання наявних прав і свобод і виконання обов'язків, закріплених конституцією, законами і політичною мораллю. Громадянськість має не тільки індивідуальний, але й колективний характер, сила її прояву безпосередньо залежить від колективу, і культура локальної демократії є насамперед культурою політичного діалогу. У ньому беруть участь рівноправні громадські сили. Тому на передній план у цій культурі виходять повага до особистості і свобода, здатність встановлювати партнерські відносини, що сприяє консолідації громади у процесі вирішення проблем місцевого значення [297].

Локально-демократична соціалізація громадянина, як члена територіальної громади, і набуття ним зазначених рис громадянськості, безпосередньо пов'язана з процесом локально-демократичного виховання, яке здійснюється шляхом цілеспрямованого та систематичного впливу, спрямованого на: формування знань, цінностей, переконань громадянина як члена територіальної громади щодо сутності механізмів локальної демократії та особливостей їх реалізації; формування розуміння можливостей результативної участі у зазначених механізмах, як особистих, так і на рівні громади; формування відповідної мотивації до такої участі [38; 291].

Всі згадані аспекти культури локальної демократії визначають формування власне локальної демократії, ставлення суспільства до неї, її механізмів. Еволюція політичних цінностей неминуче викликає до життя й еволюцію цінностей правових: вони взаємодоповнюють і взаємообумовлюють одне одного. З цієї точки зору локальна політична культура як основа культури локальної демократії

забезпечує функціонування локальної демократії відповідно до норм цивілізованого суспільства, однією з головних складових якого є законність.

Таким чином, аналіз понятійно-категоріального апарату культури локальної демократії, зокрема сутності понять культура, політична культура, локальна політична культура, локальна демократія, механізми локальної демократії, локально-демократична соціалізація, локально-демократичне виховання, дає можливості для всебічного дослідження змісту, структури, рівнів, типології та функцій культури локальної демократії.

1.3. Основні підходи до сутності культури локальної демократії та методологія її дослідження

Аналіз стану наукової розробки культури локальної демократії і її понятійно-категоріального апарату дає змогу розкрити природу досліджуваного феномену, визначити методологічні принципи і проблеми його вивчення.

Насамперед зазначимо, що як щодо демократії в цілому, так і щодо її локального вияву, культура виступає функцією політичного простору. Іншими словами, культуру локальної демократії доцільно розглядати у безпосередньому зв'язку з такими вимірами політичного простору як: 1) передумова політичної організації (територіальні розміри, ландшафтні, кліматичні особливості функціонування певного соціального організму як політичного суб'єкта тощо); 2) мета (цілі) політичних процесів (інтереси політичного суб'єкта, їх постійне забезпечення і захист); 3) середовище перебігу політичних процесів (політична система, її елементи, зв'язки між цими елементами тощо) [56, с. 51; 82, с. 9].

Врахування передумов, мети і середовища функціонування політичного суб'єкта (у випадку нашого дослідження – суб'єкта-носія культури локальної демократії) дозволяє визначити можливі підходи до розуміння сутності культури локальної демократії, кола суб'єктів, об'єктів, структури, функцій, методів вивчення цього складного політико-культурного феномену.

На основі систематизації сучасних досліджень, в яких досліджувалися окремі аспекти культури локальної демократії, доцільно виділити такі основні підходи до тлумачення сутності культури локальної демократії:

- культурологічний, в межах якого культура локальної демократії розглядається як одна з форм загальної культури суспільства, що становить систему матеріальних, духовних, психологічних та інших рис суспільства, які відображають суспільне ставлення до проблем розвитку демократії на місцевому рівні [42; 49; 92; 94; 148; 169; 204; 248; 253];

- політико-культурний, за якого культура локальної демократії розуміється як частина політичної культури суспільства, що включає в себе комплекс політико-культурних, ідейно-теоретичних, поведінкових явищ, що формуються у сфері локальної демократії [54; 74; 96; 123; 124; 128; 130; 134; 144; 240; 250; 254; 272; 277; 322]

- локально-політичний (в межах просторового моделювання політики), згідно з яким культура локальної демократії трактується як частина локальної політичної культури, що охоплює систему знань, цінностей, переконань, зразків діяльності територіальної громади або її частини та громадянина як члена територіальної громади стосовно механізмів локальної демократії [137; 153; 154; 158; 285 – 288; 284; 293; 307; 329].

Можливості застосування кожного з перелічених підходів мають свої обмеження, обумовлені різними рівнями – макро-, мезо- та мікро- самоорганізації спільноти, що є носієм політичної культури, і, відповідно, появою нових властивостей, обумовлених внутрішньою взаємодією у системі на тому чи іншому рівні [248].

Кожен з підходів визначає специфіку вивчення такого складного феномену як культура локальної демократії. Зазначене зумовлює необхідність синтезу дослідницьких потенціалів кожного із зазначених підходів, що дозволить отримати ефективний комплекс методів для вирішення завдань нашого дослідження. В той же час найбільш продуктивним для вирішення завдань нашого дослідження уявляється локально-політичний підхід до розуміння культури

локальної демократії, оскільки саме на рівні селищних, сільських та міських рад у статутах відповідних територіальних громад деталізуються унормовані Конституцією і законами України механізми локальної демократії і реалізуються вони виключно в межах цих громад. Такий підхід дає можливість детально дослідити особливості ставлення громадян до механізмів локальної демократії та участі в їх функціонуванні, від розвитку якого залежить становлення громадянського суспільства та якісний рівень демократії країни в цілому.

Виходячи зі змісту норм законодавства, що врегульовують механізми локальної демократії, можна стверджувати про наявність різних рівнів локалізації територій всередині територіальної громади, мешканці яких можуть реалізувати право на самоорганізацію, використовуючи окремі механізми локальної демократії. Так, до зазначених Т. Панченко територій безпосереднього мешкання, громада яких може виступати суб'єктом культури локальної демократії (місто, район, селище, село, мікрорайон) [202, с.75], можна додати наступні: квартал, вулиця, багатоквартирний будинок. На підтвердження цього можна навести низку положень нормативних актів, виходячи зі змісту яких, можна зробити висновок, що суб'єктом окремих механізмів локальної демократії виступає територіальна громада в цілому, але окремі механізми можуть бути функціонувати тільки на рівні частини територіальної громади. Зокрема, суб'єктом таких механізмів локальної демократії як, наприклад, громадські слухання та місцеві ініціативи, є територіальна громада в цілому (тобто всі мешканці адміністративно-територіальної одиниці – міста, села, селища), а для ініціювання громадою даних механізмів необхідно зібрати підписи, кількість яких визначається у відсотках від кількості членів територіальної громади (або встановлюється у вигляді сталої цифри), що затверджується статутом відповідної територіальної громади.

Натомість Закон України «Про органи самоорганізації населення» визначає чітку локалізацію територій, в межах яких можуть створюватися та діяти ОСН: територія сільського, селищного комітету – в межах території села, селища; вуличного, квартального комітету – в межах території кварталу, кількох, однієї або частини вулиці з прилеглими провулками в місцях індивідуальної забудови;

комітету мікрорайону – в межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах; будинкового комітету – в межах багатоквартирного будинку (кількох будинків); комітету району в місті – в межах одного або кількох районів у місті [234]. Отже, стосовно участі в створенні та діяльності органів самоорганізації населення суб'єктом локальної демократії виступає не територіальна громада, а виключно її частини, громадяни яких об'єднані спільною територією проживання.

Суб'єктом такого механізму локальної демократії як загальні збори громадян за місцем проживання може бути як територіальна громада в цілому (за умови відносно невеликої кількості мешканців), так і її частина на мікрорівні (починаючи від багатоквартирного будинку, частини вулиці чи кварталу в районі індивідуальної забудови тощо).

Таким чином, на підставі аналізу чинного законодавства, що унормовує особливості застосування окремих зазначених механізмів локальної демократії, можна зробити висновок, що до групових суб'єктів культури локальної демократії належать територіальні громади, що об'єднують мешканців населених пунктів в межах таких адміністративно-територіальних одиниць як місто, селище, село; частини територіальної громади на мікрорівні, локалізовані за територіальною ознакою – мешканці району у населеному пункті, мікрорайону, кварталу, вулиці, багатоквартирного будинку. На індивідуальному рівні суб'єктами культури локальної демократії є громадяни як члени територіальної громади.

Базуючись на такому розподілі, виокремимо специфічні особливості групових суб'єктів культури локальної демократії, що залежать від міцності соціальних зв'язків мешканців, об'єднаних місцем проживання, усвідомлення ними необхідності участі у вирішенні спільних проблем та визначимо рівні даних суб'єктів.

Першим (базовим) рівнем можна вважати найменшу частину територіальної громади в межах якої можуть реалізовуватись механізми локальної демократії, яка характеризується: спільним проживанням на невеликій території (багатоквартирний будинок, вулиця або квартал (чи їх частина) на території

індивідуальної забудови); найтіснішими соціальними зв'язками всередині групи (зокрема значна кількість мешканців можуть бути особисто знайомі та об'єднані спільними інтересами тощо); обізнаність більшості мешканців з проблемами території проживання та можливість ефективною безпосередньою комунікації між ними з метою подолання даних проблем; невелика кількість мешканців (як правило - не більше тисячі осіб) [285, с. 86 - 87].

Другим (основним) рівнем є частина територіальної громади, об'єднана спільним проживанням на території однієї або кількох вулиць, кварталів. Для даного рівня характерні більш слабкі соціальні зв'язки всередині групи, менша обізнаність з місцевими проблемами, що пояснюється з їх диференціацією та наявністю як загальних проблем актуальних для всіх мешканців, так і проблем, актуальних для окремих сегментів всередині території, та менша порівняно з базовим рівнем можливість комунікації та мобілізації для їх подолання, кількість мешканців – в межах 5000 осіб.

На базовому та основному рівні можлива реалізація механізмів локальної демократії, що потребує участі більшості мешканців даної території, хоча, починаючи з другого рівня, можна спостерігати прояви представницької демократії (проведення загальних зборів у вигляді конференції тощо) [285, с. 87; 294].

Третій (загальний) рівень – здійснення механізмів локальної демократії на рівні мікрорайону, району в місті або територіальної громади в цілому. Характеризується слабкістю або відсутністю соціальних зв'язків, що пояснюється великою територією або великою кількістю населення. На загальному рівні громаду, як правило, репрезентують найбільш активні, мотивовані на вирішення спільних проблем населеного пункту мешканці, які ініціюють та беруть участь у громадських слуханнях, громадських ініціативах тощо [285, с. 87].

Зазначимо, що в окремих випадках територіальна громада невеликих населених пунктів, як суб'єкт культури локальної демократії в цілому, за вищезазначеними критеріями може відповідати базовому (сільська громада) або

основному (відносно великі сільські громади, громади невеликих селищ міського типу тощо) рівням.

До об'єктів культури локальної демократії можуть бути віднесені механізми локальної демократії, усвідомлення, оцінка та реалізація яких на рівні громади формує культуру локальної демократії, а також їх правове забезпечення та заходи щодо їх розвитку.

Виходячи з аналізу наукових досліджень, найбільш актуальних підходів до вивчення досліджуваного феномену, окреслення суб'єктів та об'єктів культури локальної демократії, ми пропонуємо таке її визначення: культура локальної демократії є особливою частиною локальної політичної культури, системою знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії (місцевих референдумів, громадських слухань, зборів громадян за місцем проживання, діяльності органів самоорганізації населення, місцевих електронних петицій тощо), а також форм політичної участі у згаданих механізмах, зразків поведінки, соціальних норм, фундаментальних принципів і суспільних інститутів, що орієнтують суб'єктів на ті чи інші форми активності у локально-політичному просторі, забезпечують передачу накопиченого досвіду розв'язання місцевих проблем, сприяють стійкості локальної демократії в часі [293].

Як зазначалося у наших раніше опублікованих працях, формування культури локальної демократії базується на основі нормативних, організаційних та практичних чинників, які окреслюються через діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, ініціативних представників громади, ОСН та засобів масової інформації. Поєднання даних чинників є передумовою демократичного розвитку суспільства в цілому, та активізації громад на локальному рівні [293, с. 302 - 303].

До нормативних чинників належить нормотворча діяльність: 1) Верховної Ради України та вищих органів виконавчої влади, результатом якої стало закріплення механізмів локальної демократії в Конституції України, Законах України «Про місцеве самоврядування», «Про органи самоорганізації населення»,

Постанові КМУ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», Постанові ВРУ «Про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» тощо. Важливим чинником становлення культури локальної демократії стала ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування; 2) Верховної Ради України та вищих органів виконавчої влади щодо вдосконалення застосування механізмів локальної демократії та сприяння розвитку культури локальної демократії; 3) ОМС, результатом якої є прийняття підзаконних актів, що врегульовують особливості застосування механізмів локальної демократії на місцевому рівні, чільне місце серед яких посідають статuti територіальних громад [293, с. 303].

До організаційних чинників відносяться: 1) розробка та впровадження загальнодержавних програм підтримки розвитку локальної демократії на рівні парламенту та вищих органів виконавчої влади; 2) розробка та впровадження ОМС місцевих програм підтримки розвитку локальної демократії, інформування ними громадськості щодо можливостей локальної демократії та проведення заходів спрямованих на їх популяризацію (круглі столи, фокус-групи, опитування громадської думки тощо); 3) діяльність ООН (як первинної ланки самоврядування та громадської представницької форми місцевого самоврядування) щодо інформування громади (що проживає на території відповідного органу самоорганізації) про можливості та здобутки у сфері вирішення питань місцевого значення; 4) діяльність громадських організацій, політичних партій та засобів масової інформації щодо: реалізації проектів у сфері популяризації участі громади у врядуванні; формування громадської думки про можливості і перспективи застосування механізмів локальної демократії як ефективних інструментів вирішення питань місцевого значення; лобювання прийняття та вдосконалення органами державної влади та місцевого самоврядування нормативних актів про врегулювання механізмів локальної демократії; 5) діяльність закладів освіти спрямована на забезпечення безперервного процесу первинної локально-демократичної соціалізації молоді шляхом впровадження відповідних навчальних дисциплін, на всіх освітніх рівнях [293, с. 303].

До практичних чинників належать діяльність: 1) ОМС щодо залучення громадян до участі в механізмах локальної демократії, проведення яких ініційовано ОМС: громадських експертиз, зборів громадян, громадських слухань тощо; 2) органів самоорганізації, громадських організацій, політичних партій, представників громади щодо ініціювання, організації та реалізації механізмів локальної демократії з метою ефективного вирішення питань місцевого значення [293, с. 303].

Спираючись на основні чинники формування культури локальної демократії, передусім доцільно визначити передумови її якісного розвитку, до яких належать: 1) згуртованість суспільства на рівні територіальної громади або її частини, усвідомлення можливості вирішення проблем місцевого значення шляхом застосування механізмів локальної демократії, готовність до мобілізації для їх здійснення; 2) розвиток елементів громадянського суспільства (громадських організацій, ОСН, засобів масової інформації, політичних партій тощо), діяльність яких спрямована на популяризацію та впровадження механізмів локальної демократії; 3) наявність нормативної бази на загальнодержавному рівні, що врегульовує можливість участі громадян як членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення; 4) наявність ефективного нормативно-правового регулювання механізмів локальної демократії на рівні ОМС, які мають не тільки дублювати та тлумачити норми законів, але й вести цілеспрямовану нормотворчу діяльність, спрямовану на: подолання прогалин законодавства; спрощення механізмів залучення територіальної громади до вирішення питань місцевого значення; впровадження місцевих програм розвитку та популяризації механізмів локальної демократії з метою формування у громадян розуміння їх природи, доцільності та необхідності участі у вирішенні питань місцевого значення, залучення до процесу ухвалення рішень на рівні окремої громади; 5) цілеспрямована підтримка ОМС ініціатив громади, громадських організацій, ОСН тощо, щодо застосування інструментів (механізмів) прямої демократії, що надасть можливість усвідомлення важливості активної позиції громадян та їх реальний вплив на місцеву політику [293, с. 303 - 304].

Виокремивши найсуттєвіші елементи досліджуваного явища, пропонуємо окреслити структуру культури локальної демократії, яка включає такі три підсистеми: структурно-змістовну, технологічну, організаційну.

1. Структурно-змістовна (світоглядна) підсистема включає компоненти локально-політичної свідомості, – тобто знання та уявлення, компетентності щодо різних аспектів життєдіяльності громади, її інтересів, можливостей самоорганізації, забезпечення потреб громади шляхом безпосереднього волевиявлення членів громади, прийняття політичних рішень на рівні громади, ефективного використання інститутів і механізмів локальної демократії.

Ця складова культури локальної демократії містить також комплекс цінностей і переконань, установок, орієнтацій, світоглядних позицій щодо можливості громади організовано захищати і ефективно реалізовувати власні інтереси. Цей комплекс обумовлює ставлення громадян до механізмів локальної демократії та діяльності ОСН, інших інститутів, які використовують у своїй діяльності або ініціюють проведення окремих механізмів локальної демократії з метою вирішення місцевих проблем.

2. Технологічна (діяльнісна) підсистема включає сукупність зразків локально-демократичної політичної поведінки – діяльності, спрямованої на реалізацію механізмів локальної демократії, зокрема на участі у діяльності ОСН, загальних зборах, місцевих ініціативах, місцевих електронних петиціях тощо.

3. Організаційна (інституційна) підсистема представлена умовами, нормами, що забезпечують функціонування механізмів локальної демократії, зокрема нормами законів та підзаконних нормативних актів, особливостями впливу громадських організацій, ЗМІ, навчальних закладів та інших інститутів локально-політичної соціалізації на роботу механізмів та формування культури локальної демократії [288, с. 84].

У випадку дослідження культури локальної демократії її функції, на нашу думку, варто поділяти на два основних види: загальні і спеціальні [136, с. 128]. Загальні функції культури локальної демократії певною мірою ототожнюються з

локальним контекстом соціальних функцій політичної культури, до яких ми відносимо:

- виховну, яка виявляється у зростанні політичної компетентності членів громади, формуванні їх локально-політичної свідомості через безпосередню участь у політичному житті;
- регулюючу, виявом якої є прями́й чи опосередкований контроль громади за діяльністю органів влади на локальному рівні;
- захисну, що спрямована на збереження місцевих демократичних політичних цінностей та традицій;
- прогностичну, яка робить можливим передбачення варіантів перебігу політичних подій та поведінки суб'єктів локальної демократії;
- комунікативну, що забезпечує ідейно-політичний зв'язок членів громади з політичною системою, передачу досвіду і традицій як у «горизонтальному» (між членами громади), так і у «вертикальному» (між поколіннями) напрямках [19].

До спеціальних функцій культури локальної демократії ми відносимо функції, у виконанні яких культура локальної демократії відіграє провідну роль серед інших форм політичної культури. Ці функції формують і забезпечують ініціативу, самоорганізацію, суспільну самодіяльність членів спільноти та поділяються на наступні:

- локально-ідентифікаційну, що полягає у самоідентифікації індивіда як частини певної місцевої спільноти з притаманними їй психолого-ментальними особливостями, спільними проблемами та інтересами; тлумаченні потреб особи з огляду на її групову належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти;
- локально-інтеграційну, яка сприяє консолідації спільноти, формує відчуття спільності, колективу на рівні територіальної громади або її частини;
- організаційно-активаційну, яка полягає у формуванні моделей політичної участі та політичної діяльності у механізмах локальної демократії

щодо вирішення проблем територіальної громади або її частини, сприяє подоланню політичної індиферентності, соціальної безпорадності;

- локально-представницьку, що полягає у формуванні вимог щодо представлення та захисту законних інтересів членів територіальної громади у відносинах з органами державної влади та місцевого самоврядування [286; 288, с. 84 - 85].

На засадах структурно-функціонального аналізу, насамперед інтеграційної та організаційно-активаційної функцій культури локальної демократії, та залежно від рівня розвитку структурних елементів (складових) культури локальної демократії, можливо оцінити рівень демократичності спільноти та рівень ефективності використання нею механізмів локальної демократії, що виявляється через ступінь:

- поширеності політичної участі членів спільноти у всіх її формах, представленості різних сегментів спільноти, а також – обмежень ментальними, соціально-економічними та іншими чинниками;

- підтримки основних демократичних принципів традиціями і загальною культурою спільноти;

- довіри з боку спільноти здатності політичної системи розв'язувати проблеми суспільства і своїй спроможності впливати на цей процес [39, с. 46 – 48, 62; 154, с.15].

Для реалізації цієї мети ми скористалися досвідом вивчення типів політичної культури українського суспільства колективом відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України за спеціальною тестовою методикою, що давала можливість здійснити вимірювання у двох політичних просторах: «відношення до демократії» та «відношення до політичної активності», – відповідно, за шкалами: 1) «тоталітарна – демократична» та 2) «пасивна – активна». Науковцями Інституту соціології НАН України були визначені чотири типологічні групи: 1) «активно-демократичний тип політичної культури», 2) «активно-недемократичний тип політичної культури», 3) «пасивно-

недемократичний тип політичної культури», 4) «пасивно-демократичний тип політичної культури» [264].

Взявши за приклад вказану методику оцінки стану «громадянськості» локальної спільноти, ми вважаємо можливим виокремити такі типи культури локальної демократії:

- нейтральна культура локальної демократії, носіям якої притаманні відсутність інтересу, байдужість щодо проблем територіальної громади, відсутність психологічної самоідентифікації з громадою; необізнаність щодо потреб громади та можливостей її самоорганізації; неготовність до ефективної участі у реалізації механізмів локальної демократії.

- маніпулятивна культура локальної демократії, що характеризується спрощеними уявленнями про локально-політичний простір, соціальні потреби, інтереси та ідентичності місцевої громади, визначальним впливом політичних маніпуляцій. Для носіїв маніпулятивної культури локальної демократії характерні: недостатня обізнаність з метою, особливостями ефективного функціонування механізмів локальної демократії; безвідповідальність у їх застосуванні; неусталеність політичних орієнтацій (аморфність). Такий тип культури локальної демократії є «псевдогромадянським», оскільки за своєю сутністю підживлює стан постійної нестабільності, конфронтаційності, інституційної кризи на місцевому рівні. У цьому сенсі громада стає інструментом для легітимізації рішень ОМС або забезпечує політичні чи бізнесові інтереси, які часто не відповідають або відверто шкодять інтересам громади;

- негативістська культура локальної демократії, для носіїв якої характерні: викривлені уявлення про спільні інтереси членів громади та соціальну взаємодію у процесі реалізації цих інтересів; слабка обізнаність з можливостями механізмів локальної демократії, заперечення доцільності їх ефективної діяльності; орієнтованість цінностей, поглядів, настанов на недемократичні зразки політичної дії, – такі, як схильність до авторитарного типу врядування (централізації, реакційності з боку влади на прояви самоорганізації), регламентація та жорсткий контроль з боку держави всіх сфер суспільного життя

на місцевому рівні. Наслідком дій носіїв такого типу культури локальної демократії є послаблення згуртованості громади, політичної волі громадян на локальному рівні, дестабілізація роботи механізмів локальної демократії;

- громадянська культура локальної демократії – еталонний тип культури локальної демократії, ознаками якого є: стійкий інтерес громадян до різних аспектів життя і потреб громади, психологічна самоідентифікація з громадою; високий рівень компетентності щодо ефективних способів самоорганізації громади, можливостей задоволення потреб громади шляхом безпосереднього волевиявлення її членів, усвідомлення ними власного місця у житті громади; уміння оцінити місце, значення, роль ОСН та інших механізмів локальної демократії; сформовані переконання щодо можливості громади організовано захищати і ефективно реалізовувати власні інтереси та, відповідно, стійкість до зовнішніх деструктивних чинників і маніпуляцій; ефективна участь у діяльності механізмів локальної демократії. Збільшення кількості носіїв даного типу культури локальної демократії свідчить про якісний розвиток громадянського суспільства та спроможність громади ефективно відстоювати спільні інтереси шляхом реалізації механізмів локальної демократії.

Визначаючи методологічні засади нашого дослідження, ми виходили з розуміння культури локальної демократії як соціокультурного явища, феномену самоорганізації територіальної громади, частини локальної політичної культури, феномену самоорганізації індивіда.

Застосування діалектичного підходу відкриває можливості дослідження причинно-наслідкових зв'язків між особливостями діяльності інститутів локально-демократичної соціалізації, процесами формування культури локальної демократії та як наслідку – результативністю впливу громади на вирішення проблем місцевого значення. Діалектичний підхід забезпечує розгляд феномену культури локальної демократії у постійному розвитку, в русі. Внутрішніми імпульсами розвитку згаданого феномену є суперечності різного рівня в рамках тієї чи іншої територіальної громади.

З позицій системного підходу при дослідженні проблематики формування громадянської культури локальної демократії ми розглядаємо культуру локальної демократії як систему, елементами якої є знання, цінності, переконання, соціальні норми, зразки поведінки, форми політичної участі членів територіальної громади (або їх частини) у механізмах локальної демократії, принципи і політичні інститути, соціально-політичні зв'язки (контакти, взаємодії, взаємовідносини) [210 - 213].

Структурно-функціональний аналіз, який «доповнив і розвинув системний підхід, оскільки досліджує чинники, що діють не тільки всередині політичної системи, а й поза її межами», дає змогу виокремити найважливіші елементи та функціональні аспекти політичної системи на локальному рівні, які виступають чинниками формування того чи іншого типу культури локальної демократії. Також структурно-функціональний аналіз дозволяє дослідити культуру локальної демократії як складне, багатоаспектне явище, виокремити (відповідно до певного алгоритму: зміст, ситуації вияву, критерії оцінки) її структурні компоненти, визначити їх якості (основні характеристики). Важливі висновки такий підхід дозволяє зробити щодо функцій соціокультурної взаємодії культури локальної демократії та суспільства [35, с. 144].

Соціокультурний підхід ґрунтується на принципах міждисциплінарного вивчення складних процесів життя суспільства, і включає історико-аналітичні, соціологічні, соціально-філософські аспекти. У межах соціокультурного аналізу культура локальної демократії досліджується нами у співвідношенні з соціально-політичним простором, – переважно у такому його сегменті, як політичний простір. Політичний простір – це середовище, в якому розгортається діяльність учасників політичного процесу. Політичний простір, як і простір фізичний, має три виміри: перший вимір ототожнюється з передумовами політичної організації, другий – з цілями політичних процесів (геополітика), а третій є сукупністю чинників, які впливають на формування та здійснення політичних рішень, що утворюють «середовище протікання політичних процесів» [56, с. 51; 82, с. 9].

Політичний простір локальної демократії розглядається нами як зв'язки між людьми і політичними інститутами, сфера діяльності місцевої громади. Залежно від стану місцевої громади (більших чи менших можливостей її діяльності), політичний простір, у якому вона діє, здатний як розширюватися, так і звужуватися, розширюючи або обмежуючи коло проблем, вирішення яких потребує участі і активності членів місцевої громади. В умовах крайньої форми етатизму – тоталітаризму, політичний простір безмежно розширюється, зливається з простором соціального буття взагалі; всі соціальні проблеми зводяться до політичного рівня, характеризується прагненням вирішувати всі соціальні проблеми політичними засобами і методами, встановлюється в кінцевому рахунку тотальний контроль політичних інститутів над суспільством. За ліберальної форми функціонування держави, навпаки, політичний простір культури локальної демократії звужується до невеликого кола проблем і відносин (безпека, регулювання відносин між членами громади, вирішення деяких конфліктних ситуацій в соціальних відносинах), що вимагають для забезпечення своєї нормальної життєдіяльності обов'язкового втручання держави, інших політичних інститутів.

Політико-культурний підхід є за своєю суттю міждисциплінарним, він інтегрує соціологічні, культурологічні, психологічні методики вивчення соціальних і політичних установок, уявлень, орієнтацій людей, традицій, соціально-політичних міфів і стереотипів, що існують у свідомості членів суспільства. Перевагою застосування політико-культурного підходу у нашому дослідженні є можливість повніше і глибше зрозуміти механізми та закономірності реалізації політичних процесів на місцевому рівні, які сприяють або перешкоджають становленню громадянської культури локальної демократії [212].

Інституційний підхід при вивченні культури локальної демократії дозволяє долати просторові та часові межі осмислення цього феномену. Підхід до культури локальної демократії як інституції, дає змогу з'ясувати умови і особливості трансформації культурних орієнтирів у соціальну практику політичної участі

громадян у вирішенні питань місцевого значення [134]. Вивчення історичних аспектів розвитку культури локальної демократії, особливостей політичної участі громадян у вирішенні питань місцевого значення та функціонування інститутів та механізмів локальної демократії засвідчує об'єктивність цього феномену, його спонукальну силу та моральний авторитет. Екстернальність (тобто – зовнішня реальність, щось відмінне від думок, уявлень, відчуттів, індивіда [101]), як характеристика культури локальної демократії означає, що її «зовнішньою реальністю» виступає функціонування законодавчо визначених інститутів та механізмів локальної демократії.

Адекватним методологічним інструментарієм дослідження формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні та її впливу на політичний процес в ситуації неефективності формальних інститутів є методологічні підходи неоінституціоналізму – нової модифікації інституціоналізму, який оформився як напрямок сучасної соціально-політичної думки у 60 – 70-х рр. ХХ ст. і став домінуючим в оцінці політичних процесів на початку 90-х рр. ХХ ст. Найвідомішими представниками неоінституціоналізму є Д. Норт, Р. Коуз, Дж. Марч, Дж. Олсен [191; 318].

Оскільки культура локальної демократії виявляється насамперед у локально-політичній діяльності як територіальної громади або її частини, так і окремих громадян, то закономірним є використання діяльнісного та соціально-психологічного підходів. Діяльнісний підхід передбачає аналіз активної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, в ході якої суб'єкт цілеспрямовано впливає на об'єкт і задовольняє таким чином свої потреби. З позицій системного аналізу організація діяльності означає впорядкування її в цілісну систему з чітко визначеними логічною структурою (її елементи: суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби, методи, результат), зовнішніми щодо цієї структури характеристиками (особливості, принципи, умови, норми) і процесом її здійснення [205].

З позицій соціально-психологічного підходу культура локальної демократії аналізується як культура особистості, що виявляється у ціннісному і ментальному аспектах (тобто вона інтеріоризована в оцінках, відчуттях, знаннях, політичних

орієнтаціях людини, що містять установки стосовно локальної демократії та власної ролі в цій системі).

Метод ідеалізації передбачає побудову «ідеального типу» досліджуваного явища – тобто штучно, логічно сконструйованого поняття, яке дозволяє виокремити основні риси досліджуваного феномену. «Ідеальний тип», за М. Вебером, – це гіперболізоване відображення того основного, що властиве реальному феноменові. На думку М. Вебера, чим більше «гіперболізований» ідеальний тип, тим вищою є його евристична цінність, тим корисніший він для практичної діяльності [55, с. 73 - 74].

Використання методики емпіричної типологізації політичної культури, розробленої колективом відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України на засадах функціонального підходу [264], у поєднанні з застосуванням кваліметрії (від лат. qualis – який за якістю і грец. metreo – міряю) виявилось особливо продуктивним в контексті нашого дослідження для оцінки рівня сформованості культури локальної демократії та визначення позитивних і негативних тенденцій її розвитку [3; 287]. Кваліметрична модель сформованості культури локальної демократії, розроблена нами на основі компонентів та показників прояву культури локальної демократії, подана у таблиці 1.3.1. (Додаток А).

Кваліметрична (факторно-критеріальна) модель об'єкта дозволяє у математизованій формі відобразити ступінь його реального розвитку. Для цього об'єкт на підставі певних критеріїв декомпонується на складові різних рівнів – властивості. Оскільки кожна властивість характеризується специфічною важливістю (вагомістю) серед інших, то можливе визначення факторів (чинників, що визначають вагомість) та їх показників, які можуть бути виміряні у специфічних одиницях [3].

У нашій моделі кожен фактор і критерій має вагу в межах одиниці. Для визначення вагомості факторів і критеріїв потрібно кількість балів по кожній позиції (за відповідями респондентів) поділити на максимально можливу кількість балів. Обчислення вагомості надає важливу інформацію для

регулювання діяльності, відстеження і визначення напрямків розвитку об'єкта, у нашому випадку – шляхів і напрямків ефективного формування культури локальної демократії.

Враховуючи те, що знання, уявлення, переконання, мотивація (знаннєвий і ціннісний критерій) та поведінка (діяльнісний критерій) є неодмінними проявами культури локальної демократії, ми вважаємо, що вони є рівноправними складовими, тому мають практично однакову вагомість, в сумі дають «одиницю», що є показником 100% прояву досліджуваної якості. Запропонована модель відображає сутнісні особливості сформованої культури локальної демократії. Діагностику рівнів сформованості культури локальної демократії здійснено за знаннєвим, ціннісним та діяльнісним (поведінковим) критеріями. Для конкретизації проявів критеріїв культури локальної демократії був використаний експертний метод (анкетування, бальні оцінки). Експертні оцінки встановлювалися на підставі опорних критеріальних суджень. За результатами опитування експертів визначені показники та рівні їх сформованості. Всі показники мають чотири рівні прояву: високий – 4 бали, середній – 3 бали, недостатній – 2 бали та низький – 1 бал.

Слід зазначити, що прояви високого рівня сформованості за кожним з наведених критеріїв в цілому відповідають характеристикам культури локальної демократії громадянського типу [287].

У другому розділі нашого дослідження ми пропонуємо розгляд динаміку розвитку культури локальної демократії на українських землях, також здійснюємо аналіз її сучасного стану, шляхом дослідження світоглядної складової зазначеної культури та особливостей участі громадян України в механізмах локальної демократії.

Висновки до першого розділу

Політико-культурні явища, які слід трактувати як прояви культури локальної демократії, відзначені уже в працях античних авторів. Так, Фулідід,

Геродот, Платон, Аристотель, Цицерон та ін., вказують на характерні риси політичної культури громадян античного міста-держави (поліса): тісний взаємозв'язок громадянина і полісу, усвідомлення останнього як «колективної власності» громади-демосу; ототожнення політичної дії і політичних відносин з соціальними процесами і відносинами; сприйняття полісу як сукупності традицій, звичаїв, правових норм; підпорядкованість колективу членів громади в усіх аспектах життя – політичних, суспільних, релігійних тощо. За епохи Відродження, Нового часу, Просвітництва мислителі-гуманісти продовжили античну традицію ототожнення політичних і соціальних відносин у місцевій громаді, детермінації культурно-політичних реалій правовими та етичними санкціями з боку громади. Новацією стало підкреслення гідності людини, індивідуальної громадянської активності. На зламі XIX – XX ст. у працях Б. Малиновського започатковано вивчення локальної демократії як структурованої, організованої «системи діяльності» і «культурного комплексу». З сер. XX ст. культура локальної демократії осмислюється як: частина локальної політичної культури, сукупність позицій та орієнтацій членів місцевої громади (цінностей, символів, зразків установок та поведінки); рівень усвідомлення громадянином громадських завдань, його практичної політичної активності у справі втілення їх в життя, – вияв ступеню зрілості індивіда, спільноти, суспільства, спроможності досягнення загальногромадянських інтересів, способів та механізмів напрацювання і реалізації спільних рішень, узгоджених дій.

Основу понятійно-категоріального апарату культури локальної демократії складають політико-правові поняття і терміни, поняття і категорії місцевої політики, самоорганізації територіальної громади, соціальної та політичної психології. Систематизація досліджень, в яких розглядаються окремі аспекти досліджуваного феномену, дали змогу окреслити основні підходи до розуміння його сутності, запропонувати узагальнене визначення культура локальної демократії. Ми визначаємо культуру локальної демократії як частину локальної політичної культури, систему знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії,

форми політичної участі у цих механізмах, зразки поведінки, соціальні норми, фундаментальні принципи і суспільні інститути, що орієнтують суб'єктів на ті чи інші форми активності у локально-політичному просторі, забезпечують передачу накопиченого досвіду розв'язання місцевих проблем, сприяють стійкості локальної демократії в часі. При цьому елементами структури культури локальної демократії визначені три підсистеми – світоглядна, діяльнісна, інституційна. Запропоновано методику оцінки рівня розвитку складових культури локальної демократії, і на цій підставі виокремлено чотири типи культури локальної демократії: негативістська, нейтральна, маніпулятивна та громадянська.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є система загальнонаукових та спеціально-наукових, насамперед, політологічних і соціологічних підходів: діалектичний, системний, структурно-функціональний, соціокультурний, політико-культурний, інституційний (неоінституційний), діяльнісний, соціально-психологічний. Застосовані теоретичні методи наукового пізнання: системний аналіз, метод ідеалізації, наукове абстрагування, систематизація, класифікація, узагальнення, емпірична типологізація, порівняльний метод, методи емпіричних соціологічних досліджень. Для оцінки рівня розвитку (сформованості) культури локальної демократії застосовано кваліметричний підхід, побудовано кваліметричну модель культури локальної демократії.

Численні наукові розробки стосуються окремих аспектів проблеми становлення культури локальної демократії, в цілому ж цей соціокультурний феномен залишається недостатньо дослідженим. Ґрунтовного наукового аналізу потребують питання особливостей та умов формування культури локальної демократії в Україні.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Динаміка розвитку культури локальної демократії на українських землях

Культура локальної демократії, як складова сучасного громадянського суспільства, пройшла складний і суперечливий шлях розвитку і численних трансформацій – від «протодемократії» первісних суспільств (вибори племінних вождів, рад старійшин тощо) до сучасних форм політичної участі.

Проведений нами аналіз динаміки розвитку культури локальної демократії на українських землях ґрунтується на синтетичній моделі типології, запропонованій Д. Беллом, згідно з якою всесвітня історія умовно поділяється на три епохи (стадії розвитку суспільства): 1) доіндустріальну (аграрне, традиційне суспільство), 2) індустріальну (індустріальне, капіталістичне суспільство), 3) постіндустріальну (постіндустріальне, інформаційне суспільство) [37; 170]. Для кожної епохи характерні свої особливості соціокультурного середовища. Відповідно до типу соціально-політичних, духовних, релігійно-культурних параметрів згаданих суспільств, культура локальної демократії у своєму розвитку пройшла етапи, яким відповідають традиційна, індустріальна та постіндустріальна її моделі. Кожна з названих моделей відображає специфіку функціонування світоглядної, інституційної (організаційної) та діяльнійної (технологічної) підструктур культури локальної демократії у соціально-політичному просторі тієї чи іншої епохи.

Основним інститутом, який забезпечує становлення культури локальної демократії, її форм, засобів, результатів, виникнення на їх основі або на протипагу їм нових суспільних інститутів виступає громада – спільнота, об'єднана спільною діяльністю, інтересами, цілями щодо задоволення потреб, пов'язаних з побутом,

середовищем проживання, відпочинком, навчанням, спілкуванням, звичаями, традиціями.

Практична діяльність територіальної громади або її частини (локальної спільноти) впродовж всього часу її існування чинять визначальний вплив на формування цінностей (оцінок, переконань) і засвоєння норм (зразків поведінки у вигляді звичок, звичаїв, традицій) членів громади. Саме особливості діяльності громади, її керівних органів, традиції прийняття та виконання місцевих політичних рішень є найбільш інформативними проявами розвитку культури локальної демократії.

З утворенням держави – тобто політичного простору, в якому громада і органи державної влади (далі ОДВ) виступають конкурентами щодо здійснення владних повноважень, – сформовані історично психологічні орієнтації, ментальність, самосвідомість, система цінностей членів територіальної громади (або її частини) виявляються спрямованими у світ політики (який трансформується на кожному історичному етапі) [133]. Формуються політичні позиції членів громади: установки, зразки і норми публічної поведінки, окреслюються межі актуальної політичної практики стосовно механізмів локальної демократії та самоорганізації громади. Тобто, на відміну від існування громади у додержавний період, з появою держави з'являється феномен політичної соціалізації членів територіальної громади. Громада або її частина та окремі члени громади набувають характеру політичної суб'єктності, і, – в контексті нашого дослідження, – стають суб'єктами-носіями культури локальної демократії.

Традиційна самоорганізація громади, яка знаходила вияв у механізмах прямої демократії та історично обумовлювала культуру локальної демократії на українських землях, з появою та розвитком держави набуває форми місцевого самоврядування. Тобто під проводом держави почала відбуватись трансформація самоорганізації громад у різноманітні форми ОМС, обсяг повноважень яких погоджувався відповідними державними органами, а вагомість впливу громади на вирішення питань місцевого значення значною мірою залежала від позиції держави на певному історичному етапі її розвитку. Культура локальної демократії

за таких умов значною мірою відображалася через діяльність зазначених органів, виявлялась у ступені залученості громади до їх діяльності.

Прослідкувавши трансформацію громади як суб'єкта культури локальної демократії в різні історичні епохи, виокремимо характерні ознаки згаданих моделей культури локальної демократії, на підставі чого можливо визначити актуальні завдання і тенденції розвитку досліджуваного феномену.

Традиційна модель культури локальної демократії.

Аграрне («традиційне», «селянське», «докапіталістичне») суспільство – поняття, що характеризує доіндустріальну стадію суспільного розвитку – від виникнення продуктивного господарства до промислової революції [71].

Згідно з концепцією «формальної соціології» Ф. Тенніса, у традиційному (аграрно-традиційному) суспільстві людина виступає органічною частиною соціального цілого (громади), яке обумовлює індивідуальне життя своїх членів. Територіальна громада є цілісним соціально-економічним і правовим організмом. Форми, засоби впливу (діяльності) громади в традиційному суспільстві не відокремлені (або недостатньо відокремлені) одна від одної, поліфункціональні і виконують одночасно соціально-організаційні, ритуальні та інші функції. А процес політичної соціалізації особистості – не раціоналізований в сучасному розумінні [255, с.167]. Ф. Тенніс протиставляє громаді «суспільство» як тип соціальних зв'язків, що ґрунтується на відносинах раціонального обміну та функціональних зв'язків між чужими один одному індивідами (суб'єктами таких відносин можуть бути не тільки індивіди, як в громаді, а й групи, колективи, клани, організації, держави, тобто формальні, а не фізичні особи). «Сутність всіх цих відносин і зв'язків полягає в усвідомленні корисності і цінності, яку може або буде мати одна людина для іншої і яку цей інший виявляє, сприймає і усвідомлює. Відносини такого роду мають, отже, раціональну структуру» [255, с.167].

Історичні, археологічні, правові джерела засвідчують виникнення територіальної громади у предків українців у додержавні часи як об'єднання родичів зі спільним господарством [53; 89]. М. Грушевський простежив розвиток громади, починаючи від родин та родів, зазначав, що на певних етапах родинні

зв'язки послаблювались або зміцнювались. Внаслідок поділу родин «рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, зв'язані спорідненням і творили громаду» [85, с.352]. Тобто, з розпадом родового ладу замість кровного споріднення все більшого значення набувало сусідство, – близькість не за походженням, а за мешканням. Зв'язки громадського характеру на місцевому рівні починають переважати, і громада з родового об'єднання трансформується у так звану сільську громаду [89; 282, с.14].

Більшість статей «Руської правди» (XII ст.), які згадують або мають на увазі місцеву громаду (верв), змальовують її як об'єднання селян одного або кількох сіл, що ведуть самостійне господарство. Територіально верв складалася з кількох поселень (весей), з центром у найбільшому поселенні (погості); кожна верв мала свою церкву. Кілька вервей-громад утворювали волость. Крім хліборобів, членами верві були також ремісники, що жили на її території. Спільною власністю (громадським «маетком») були об'єкти, що служили кожному членові громади («польова власність» – ліси, випаси тощо, будівлі – громадська хата, школа, церква, корчма, млин тощо). Органами управління верві були копа (копні збори) або віче, та копний (або вервний) суд. Верв виконувала також інші публічні функції: збирання податків для князя, оборона території [25, с. 478]. Визначальним чинником життєдіяльності верві, як зазначає М. Любавський, була кругова відповідальність громади за своїх членів і її влада над ними, яка з найдавніших часів була основним об'єднуючим фактором мешканців у громади. Завдяки зазначеній відповідальності громади продовжували існувати як стійкі соціальні групи з появою державного управління, коли інші традиційні зв'язки значно ослабли [161, с. 660]. М. Грушевський звернув увагу на дві найважливіші характеристики верві часів Київської Русі: «Вона, з одного боку, настільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, вчинений на її території, з другого боку – се союз свободний, її члени самі розпоряджаються собою і укладають між собою свободні умови» [85, с. 360]. Публічне обговорення й прийняття рішень місцевого значення відбувалося в рамках спільної ради – віча,

до якої входили старші представники усіх сімей чи родів. Вказані ознаки є свідченням природного характеру утворення громади, іншими словами – виявом самоорганізації суспільства на місцевому рівні, в результаті якого виникає спільнота, об'єднана близькістю проживання і подібністю повсякденних справ, особистими контактами, стилем життя, загальними місцевими справами, системою цінностей.

Таким чином, громада у предків сучасних українців за первіснообщинного ладу та часів ранньофеодальної державності (IX – XIV ст.) має всі ознаки демократичного інституту. Вона є первинною формою політичної самоорганізації, і ґрунтується на прямій (безпосередній) демократії, – системі механізмів прийняття рішень, в яких бере участь велика частина представників громади. Пряма демократія можлива тільки в малих спільнотах, її змістом є участь людини, групи у спільній справі.

Оскільки, як зазначалося вище, в громаді на етапі її існування як об'єднання родичів, індивідуальна діяльність детермінована волею цілого, волею громадського життя, і людина повністю підпорядкована цій волі (вона є невід'ємною частиною громади), то єдиним суб'єктом культури локальної демократії виступає громада в цілому. Участь окремих осіб у зборах громади не залежить від їх волі. Лише з трансформацією кровноспорідненої спільноти у сільську громаду (сусідську спільноту), і подальшим розвитком цієї форми громади (як верві, волосної громади) – зміст поняття «суб'єкт культури локальної демократії» розширюється. Поряд з рівнем «колективним» виокремлюються рівень «індивідуальний». Тобто, реалізація механізмів локальної демократії відтепер залежить і від волі окремих індивідів, від їх згоди. Запорукою ефективного функціонування «прямої демократії» і самого її існування стає можливість, здатність, бажання, готовність кожного члена спільноти брати участь у колективному прийнятті рішень.

Культура локальної демократії на етапі існування родового та племінного самоврядування, «військової демократії» відображає високий рівень самоорганізації громади, розуміння її членами цінностей солідарності, здатність

ефективно відстоювати власні інтереси за допомогою участі у локально-демократичних механізмах та інститутах. Ефективність застосування механізмів локальної демократії у розглядуваний час підтверджується можливістю протистояти свавіллю державної влади – аж до усунення від влади князя, що неодноразово зафіксовано у тогочасних документах [193].

З подальшим ускладненням соціально-політичного життя суспільства трансформується соціальне і правове життя громади. У XV – XVI ст. сільська громада в Україні ще зберігала ознаки тієї, яка відображена у «Руській Правді». Це стосується, зокрема, її функцій, інститутів, виборних осіб тощо. Тобто, українські сільські громади в цей час ще продовжують функціонувати на засадах прямої демократії, центральний уряд мало втручається у внутрішні порядки громад, не скасовує їхніх старих правових звичаїв та традицій, що дало підстави М. Грушевському зазначити, що у східних землях Великого Князівства Литовського у XV – XVI ст. можна було спостерігати «в досить чисто захованій формі» старі вільні громади [86, с. 357; 90].

Однак поступово соціально-політичні новації вносять корективи у життя громади, і, відповідно, у характеристику досліджуваної нами інституції, культури локальної демократії, – новим змістом наповнюються її світоглядна, діяльнісна, інституційна складові. Коротко розглянемо особливості цих складових у XV – XVI ст., – перехідний час для України, як і всієї Європи, – до останнього етапу існування традиційного аграрного суспільства.

Ще до кінця XV ст. українські селяни були особисто вільними, мали земельні наділи, власні дворита та знаряддя праці, що позначилося на їх свідомості, соціально-психологічних характеристиках громадського життя. Натомість у XVI ст. ми бачимо в Україні сільські громади двох типів: а) окремі громади одного села, і б) волості, волосні громади, до яких входили по кілька невеликих околичних сіл. М. Іванишев зазначав, що волосні общини були типовими у Волинському, Подільському, Київському, Белзькому, Руському воєводствах [91; 114, с.17]. В цей час члени громад уже мають різний соціально-правовий статус: це були королівські, поміщицькі, монастирські або церковні

селяни, вільні поселенці, міщани, які не користувалися магдебурзьким правом. Статус членів громади залежав від того, яким особистим майном вони володіли та наскільки залежали від землевласника. Майнова нерівність членів громади призвела до дедалі більшого розшарування та позначилась на їхній участі у житті громади [4].

Ознаками сільської громади були, зокрема, визначена територія, наявність виборного голови та інших членів громадського правління, спільного нерухомого майна а також спільних доходів та витрат. Моральними засадами, що характеризували таку громаду, були кругова порука та колективна відповідальність за кожного члена цієї спільноти [4]. Органом громадського правління також були народні збори, що мали назви «копа». «купа», «громада», «велика громада», які вирішували спірні питання, вели судові справи, слідство ти виносили вироки. Право участі в «копі» належало виключно головам родинних господарств. Інші особи, з'являлися лише за вимогою копи та не мали права голосу - переважно у якості свідків. При розгляді важливих справ, на копу запрошували кілька представників сусідніх громад («людей сторонніх»), для нагляду за веденням справи. Звідси йдуть початки такого важливого громадського інституту, як «копний суд» [102, с. 1131].

З остаточним переходом вільних громадських земель у володіння держави або великих землевласників – магнатів, шляхти, церкви – спостерігається занепад волосних громад, засади громадського самоврядування все більше регламентуються державою і землевласниками. Сільські громади переймали на себе функції волосних, однак з меншим обсягом повноважень. У XV – XVI ст. держава і землевласники дедалі більше перетворюють громадські установи на знаряддя підпорядкування селян своїй владі. Динаміка цих процесів була різною в різних регіонах України. Громади не бажали втрачати своєї автономії і наполегливо її відстоювали [90; 103, с. 442 – 443].

Важливим консолідуючим фактором життя громади були морально-етичні засади, традиції духовності у різних проявах. Дані документів XVI ст., які фіксують матеріали судових процесів (зокрема і копних судів, народних зборів)

дозволяють зробити висновки про морально-етичні ідеали селян щодо ставлення до роботи [141, с. 44; 303, с. 87 - 95], врегулювання стосунків молодших і старших, чоловіків і жінок, честі сім'ї, всієї громади села, соціального захисту сиріт, убогих, вдів, громадського опікуництва [172, с. 83 – 84]. Хоча з кін. XVI – у XVII ст. повноваження в цій частині влада і церкви перебирають від громади, однак громадська думка традиційно залишається важливим регулятором морально-етичних відносин і практичних дій у житті села [14; 87].

У переважній більшості українських міст на початку XIV ст. зберігалось і розвивалося звичаєве право. Міська громада складалася з мешканців різних станових, групових та індивідуальних соціально-правових статусів. Це визначало все правове життя громади – кожна соціальна група й окрема особа мали свою «міру честі» [120, с.77].

У великокняжих містах очільниками були війти, а у приватновласницьких та церковних містах власника представляв намісник (урядник або тивун). В той час в містах доволі розповсюдженим механізмом участі громади в місцевих справах були збори міських громад, на яких вирішувались найважливіші питання [44, с. 139].

З середини XIV ст. у житті українських міст з'являються новації. На українських землях поширюється так зване магдебурзьке право (німецьке, саксонське право, магдебургія; *Jus Theutonicum Magdeburgense*, *Sachsische Weichbild* або *Magdeburger Weibildrecht*). Це була модель місцевого самоврядування, поширена з XIII ст. у містах Європи, у відповідності з якою міська громада частково звільнялась від центральної адміністрації, якщо місто було королівським, або влади феодала – у випадку, якщо місто було «приватним» [81; 106].

Міщани отримали право створити орган місцевого самоврядування – магістрат, що складався з ради і лави. Раді на чолі з бурмістром належала адміністративна, і, почасти – законодавча влада, оскільки рада видавала міські постанови, що мали таку ж обов'язкову силу, як і державні закони. Лава – орган судової влади, колегія присяжних; лавники обиралися довічно. Війт був

найвищою посадовою особою міста, він вів засідання магістрату, виконував поліцейсько-дисциплінарні функції. Війт тривалий час залишався посадовою особою, що призначається королем, але через те, що державні посади в Польщі могли відчужуватися за допомогою дарунка або купівлі, то згодом, коли у XVI ст. українські землі в складі Речі Посполитої відійшли від Литви до Польщі, багатії міста скористалися цим і скупили війтівство. Права в такий спосіб переходили до міської громади [106].

Важливими наслідками і особливостями запровадження магдебурзького права в Україні були такі:

- міщанство перетворилось на окремий стан. Необхідність боротися за реальність міських свобод зумовила високу активність міщан. Документи (зокрема, «гродські книги») фіксують численні скарги, протести на дії уряду. Досить частими були і вияви протистояння державній владі у гострій формі – міські бунти. Активності потребувала боротьба за інтереси міста, нові привілеї, право складу, мостові та шляхові мита. Міщан об'єднували цехові збори та свята, толоки, спільне виконання повинностей, оборона міст [126; 192, с. 210];

- функціонування інститутів міського самоврядування за магдебурзьким правом мало виразні станово-майнові обмеження: так, членами магістрату могли бути тільки законнонароджені, заможні міщани, що були «при стані» не менше 3 – 5 років [106];

- зберігся такий інститут, як сходини городян (тобто, зберігалися вікові традиції), що було особливо важливо при виборі службових осіб [106];

- мали місце конфесійні, мовні, культурні та політичні обмеженнями для міщан-українців. Православні українці зазнавали тисків, зокрема відсторонювались від міського управління (міська влада зосередилась в руках некорінного населення), що в свою чергу призвело до заборон для українців у сферах торгівлі, купівлі-продажу нерухомості, здійснення церковних обрядів тощо [106];

- магдебурзьке право вплинуло і на розвиток сільського місцевого самоврядування. Воно в розглядуваний час також ґрунтувалося на «німецькому

праві», але в спрощеній формі. Війт (згодом – солтис) з адміністративними, поліцейськими та судовими функціями виступав посередником між селом та паном [91].

Таким чином, поширення магдебурзького права стало важливим етапом на шляху розвитку самоорганізації громади в Україні, а відтак – і становлення культури локальної демократії.

Усвідомлення міщанством власних прав і привілеїв, боротьба проти культурної і політичної дискримінації корінного населення у містах з магдебурзьким правом, активна співпраця з такою новою верствою населення України, як козацтво, що від кінця XVI ст. і впродовж першої половини XVII ст. стрімко перетворюється на провідний соціальний стан українського суспільства, мали вагомі наслідки для розвитку всіх трьох складових культури локальної демократії, якою вона постає на зламі епох – традиційно-аграрної та індустріальної.

Світоглядні орієнтири, корпоративний етос, система цінностей міщанства, бюргерства, розглянуті нами у підрозділі 1.1. Вони ґрунтуються насамперед на усвідомленні городянами себе як людей вільних, незалежних від феодалів, таких, що здобули, вибороли право на самоврядування. Переконаність городян у функціональності норм життя міської громади, заснованих на праві на свободу, закономірним чином спонукала їх до активних дій в обстоюванні свого способу життя, своєї честі [198, с. 170]. Дана діяльність відбувалася у різноманітних формах, – і насамперед була пов'язана з активним використанням інститутів, запроваджених магдебурзьким правом. Певною мірою сказане стосується і тогочасного українського селянства, яке, зберігаючи у громадському житті давні форми самоврядності, знайомилося – через взаємодію з самоврядними міськими громадами – з новими ідеями та формами політичної активності на місцевому рівні.

Історія інститутів і органів громадської самоорганізації епохи Середньовіччя знаходить подальший розвиток в інших формах самоврядування, є передісторією становлення сучасної культури локальної демократії.

У XVI – XVIII ст. найвпливовішою суспільно-політичною силою в українському суспільстві стає козацтво – «вільна воєнно-промислова людність» [102, с. 1067]. Витоками козацтва була підприємницька діяльність порубіжного люду XV ст. на південних кордонах Великого князівства Литовського у формі уходництва [214], а вершиною розвитку – держава під назвою «Військо Запорізьке». Українське козацтво проіснувало півтисячі років (від першої згадки 19.12.1492 р. – до козацьких військово-політичних формацій 1917 – 1920-х рр.), і впродовж свого існування виробило специфічний етос – систему громадянських цінностей, засновану на принципах самоорганізації, самоврядності, прямої демократії, верховенства волі громади у найважливіших сферах суспільного життя. На цих засадах був побудований соціальний і політичний устрій як різних формацій козацтва – городового, низового (запорізького), та їх інституцій, так і в цілому всього Війська Запорізького. В політичній свідомості козацтва утверджувалися орієнтації, установки публічної поведінки і цінності виразно громадянського спрямування. Сприйняття себе людьми особисто вільними, такими, що користуються лицарськими правами, свободами і вольностями спонукало козаків до політичної активності [104; 146; 162].

Можна стверджувати, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. викристалізувалася станова за формою політична культура козацтва, носії якої мали визначену систему громадянських цінностей та сформовані політичні орієнтації, спрямовані політичні позиції та установки політичної свідомості (у яких важливу роль відігравав національний компонент) [5; 146]. За змістом це була активістська громадянська (учасницька) політична культура.

Сутнісні засади – цінності, ідеали козаків, їх «честь» (лицарська гідність, військове побратимство і товариство, згода і взаємодопомога – соціальна згуртованість), та форми вираження політичної культури (в тому числі і культури локальної демократії) козацтва глибоко закоренилися в українському суспільстві, і впродовж другої пол. XVII – першій пол. XVIII ст. з корпоративних трансформуються у національні, стають частиною національної ментальності,

свідченням чого є поширене сприйняття українців як «козацької нації» [104; 198, с. 170].

Індустріальна модель культури локальної демократії.

Впродовж XVIII – поч. XX ст., в Україні поступово утверджується новий, індустріальний тип суспільства, який характеризується масовим ринковим виробництвом [70]. В цей час на українських землях як базовий рівень суспільного устрою продовжували існувати сільські громади. Так, наприкінці XIX ст. І. Франко, розмірковуючи над значенням громад у політичному житті вказував, що першочерговою функцією держави є належне забезпечення сільських та міських громад, як базових складових одиниць державного устрою, оскільки неналежне їх забезпечення (бідність, недосвідченість, неупорядкованість, відсутність участі або неналежний її участі у вирішенні місцевих справ тощо), може призвести до занепаду системи регіонального управління, а згодом – держави в цілому [279, с. 175].

Відповідно до положень «земської реформи», що заклала основи виборних органів місцевого самоврядування в Російській імперії, вони були визнані адміністративними одиницями у формі «селянських громад», які одержали мінімальне самоврядування [67, с. 27].

У містах за реформою 1870 р. були створені міські думи, які обиралися всім населенням на чотири роки. Як представницький орган міського самоврядування дума призначала управу на роль виконавчого органу, який очолював обраний думою міський голова. Він, крім того, затверджувався губернатором. Міський голова губернського міста затверджувався міністром внутрішніх справ [79, с.130]. Проте виборці практично не мали можливості в подальшому впливати на діяльність представницьких органів. Колегіальне вирішення міських справ переважно було формальністю, а самоврядування перетворювалося на фікцію [120, с.80].

Тобто, ми можемо зробити висновок про процеси ліквідації інститутів локальної демократії в Російській імперії в цей період. Натомість місцевим

громадам за реформами 70-х рр. XIX ст. надавалися обмежені представницькі права.

Міські думи в містах і сільські товариства в селах (органи станового місцевого самоврядування) розглядалися одночасно і як низова адміністративна, і як господарська одиниця, що збігалася із «земельною громадою» [147, с.14]. У другій половині XIX ст. в Російській імперії були засновані нові органи самоврядування – земства, – спершу тільки на рівні губерній і повітів, а згодом і на базовому рівні – містечок і волостей. Основні повноваження, в обох випадках, належали загальним зборам – сходу містечка або волосним зборам. Головними повноваженнями містечкового сходу були представницькі, архітектурно-планувальні, податкові, дозвільні повноваження тощо. У волосному управлінні, що було характерним для сільських територій, могли брати участь лише ті фізичні і юридичні особи, які мали в межах волості нерухоме майно. Вищим органом управління у волості були волосні збори, що склалися з волосних гласних, які обиралися від різних об'єднань власників, а також представників церков, монастирів, державних володінь. Земства не отримували дотацій від держави, вони утворювалися і діяли на засадах самоокупності [271, с. 9]. Як зазначає російський історик О. Петровічева, земським зборам була надана значна самостійність, що дозволяє вважати їх діяльність важливою сферою формування громадянської ідентичності. Вони самі контролювали законність проведення виборів, вибирали свої виконавчі органи і, крім того, могли створювати різні комісії. Члени земських управ отримували платню не від держави, а від земства і матеріально не залежали від адміністрації [207].

В кін. XIX – на поч. XX ст. в Україні діяли сільські громади, земське і повітове самоврядування – структури, що не входили до державної адміністрації, і хоча добивалися від неї «привілеїв» – санкцій на своє функціонування, в окремих випадках протистояли владним структурам або були формою тиску на них. Ці структури можна вважати формами громадянського суспільства, оскільки саме самоорганізація суспільства для захисту від офіційної влади і для впливу на неї є виявом останнього. Поява земств і органів міського самоврядування

створювала умови для врахування та задоволення інтересів широких верств населення. Але самодержавна влада не була зацікавлена у розвитку громадської активності і обмежувала сферу діяльності і повноваження нових структур, обраних населенням.

В часи Української національної революції 1917 – 1920-х рр. – за законодавством Української Народної Республіки (січень 1918 р.) та Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 р.) місцеве самоврядування було проголошено складовою частиною нового демократичного конституційного ладу. Головним фундаментом регіональної політики держави мала стати ідея децентралізації і широкого громадського самоврядування [2, с. 39]. Передбачалося створити систему місцевого самоврядування, в основі якої були ідеї М. Драгоманова про організацію влади за принципом «знизу догори», «де всі інститути самоврядні та діють за схемою: громадянин – громада – волость – повіт – область – держава (лише державні органи не є самоврядними)» [160, с. 36] та про відповідальність місцевого самоврядування перед громадянами. Як зазначає Т. Лушагіна, у такій схемі організації місцевого самоврядування «закладена так звана громадянська модель, що згодом стає основою Європейської хартії місцевого самоврядування» [160, с. 36].

Після поразки національно-визвольних змагань, з утвердженням в Україні впродовж більшої частини ХХ ст. тоталітарного політичного режиму, демократичні процеси як в цілому в суспільстві, так і зокрема на місцевому рівні, були згорнуті. Як наголошує сучасний німецький соціолог й історик Ю. Кока, в умовах централізованої адміністративної системи неможливе існування інститутів громадянського суспільства [133].

За кілька десятків років «соціалістичного експерименту» в Україні відбулася кардинальна інституційна суспільна трансформація, яка призвела не просто до істотних змін в соціокультурній наступності поколінь, а до фактичного руйнування чинного на рівні всього суспільства механізму передачі соціального досвіду.

Сам процес індустріалізації здійснювався шляхом колективізації, боротьби з «куркульством», що призвело до знищення традиційного селянського господарювання [78, с. 90]. Внаслідок цілеспрямованої репресивної політики тоталітарної держави були суттєво деформовані основи самоідентифікації українців – в тому числі і як членів територіальної громади, «розмиті» навички самоорганізації та ініціативи. Натомість у громадян УРСР формувалася політична свідомість, «ядром» якої повинні були стати такі установки і цінності як «етатизм, патерналізм, стійка орієнтація на вождя, колективізм, інтернаціоналізм» [269, с. 2].

З метою забезпечення ефективного управління політичною соціалізацією громадян були створені спеціальні державні структури, недержавні об'єднання і організації, а також здійснювалася система заходів щодо забезпечення виконання цієї функції через систему освіти і виховання, через діяльність культурно-просвітницьких та інших установ і організацій. Політична соціалізація в УРСР стала державною справою, що вимагало планування, управління і систематичної координації.

Постіндустріальна модель культури локальної демократії.

На початку XXI ст. Україна, як і більшість країн світу, перебуває на стадії індустріального або аграрно-індустріального суспільно-історичного розвитку [170]. Однак реалії нової епохи – постіндустріальної, у яку передові суспільства вступили в другій половині XX ст., чинять значний вплив і на соціокультурний розвиток українського суспільства.

Постіндустріальній епосі властивий прискорений розвиток високих технологій, мережі Інтернет, урбанізації. Ці процеси значною мірою впливають на політичну сферу життєдіяльності суспільства на всіх рівнях – глобальному, національному, місцевому.

Теорія і практика застосування високих технологій для реалізації громадянських цінностей, зокрема за допомогою інструментів прямої демократії (демократії участі), вже породили спеціальну термінологію – «інформаційна демократія», «електронне врядування», «комунікаційна демократія»,

«телекомунікаційний простір», «кібернетичний поліс» [129; 132], з'явився такий новий механізм локальної демократії як «електронні петиції» [11]. Дослідники вказують на ментальні зрушення, трансформацію суспільної свідомості, наслідком чого є формування нового типу суспільних відносин, нові можливості реалізації політики [63; 130; 131; 165].

Особливості нових соціокультурних реалій відображаються, безумовно, і на характеристиках досліджуваного феномену. В умовах суспільно-політичної модернізації зазнають змін всі підструктури культури локальної демократії – світоглядна, діяльнісна, інституційна. Ці зміни не є лінійними, реалізуються складним і суперечливим чином, і потребують докладного вивчення. З'ясуванню основних рис сучасної української моделі культури локальної демократії присвячені наступні підрозділи нашого дослідження.

Отже, розглянувши динаміку історичного розвитку культури локальної демократії, ми можемо зробити такі висновки:

1) в історичній ретроспективі становлення культури локальної демократії в Україні постає як функція розвитку місцевої громади у різних формах її самоорганізації – кровноспорідненої спільноти, верві, волості, міської громади, козацького коша тощо. В межах територіальної громади формуються та інстиціалізуються норми, цінності (світоглядні системи), зразки поведінки. Форми політичної поведінки індивідів, політичної участі, засоби і методи, умови, норми, форми застосування механізмів локальної демократії на різних історичних етапах зазнають змін в залежності від політико-культурних характеристик соціокультурного простору;

2) громада як спільнота, об'єднана спільною діяльністю, інтересами, цілями щодо задоволення потреб, пов'язаних з побутом, середовищем проживання, відпочинком, навчанням, спілкуванням, звичаями і традиціями починає формуватися у глибоку давнину. Хоча еволюція громади в Україні тривала століттями, її роль і значення завжди були важливими в українському суспільстві. Здатність громади впливати на місцеве суспільне життя, репрезентувати місцеве населення, наділяти його владними повноваженнями (йдеться передусім про

безпосередні та опосередковані, формальні та неформальні шляхи здійснення політичної волі, громадянських дій) великою мірою визначається досягнутим рівнем культури локальної демократії громади;

3) виникаючи і формуючись у конкретних історичних умовах, культура локальної демократії стає автономною системою, що розвивається за своїми, внутрішньо детермінованими законами. Зовнішні впливи здатні лише стимулювати зміну і розвиток культури локальної демократії у певному напрямку, спонукати її пристосування до змінних обставин. При цьому культура може дуже видозмінюватися: на базі старих уявлень виникають нові, пристосованіші до нових обставин, зазнають змін характеристики суб'єктів і об'єктів культури локальної демократії, зокрема, форми політичної поведінки індивідів, політичної участі, засоби і методи, умови, норми, форми використання механізмів локальної демократії тощо. Однак найважливіші, системоутворюючі елементи зберігаються. Йдеться насамперед про виокремлені нами три основні архетипи культури локальної демократії: ціннісні орієнтації, комунікативна взаємодія, інституції, пов'язані з генетичною та історичною пам'яттю, традиціями, цінностями, символами тощо, які на всіх етапах історичного розвитку залишаються незмінними. Звідси – з збереження і трансформація найдавніших форм локально-демократичної соціалізації та виникнення на їх основі або на протигагу їм нових суспільних інститутів, спеціально призначених для передачі успадкованого локально-демократичного досвіду (ЗМІ, громадських організацій та інших).

2.2. Становлення світоглядної складової культури локальної демократії в умовах українського сьогодення

Культура локальної демократії як частина політичної культури соціальної групи та феномен самоорганізації певного сегмента суспільства у сфері реалізації механізмів локальної демократії виявляється в оцінках, відчуттях, знаннях, політичних орієнтаціях, установках щодо місцевого виміру політичної системи та

власної ролі громадянина в цій системі, тобто у світоглядних аспектах досліджуваного феномену. Отже, предметом нашого розгляду у цьому підрозділі буде становлення світоглядної складової культури локальної демократії. Йдеться насамперед про знання, уявлення, компетентності щодо механізмів локальної демократії, діяльності ОСН та інших інститутів, які використовують у своїй діяльності або ініціюють проведення окремих механізмів локальної демократії з метою вирішення місцевих проблем. Аналізу будуть піддані також ціннісні характеристики, такі як бажання, зацікавленості, потреби в оволодінні уміннями і навичками використання механізмів локальної демократії.

Для визначення рівня знань, уявлень, зацікавленостей, компетентностей громадян щодо механізмів локальної демократії, рівня довіри до інститутів локальної демократії проаналізовано результати всеукраїнських соціологічних досліджень, що проводились у 2016 – 2019 рр. на всій території України (за винятком АРК та непідконтрольних ЗСУ зон АТО, в подальшому ООС): соціологічне дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування», що проводилось Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні-грудні 2016 р. на замовлення Програми Ради Європи «Децентралізація і територіальна консолідація в Україні» у співпраці та координації з експертами Ради Європи, фахівцями з питань місцевого самоврядування та Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України – статистична похибка для вибірки 2039 респондентів в середньому не перевищує 2,04%; соціологічне дослідження «Громадський активізм та ставлення до реформ: суспільна думка в Україні», що проводилось Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у травні 2019 р., – статистична похибка для вибірки 2073 респондентів в середньому не перевищує 2,2%; соціологічне дослідження «Третє всеукраїнське муніципальне опитування» проведене соціологічною групою «Рейтинг» у січні – лютому 2017 р. від імені Міжнародного республіканського інституту – статистична похибка для вибірки 19200 респондентів складає 3,5%; соціологічне дослідження «Четверте всеукраїнське муніципальне опитування» проведене соціологічною групою

«Рейтинг» у січні – лютому 2018 р. від імені Міжнародного республіканського інституту – статистична похибка для вибірки 19000 респондентів складає 3,5% [10; 83; 273; 299]. Також з метою з'ясування стану культури локальної демократії у м. Кропивницькому в липні 2017 р. було проведено власне соціологічне дослідження – статистична похибка для вибірки 300 респондентів складає 1,094%.

Ці соціологічні дослідження відображають ставлення громадян до механізмів локальної демократії, містять оцінку продуктивності діяльності ОСН як постійно діючих інститутів локальної демократії та об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (далі ОСББ), діяльність яких значною мірою базується на окремих механізмах локальної демократії, а також містять інші дані, які безпосередньо або опосередковано вказують на рівень знань, уявлень, преференцій громадян у сфері локальної демократії. Зокрема, потребують аналізу дані зазначених досліджень, які визначають рівень знань громадян у сфері механізмів локальної демократії, їх застосування та ефективності; відображають ставлення населення до участі громади у вирішенні питань місцевого значення тощо.

Результатами всеукраїнського соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування» визначено рівень зацікавленості і причини незацікавленості політикою серед населення, а також рівень довіри до різних інституцій у політичних питаннях. Хоча вказані показники не містять даних, які дозволяють визначити рівень знань населення в царині локальної демократії, однак вони вказують на важливі суспільні тенденції розвитку локальної демократії. Зокрема, відмічено зниження зацікавленості політикою (якщо у 2015 р. 58% респондентів «скоріше цікавилися або цікавилися», то у 2016 р. – 52%; натомість з 41% до 47% зросла частка тих, хто не цікавиться політикою взагалі). Основною причиною такого зниження є недовіра до політиків (таке пояснення дають 41% тих, хто «скоріше не цікавляться або зовсім не цікавляться» політикою), загалом не довіряють владі (36%) і вважають, що від них усе рівно нічого не залежить (31%). За результатами дослідження серед тих, хто цікавиться політикою, і серед тих, хто не цікавиться нею, у політичних питаннях українці

найбільше довіряють родичам, близьким і знайомим (41% усіх респондентів, 38 – 44% серед виділених двох груп). Усім іншим інституціям або авторитетним особам в питаннях політики довіряють не більше 12% населення [10].

Отже тенденція до орієнтації в політичних питаннях на думку родичів, близьких та знайомих може свідчити про готовність суспільства до активізації локально-політичного життя всередині громади та об'єднання задля безпосереднього вирішення місцевих проблем, оскільки тісні соціальні зв'язки, притаманні базовому рівню громади, що характеризуються найвищим рівнем взаємної довіри в політичних питаннях, можуть сприяти реалізації механізмів локальної демократії.

Показовими є результати ставлення громадян України до діяльності «сусідських об'єднань» – ОСН та ОСББ, діяльність яких в значній мірі базується на механізмах локальної демократії та спрямовується саме на вирішення проблем тієї частини громади в межах якої вони діють. Так, згідно результатів «Третього всеукраїнського муніципального опитування», рівень схвалення діяльності сусідських об'єднань (ОСН та ОСББ) у 2015 р. складав 38%, у 2016 р. – 35% та 2017 р. – 42%. Такі дані свідчать про достатньо високий рівень суспільної довіри до сусідських об'єднань та вказують на тенденцію до її поступового зростання. Також баланс оцінок «схвалюю» та «не схвалюю» (у динаміці 2015, 2016 та 2017 рр.) свідчить про позитивні тенденції у цій сфері. За цей період рівень схвалення діяльності сусідських об'єднань зріс на 15% (більший приріст зафіксовано лише до Національної гвардії, громадських організацій, армії та церкви (на 17%, 26%, 37% та 41% відповідно). Зворотна тенденція спостерігається щодо оцінки населенням основних інституцій державної влади та місцевого самоврядування. Наприклад, рівень довіри за вказаний період знизився: до міських рад – на 15%, до обласних рад – на 29%, до обласних адміністрацій – на 33%, до Президента – на 56%, до уряду – на 68%, до парламенту – на 73% [273].

Високі показники рівня довіри у політичних питаннях саме до людей з найближчого оточення, на нашу думку, безпосередньо пов'язані, зокрема, зі зростанням довіри саме до успішно реалізованих в громадах механізмів локальної

демократії та завдяки успішній діяльності згаданих «сусідських об'єднань». Вказані інститути завдяки низці законодавчо врегульованих механізмів сприяють вирішенню проблем як окремих членів громади, так і спільних питань місцевого значення. Інформація про такі здобутки швидко поширюється всередині громади «з рук в руки» та підвищує рівень довіри громадян до вказаних інститутів.

Більш ґрунтовно визначити рівень знань громадян у сфері локальної демократії можна, спираючись на результати вищезгаданого всеукраїнського соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування». В рамках оцінки участі громадян в управлінні містом респондентам пропонувалося визначити форми місцевої демократії, які, на їх думку, є найбільш результативними. Зокрема, оцінці підлягали основні механізми локальної демократії: місцеві ініціативи; створення та діяльність ОСН; громадські слухання; місцевий референдум; консультації з громадськістю; загальні збори членів територіальних громад за місцем проживання. Виходячи з методології дослідження, дані розподілено за регіонами: «Західна Україна», «Південно-східна Україна» та «Центральна Україна» (табл. 2.2.1.) (Додаток Б).

Зважаючи на те, що 12,4% респондентів відповіли «Мені нічого не відомо про форми місцевої демократії», а 9,6% – «Важко відповісти / Немає відповіді» (разом 22%), а 78% опитаних оцінили механізми локальної демократії як результативні або не результативні, закономірним, як на нашу думку, є висновок про те, що переважна більшість (78%) населення України має загальні уявлення про механізми локальної демократії, на основі яких здійснювалась оцінка результативності даних механізмів в ході всеукраїнських опитувань. При цьому ставлення до результативності зазначених механізмів у розрізі окремих регіонів та громад обласних центрів, внаслідок специфіки чинників, що впливали на формування культури локальної демократії кожної з них, суттєво відрізняються.

Так, мешканці обласних центрів Західної України найбільш результативними вважають громадські слухання, консультації з громадськістю та загальні збори громадян за місцем проживання (36,15%, 33,25% та 28,15%

відповідно), найменш результативним – створення та діяльність органів самоорганізації (15,9%).

Висока оцінка громадських слухань та консультацій з громадськістю може трактуватися як прояв традиційних уявлень мешканців західних регіонів України про доцільність обговорення питань місцевого значення та пошуку шляхів їх вирішення за участі громади, а також свідчити про активність ОМС у проведенні та висвітленні в ЗМІ даних механізмів. Зважаючи на те, що згадані механізми ініціюються та проводяться переважно ОМС або депутатами місцевих рад, висока оцінка з боку громади може бути проявом саме поінформованості громадян про застосування даних механізмів, ніж про їх реальний вплив на вирішення місцевих проблем. З точки зору формування культури локальної демократії така ситуація може свідчити про переважання маніпулятивного типу культури локальної демократії у громадах західної України. В той же час недооцінка такого важливого інституту як органи самоорганізації, який є не тільки механізмом локальної демократії, але й постійно діючим представницьким органом частини громади, в рамках якої він створений, може вказувати на недовіру до явищ, що асоціюються з радянським спадком – існування за радянських часів квартальних та будинкових комітетів, та термін «комітет» як складова назви будь-якого сучасного органу самоорганізації. Проте в середньому 81% респондентів західних регіонів, які проживають на території, де створено ОСН, вважають, що їх діяльність сприяє вирішенню місцевих проблем [10], що вказує на перспективу подальшого розвитку даного механізму та його позитивний вплив на формування культури локальної демократії.

Мешканці обласних центрів Південно-східного регіону віддали перевагу місцевому референдуму, консультаціям з громадськістю та діяльності ОСН (32,5%, 22,6% та 21,75% відповідно); аутсайдером при цьому виявились місцеві ініціативи (17%). Мешканці Центральної України також віддали перевагу місцевому референдуму - 28,5% та консультаціям з громадськістю – 26,75%, третє місце з показником схвалення 24% посіли громадські слухання. Найменш

результативним було визнано діяльність органів самоорганізації – 15,35% (табл. 2.2.1.) [10].

У розрізі аналізу знань та уявлень мешканців Центрального та Південно-східного регіонів стосовно оцінки результативності консультацій з громадськістю та громадських слухань прослідковуються подібні до Західної України тенденції, що зумовлені насамперед діяльністю ОМС. Натомість висока оцінка місцевого референдуму, на нашу думку, впливає саме зі сформованих у свідомості мешканців згаданих регіонів уявлень про референдум в цілому, що сформувалось на основі: інформації про всеукраїнські референдуми 1991 та 2000 рр.; місцевих референдумів, що відбувались у період з 1991 по 2012 р.; «псевдореферендуми» на непідконтрольних ЗСУ територіях Донеччини, Луганщини та Криму – 2014 р., а також активно поширюваній місцевими та електронними ЗМІ інформації про необхідність проведення місцевих референдумів, що продукується переважно проросійськими політичними силами і є інструментом так званої «інформаційної війни». Таким чином, можна спостерігати прояви культури локальної демократії маніпулятивного типу, проте зумовлені іншими, ніж на території західної України чинниками, що можуть сприяти укоріненню негативістського типу культури локальної демократії, особливо в Південно-східних регіонах країни [301].

Також специфікою Півдня та Сходу України, на відміну від центральних та західних областей, є відносно високий рівень довіри до діяльності ОСН (21,75%), зумовлений їх поширеністю в обласних та районних центрах даної території. Органи самоорганізації населення в ряді міст даного регіону мають не тільки поширену мережу органів самоорганізації, а подекуди багаторівневу їх систему – наявність будинкових, вуличних, квартальних комітетів, які входять більших за територіальною ознакою комітетів мікрорайонів та районів у містах, що дає змогу громаді більш ефективно вирішувати питання місцевого значення на різних рівнях [174]. Створення даних органів, широка залученість до їх діяльності громади та їх досягнення у вирішенні місцевих проблем сприяє формуванню громадянського типу культури локальної демократії на території їх діяльності та створює їх позитивний імідж у свідомості мешканців громади.

Загалом визнають результативними механізми локальної демократії 27,2% опитаних мешканців Західної України, в Центральному та Південно-східному регіонах дещо нижчі середні показники їх результативності – 22% та 22,2% відповідно, що в цілому свідчить про вищий рівень сформованості ціннісної складової культури локальної демократії саме у мешканців західних областей країни, зумовлений традиційною для даної території згуртованістю громад, орієнтацією на європейські демократичні цінності та традиції.

Для об'єктивного визначення стану знань і уявлень населення у сфері локальної демократії необхідно проаналізувати не тільки кількісні, але й якісні прояви даного феномену. Показовою у даному розрізі є оцінка результативності такого механізму локальної демократії як місцевий референдум, який, за даними Всеукраїнського соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування», став лідером серед інших механізмів з показником схвалення 29,5% .

Такі результати видаються достатньо суперечливими. Звичайно, місцевий референдум можна вважати важливим, навіть одним з базових інструментів локальної демократії, оскільки результати цього виду волевиявлення громади до 2012 р. мали обов'язковий характер. Так згідно ст. 44 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (який втратив чинність на підставі Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р.) рішення прийняті на референдумі вводилися в дію з моменту їх опублікування. Саме це вирізняло даний механізм локальної демократії серед інших, результати реалізації яких мають переважно рекомендаційний характер і можуть бути враховані на розсуд ОМС. Проте, попри гарантоване Конституцією України (ст. 38) право «брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах» [129], з 2012 р. діє Закон України «Про всеукраїнський референдум», у якому відсутній законодавчо закріплений механізм ініціювання та проведення місцевих референдумів [222]. Таким чином, оцінка даного механізму як найефективнішого є необ'єктивною, а знання громадян у сфері локальної демократії можна вважати неповними, частковими та у багатьох випадках достатньо поверховими.

На підтвердження цього можна навести результати власного соціологічного опитування, проведеного з метою з'ясування стану культури локальної демократії у м. Кропивницькому 29 – 30 липня 2017 р., яке дозволило докладніше проаналізувати рівень знань мешканців міста у сфері локальної демократії (Додаток В). Зокрема, в опитуванні з'ясувалася оцінка результативності (або не результативності) механізмів локальної демократії; також опитувальник містив питання щодо безпосередньої участі респондентів у функціонуванні тих чи інших механізмів локальної демократії.

Загалом 66,3% опитаних оцінили механізми локальної демократії як результативні або нерезультативні. Отже, можна припустити, що певні знання у даній сфері мають 66,3% респондентів, зважаючи на те, що в цілому 33,7% відповіли, що не знають, не цікавляться механізмами локальної демократії, або обрали варіант «Важко відповісти». Такий результат дещо нижчий (на 11,7%) порівняно із загальноукраїнськими показниками, згідно з якими 78% опитаних надали оцінку даних механізмів, та практично відповідає результату по м. Кіровограду (на даний момент м. Кропивницький) за даними всеукраїнського дослідження (згадані механізми оцінили як результативні чи не результативні 63% мешканців міста, обрали відповідь «Мені нічого не відомо...» та «Важко відповісти» – 37% опитаних). Зазначені результати констатують нижчий рівень обізнаності громади міста щодо сутності та особливостей реалізації механізмів локальної демократії у порівнянні з середніми показниками по обласним центрам України, зумовлений, на нашу думку, незадовільним станом реалізації зазначених механізмів у місті, та, в цілому, недостатнім рівнем сформованості культури локальної демократії громади.

За результатами власного опитування місцевий референдум оцінили як результативний 23,76% респондентів, що дещо менше, ніж результат всеукраїнського опитування 2016 р., за даними якого 26% мешканців Кіровограда визнали його результативним. Слід зазначити, що в цілому рівень довіри до механізмів локальної демократії у мешканців міста за період з грудня 2016 р. (всеукраїнське опитування) до липня 2017 р. (власне опитування) збільшився, що

відповідає вищезазначеним тенденціям підвищення довіри до механізмів локальної демократії (табл. 2.2.2.) (Додаток Г). Зокрема, збільшилась кількість схвальних оцінок наступних механізмів локальної демократії: на 54% до загальних зборів громадян за місцем проживання, що зумовлено застосуванням даного механізму як необхідної процедури при створенні ОСББ, процес створення яких значно активізувався у місті в межах вказаного періоду; на 57,1% до місцевих ініціатив, що обумовлено активізацією програми «Громадський бюджет», в межах якої реалізовувались ідеї проекти спрямовані на покращення інфраструктури міста, а інформація про їх організацію широко висвітлювалась місцевими ЗМІ; на 34,6% громадських слухань, що можна пов'язати з діяльністю ОМС, а також оприлюднення інформації про їх проведення в засобах масової інформації; на 45,2% до діяльності органів самоорганізації, що в цілому відповідає всеукраїнським тенденціям росту довіри до «сусідських об'єднань».

Натомість 42,67% опитаних вважають місцевий референдум не результативним механізмом, що майже вдвічі перевищило кількість схвальних оцінок і ставить даний механізм на перше місце «антирейтингу» у порівнянні з іншими механізмами локальної демократії, ставлення до яких з'ясувалось у ході власного опитування.

Зниження рівня довіри до місцевого референдуму на 8,8% та високий показник недовіри є показовим для визначення рівня знань населення міста щодо локальної демократії. Причини такого зменшення, на фоні тенденції збільшення довіри до більшості інших механізмів, пояснюються подіями у суспільно-політичному житті міста 2015 – 2017 рр. пов'язаними з перейменуванням обласного центру, що також вказує на певні тенденції у процесі формування культури локальної демократії в цілому.

Зокрема, у ході опитування було з'ясовано, що значна частина мешканців міста помилково вважають місцевим референдумом громадське опитування, що проводилось 25 жовтня 2015 р. паралельно з місцевими виборами (біля виборчих дільниць), в результаті якого більш ніж 76% городян підтримали назву

«Єлисаветград». В подальшому постановою Верховної Ради у 2016 р. обласний центр було перейменовано на Кропивницький.

Саме зазначеними подіями може пояснюватися падіння довіри до місцевого референдуму та його оцінка мешканцями міста як неефективного механізму. Цей факт вказує на недостатню обізнаність городян з питаннями порядку та особливостей проведення місцевого референдуму, що опосередковано свідчить про подібні тенденції щодо інших механізмів локальної демократії.

Слід зазначити, що помилкові уявлення мешканців міста значною мірою є результатом маніпулятивного впливу проросійськи налаштованих політичних діячів міста, які активно лобювали повернення «проімперської» назви міста «Єлисаветград», та некоректного висвітлення громадського опитування щодо цього питання у засобах масової інформації. Так, зазначене опитування назвали «Референдумом про перейменування Кіровограда» низка місцевих та національних ЗМІ, зокрема телеканали «1+1» (рубрика ТСН) та РБК – Україна; інтернет-видання «Fotoinform», «Коментарии com.ua» та інші [51; 108; 127].

Не менш маніпулятивними та популістськими видаються заяви міського голови міста Кропивницького А. Райковича, зроблені вже після перейменування та розтиражовані в ЗМІ, щодо необхідності проведення місцевого референдуму з приводу перейменування міста [207].

Показовим для визначення рівня знань громадян у сфері локальної демократії також є оцінка сусідських об'єднань (тобто ОСББ та ОСН) у розрізі всеукраїнського та власного досліджень. За даними Всеукраїнського опитування 2017 року 45,7% опитаних щодо діяльності сусідських об'єднань відповіли «Цілком схвалюю» або «Скоріше схвалюю». Незважаючи на описані вище тенденції щодо значного зростання рівня довіри до сусідських об'єднань загалом та ОСН зокрема (табл. 2.2.2.), в «рейтингу» довіри за даними Всеукраїнського дослідження 2016 р. позиція «Створення та діяльність органів самоорганізації населення» посіла останнє місце, з показником схвалення 17,65% (табл. 2.2.1.), що зумовлено насамперед тим, що діяльністю даних органів охоплено відносно невелика територія населених пунктів.

В рамках Всеукраїнського дослідження 2016 р. респондентам окремо ставилися питання: «Чи створено у Вашому будинку ОСББ?» та «Чи сприяло створення ОСББ вирішенню проблемних питань у вашому будинку?» (серед тих, у кого створене ОСББ); «Чи створено у будинку, кварталі, мікрорайоні, в якому Ви проживаєте, ОСН?» та «Чи сприяло створення ОСН вирішенню проблемних питань у вашому будинку, кварталі, мікрорайоні?» (серед тих, у кого створене ОСН). Так, в середньому по Україні 8,7% опитаних вказали, що в їх багатоквартирних будинках створені ОСББ, з них 76,2% вважають що ОСББ сприяло вирішенню проблемних питань у будинку; 11,1% опитаних вказали, що в їх будинку, кварталі, мікрорайоні створено ОСН, з них 72,7% вважають, що його створення сприяло вирішенню проблемних питань відповідної території. Спираючись на дані показники, можна стверджувати, що відносно невелика частина територій в населених пунктах, в яких проводилось дане дослідження, охоплена діяльністю сусідських об'єднань, проте надзвичайно високі показники оцінки їх діяльності свідчать про їх високу результативність [10].

Для з'ясування рівня знань та ставлення мешканців м. Кропивницького щодо діяльності «сусідських об'єднань», в ході власного соціологічного дослідження було враховано історичну специфіку діяльності даних інститутів притаманну саме для м. Кропивницького, осмислення та оцінка яких є важливими для визначення стану локальної демократії в місті, що обумовило необхідність дещо іншого формулювання питань до респондентів.

Зважаючи на те, що діяльністю квартальних комітетів охоплені тільки приватний сектор міста, в межах власного опитування питання «чи створено у вашому кварталі квартальний комітет», ставилось тільки респондентам що проживають у приватному секторі. Ці ж особливості обумовили і формулювання питання «...чи створено квартальний комітет...», оскільки інші форми ОСН у місті відсутні. Беручи до уваги заздалегідь відомий факт, що квартальні комітети охоплюють весь приватний сектор, можна визначити рівень обізнаності мешканців приватного сектору у даній сфері, який виявився очікувано високим. Однозначно підтвердили створення квартального комітету 76%, відповіли:

«скоріше так» 3,2%; «ні» - 4%; «важко відповісти» – 16,8%. Тобто абсолютна більшість (3/4) мешканців приватного сектору напевне знає про існування ОСН у власному кварталі, але позитивно оцінює його діяльність відносна невелика частина опитаних. Так, на питання «чи сприяє діяльність квартального комітету вирішенню місцевих проблем» – «так» і «скоріше так» в цілому відповіли 37,6%, тоді як практично така ж кількість опитаних – 36% визнали роботу квартальних комітетів незадовільною. На неефективність формату діяльності ОСН, що склався у м. Кропивницькому, вказує і співвідношення середнього показника схвалення по Україні (за результатами всеукраїнського опитування 2016 р.), який майже вдвічі перевищує рівень схвалення у м. Кропивницькому (72,7% до 37,6%). Таким чином, рівень обізнаності громадян, що проживають на територіях населених пунктів, де створені ОСН щодо їх наявності та діяльності доволі високий, як і оцінка їх діяльності. Проте локальні особливості організації їх діяльності, на прикладі м. Копивницького, зокрема залежність від ОМС та підконтрольність їм, що призвела до формальності їх діяльності, безініціативності, відсутності принципової позиції при відстоюванні інтересів частини громади, яка проживає на території їх діяльності, не дозволяє в повній мірі розкрити потенціал органів самоорганізації в місті. У свою чергу така ситуація призвела до порівняно низької оцінки роботи органів самоорганізації Кропивницького мешканцями міста та сформувало в цілому байдуже або негативне ставлення до їх діяльності.

Опитування мешканців багатоповерхівок щодо створення та діяльності ОСН не проводилась внаслідок описаної вище ситуації – відсутності ОСН в секторі багатоповерхової забудови міста. Тому зазначену категорію мешканців було опитано в розрізі оцінки існуючих у місті форм управління багатоповерховими будинками, зокрема: ОСББ (на момент проведення власного соціологічного дослідження у м. Кропивницькому було створено лише 74 ОСББ – менше 10% житлового фонду) [275]; житлово-будівельних кооперативів, які за юридичною природою та повноваженнями близькі до ОСББ та застосовують у своїй діяльності окремі механізми локальної демократії (загальні збори, звітні та звітно-виборчі збори (конференції) учасників); «завідувачів будинками» (у

будинках, що перебувають на балансі комунальних підприємств (понад 80% житлового фонду міста) зберігалася дана застаріла і нерегульована чинним законодавством форма управління).

У ході власного соціологічного опитування було опитано 175 мешканців багатоповерхівок, з яких тільки 16% однозначно відповіли, що в їх будинку діє «завідувач будинком» та відсутні ОСББ або ЖБК. З них 46,4% оцінюють діяльність завідувачів як ефективну та скоріше ефективну, така ж кількість стверджує про неефективність їх діяльності. Лише 6,8% опитаних ствердно відповіли на питання наявності у ОСББ або ЖБК та заперечили наявність завідувача будинком. З них позитивно оцінили діяльність вказаних інститутів 12%, негативно – 66,7%. На підставі аналізу даних відповідей можна зробити висновок про те, що більшість мешканців багатоквартирних будинків м. Кропивницького не мають чіткого уявлення про описані вище форми сусідських об'єднань та доволі низько оцінюють ефективність їх діяльності.

Показовим є те, що за винятком 11,4% опитаних, які обрали варіант відповіді «важко відповісти» та 22,8% опитаних, які точно підтвердили наявність в їх будинку ОСББ, ЖБК або ж «завідувача будинком» – 65,8% опитаних не змогли чітко визначити форму управління, що існує у багатоквартирному будинку, у якому вони мешкають. Так, 24% опитаних із загальної кількості мешканців багатоповерхівок вважають, що в їх будинку діє і ОСББ і «завідувач будинком», 6% впевнені, що відсутній будь-який з перелічених інститутів, решта 35,8% дали неоднозначні відповіді («скоріше так» або «скоріше ні») щодо наявності вказаних інститутів.

На нашу думку, такі результати засвідчують не тільки незадовільну роботу вищеописаних інститутів багатоповерхового сектору міста, а й вказують на низьку поінформованість мешканців багатоповерхівок, зумовлену, зокрема, пасивністю, недостатнім інтересом до проблем громади, відсутністю переконань щодо необхідності власної участі у їх вирішенні. На відміну від мешканців багатоповерхівок, городяни, що проживають на території сектору приватної забудови є більш соціалізовані з громадою власного кварталу, чіткіше

усвідомлюють спільні проблеми, більш охоче зголошуються на участь у їх розв'язанні. Таким чином, світоглядна складова культури локальної демократії мешканців приватного сектору має вищі якісні характеристики ніж у мешканців багатоповерхівок.

Аналіз матеріалів всеукраїнських досліджень стану локальної демократії, інших аналітичних матеріалів, а також результатів нашого емпіричного дослідження стану культури локальної демократії у м. Кропивницькому (липень 2017 р.) дає змогу за допомогою кваліметричної моделі (табл. 1.3.2.) отримати якісні показники для оцінки: 1) рівня знань і уявлень громадян в царині локальної демократії; 2) розвитку комплексу цінностей і переконань, установок, орієнтацій, світоглядних позицій, пов'язаних з проблематикою культури локальної демократії; 3) ставлення громадян до механізмів локальної демократії та діяльності ОСН, інших інститутів, які використовують у своїй діяльності або ініціюють проведення окремих механізмів локальної демократії з метою вирішення місцевих проблем (зокрема, ОСББ, громадських організацій тощо); 4) тенденцій розвитку культури локальної демократії.

Рівні сформованості світоглядного компонента культури локальної демократії визначалися за двома критеріями – знаннєвим (табл. 2.2.3.) (Додаток Д) і ціннісним (табл. 2.2.4.) (Додаток Е).

Знаннєвий критерій сформованості світоглядної складової культури локальної демократії включає такі фактори: знання щодо громадських слухань; знання щодо зборів громадян за місцем проживання; знання щодо місцевих ініціатив; знання щодо консультацій з громадськістю; знання щодо ОСН; знання щодо місцевого референдуму.

Таблиця 2.2.3. містить дані вагомості зазначених факторів, що дає можливість визначити важливість, як на думку учасників опитування, тих чи інших механізмів локальної демократії. Вагомість високого і середнього показників в сумі становить 0,663, що свідчить про досить високий в цілому рівень знань громадян про предмет опитування. Однак, якщо проаналізувати пріоритети окремо для респондентів з високим і середнім показниками,

з'ясується, що важливість механізмів локальної демократії вони оцінюють по-різному (табл. 2.2.3).

Для респондентів, які показали високий рівень знань, ієрархія пріоритетів має такий вигляд: 1) збори громадян за місцем проживання; 2) ОСН; 3) місцеві ініціативи; 4) громадські слухання; 5) консультації з громадськістю; 6) місцевий референдум. Респонденти з середнім рівнем знань про механізми локальної демократії порівняльну важливість останніх визначають таким чином: 1) місцевий референдум; 2) консультації з громадськістю; 3) громадські слухання; 4) місцеві ініціативи; 5) ОСН; 6) збори громадян за місцем проживання.

Розташування механізмів локальної демократії в ієрархії пріоритетів цих двох груп респондентів свідчить, як на нашу думку, про несформованість, нечіткість знань та уявлень громадян в цій сфері.

Рівень поінформованості групи респондентів з недостатніми та низькими знаннями стосовно механізмів локальної демократії не дає можливості визначити їх пріоритети.

Факторами *ціннісного критерію* сформованості світоглядної складової культури локальної демократії є: 1) зацікавленість, бажання, готовність використовувати механізми локальної демократії; 2) готовність організувати (ініціювати) заходи, спрямовані на вирішення проблем місцевого значення; 3) стійкість до маніпуляцій (готовність брати участь в механізмах культури локальної демократії за матеріальну винагороду); 4) переконання щодо необхідності залучення громади при вирішенні місцевих питань.

Зауважимо, що при обробці даних, які дозволяють оцінити стійкість до маніпуляцій слід враховувати обернену пропорційність: нижчі показники його вагомості мають свідчити про високий рівень сформованості світоглядної складової, і навпаки, вищі – про низький. «Високі» і «середні» показники вагомості цього фактора в сумі (0,507) перевищують показники «недостатні» і «низькі» (0,494), що означає: більше половини опитаних згодна на «оплачувану» участь у механізмах локальної демократії. Це певною мірою може свідчити про слабкість опору прийомам політичних маніпуляцій.

Вагомість показників трьох інших з перелічених факторів в сумі складає: у групі респондентів з високим рівнем сформованості світоглядної складової – 0,281, з середнім – 0,142, з недостатнім – 0,100, з низьким – 0,477. Тобто, більшість респондентів демонструють незацікавленість, небажання, неготовність використовувати механізми локальної демократії для забезпечення потреб місцевої громади (сумарний коефіцієнт вагомості 0,577 груп респондентів з недостатнім та низьким рівнем проти 0,423 – груп респондентів з високим та середнім рівнем).

Якщо проаналізувати дані таблиці 2.2.4. за окремими факторами, то виявиться, що особливо низькою є готовність організувати (ініціювати) заходи, спрямовані на вирішення проблем місцевого значення. За цим фактором сумарна вагомість показників груп респондентів з недостатнім і низьким рівнями – 0,797 проти сумарної вагомості груп респондентів з високим і середнім рівнями – 0,203, вказує на пасивність переважної більшості громадян.

Співставлення даних таблиць 2.2.1. – 2.2.4. дає змогу зробити висновок про те, що переважна більшість респондентів мають низький або недостатній рівень розвитку світоглядної складової культури локальної демократії.

Таким чином, за даними як всеукраїнських опитувань, так і власного соціологічного дослідження, до респондентів з високим рівнем сформованості світоглядної складової локальної демократії, що демонструють прояви культури локальної демократії громадянського типу, можна віднести не більше 17% респондентів. Близько 31% респондентів продемонстрували середні показники сформованості світоглядної складової культури локальної демократії, 35 та 51% проявили недостатній та низький рівні сформованості відповідно.

Діагностика рівнів сформованості світоглядної складової культури локальної демократії (сталих форм політичної свідомості, – політичних інтересів, політичних знань, переконань щодо функціонування механізмів локальної демократії), здійснена за знанневим і ціннісним критеріями, засвідчує в цілому незадовільний стан якісних характеристик знань, уявлень, компетентностей щодо різних аспектів життєдіяльності громади, її інтересів, можливостей

самоорганізації, забезпечення потреб громади шляхом безпосереднього волевиявлення членів громади, прийняття політичних рішень на рівні громади, ефективного використання інститутів і механізмів локальної демократії.

Однак, аналіз соціологічних опитувань засвідчує поступове зростання довіри з боку населення України до механізмів локальної демократії, зумовлене зниженням довіри до інститутів державної влади, зниженням зацікавленістю політикою взагалі та збільшенням показників рівня довіри населення у політичних питаннях саме до людей з найближчого оточення, зумовлених успішно реалізованими громадами механізмами локальної демократії та успішною діяльністю «сусідських об'єднань» (ОСН та ОСББ). Зокрема, на територіях, охоплених діяльністю сусідських об'єднань – оцінка результативності їх діяльності сягає понад 74%, тоді як середні показники схвалення по Україні є найнижчими серед інших механізмів локальної демократії і складають 17,65%, що вказує на реальний внесок сусідських об'єднань у вирішенні місцевих питань та значний позитивний вплив на формування культури локальної демократії.

Також можна стверджувати про наявність сформованих переконань щодо важливості участі громадян у процесі прийняття рішень владою. Таку участь, за результатами Всеукраїнського соціологічного дослідження 2016 р. вважають дуже важливою 38,1% опитаних, досить важливою – 35,1%. Проте про готовність долучитись на громадських (волонтерських) засадах до розробки пропозицій для ОМС заявили лише 17,4% опитаних, тоді як долучитись до даного процесу за винагороду готові понад 51% опитаних [10]. Тож попри переконання щодо важливості реалізації механізмів локальної демократії, більшість населення не готова до активної участі, а високий відсоток громадян, готових до участі за винагороду, є свідченням поширеності в суспільстві конформістських та патерналістських настроїв, аномії, що широко використовується для маніпуляцій громадською думкою.

2.3. Сучасні особливості політичної участі громадян України у механізмах локальної демократії

В структурі культури локальної демократії як соціокультурного, соціально-психологічного, політико-психологічного феномену та інституції, завдяки якій культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику політичної участі громадян у вирішенні питань місцевого значення (участь у реалізації механізмів локальної демократії), окрім світоглядної складової, нами виокремлені ще організаційний (інституційний) та діяльнісний компоненти.

Організаційна (інституційна) підсистема представлена умовами, нормами, механізмами локальної демократії, іншими інституційними чинниками локальної демократії (насамперед, ОСН, ОСББ, ЗМІ, громадськими організаціями). Як зазначалося у наших попередніх дослідженнях, нормативні чинники розвитку організаційної (інституційної) складової культури локальної демократії є: нормотворча та нормопроектна діяльність Верховної Ради України та вищих органів виконавчої влади, результатом якої стало закріплення механізмів локальної демократії в Конституції України, законах України, постановах КМУ, ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування; нормотворча діяльність ОМС, результатом якої є прийняття підзаконних актів, що врегульовують особливості застосування механізмів локальної демократії на місцевому рівні, чільне місце серед яких посідають статути територіальних громад [137; 289; 290]. Детальний аналіз інституційної складової культури локальної демократії в Україні у контексті дослідження механізму її формування здійснено у третьому розділі дисертації.

Діяльнісна складова включає політичну поведінку, участь у діяльності ОСН, реалізації механізмів локальної демократії.

Насамперед з'ясуємо стан розвитку діяльнісної складової культури локальної демократії шляхом аналізу даних про застосування членами територіальної громади або її частини механізмів локальної демократії в окремих громадах, потім, застосувавши кваліметричну модель культури локальної

демократії, визначимо рівень сформованості діяльній складовій культури локальної демократії.

Щоб з'ясувати стан розвитку діяльній підструктури культури локальної демократії, проаналізуємо дані практики застосування членами територіальної громади або її частини механізмів локальної демократії в окремих громадах, оприлюднену відповідними ОМС, ЗМІ, громадськими організаціями. Використовуючи результати власного соціологічного опитування (липень 2017 р.), за допомогою кваліметричної моделі (табл. 1.3.1.) (Додаток А) визначимо рівень сформованості і перспективи становлення діяльній (поведінкової) складовій культури локальної демократії.

До критеріїв вагомості та ефективності впливу окремих механізмів локальної демократії на формування культури локальної демократії ми відносимо:

- зміст та предмет відповідного механізму локальної демократії, суб'єктів його ініціювання та суб'єктів розгляду відповідних ініціатив;
- форму участі (залучення громадян у розрізі окремого механізму); спосіб розгляду ОМС пропозицій, що формуються в рамках відповідного механізму;
- нормативну дію відповідного механізму (врахування ОМС результату реалізації ініціативи в межах окремого механізму);
- доступність, дієвість та практика реалізації;
- потенціал впливу окремого механізму на подальший розвиток культури локальної демократії.

Аналіз механізмів локальної демократії за даними критеріями базується на дослідженні нормативно-правової бази, що регламентує їх діяльність на загальнодержавному рівні (Конституція України, Закони України, підзаконні нормативно-правові акти центральних органів влади) та на місцевому рівні (акти ОМС, статути територіальних громад тощо), а також кількісних показниках застосування механізмів локальної демократії. Наразі актуальним є дослідження участі громадян у механізмах локальної демократії, які на даний момент регламентовані чинним законодавством, а саме: загальні збори громадян за

місцем проживання; місцеві ініціативи; громадські слухання; консультації з громадськістю; громадські експертизи; електронні петиції до органу місцевого самоврядування (місцеві електронні петиції); діяльність ОСН [129; 229; 230; 234].

Проведення загальних зборів громадян за місцем проживання регулюється Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», Постановою Верховної Ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні», Статутом територіальної громади. В окремих містах діють прийняті ОМС положення, що регламентують порядок проведення загальних зборів (наприклад, Харків, Суми) [174; 228; 230].

Важливість даного механізму у розрізі становлення культури локальної демократії полягає у тому, що він надає членам територіальної громади (або її частини) змогу безпосередньо брати участь у вирішенні питань місцевого значення. Крім того загальні збори є необхідною складовою процесу створення сусідських об'єднань [228].

На нашу думку, ефективне проведення загальних зборів громадян за місцем проживання, особливо тих, що ініційовані громадою чи інститутами громадянського суспільства (далі ІГС), може бути проявом достатньо високого рівня культури локальної демократії тієї громади (або її частини), в межах якої реалізовано ініціативу. Врахування ж ОМС даної ініціативи в їхній діяльності сприяє розв'язанню місцевих проблем та продукує подальший розвиток громадянської культури локальної демократії. На підтвердження цієї думки можна навести дані Аналітичного звіту «Ефективні інструменти впливу громадськості на процес прийняття рішень органами влади» [12], в якому викладені результати дослідження інструментів впливу громадськості на процес прийняття рішень органами влади на прикладі Вінницької, Волинської, Сумської та Харківської областей. Згідно даного звіту, неурядові організації використовують в своїй роботі та вважають найбільш продуктивними з точки зору впливу на владу наступні механізми локальної демократії: органи самоорганізації населення, місцеві ініціативи, загальні збори громадян [12, с. 9-10].

Проте слід звернути увагу на низку стримуючих чинників, які не дозволяють у повній мірі використовувати потенціал даного механізму. Зокрема, слід відзначити низьку активність громадян та недостатній рівень інтересу до питань життя територіальної громади, яка ускладнює проведення правомочних загальних зборів, що підтверджується численними прикладами. Зокрема створенню органу самоорганізації «Варин-плюс» (селище Варин, Чернігівщина) передувало 37 спроб проведення загальних зборів, і лише 38-ма спроба виявилась успішною [22].

Зважаючи на те, що у більшості обласних центрів України (згідно статутів територіальних громад та інших локальних нормативно-правових актів) загальні збори є правомочними за умов участі більше половини членів територіальної громади, у разі проведення конференцій представників громадян – не менше двох третин обраних представників від відповідних внутрішніх територіальних утворень, ініціаторам достатньо важко забезпечити такі умови правомочності. До прикладу – за даними власного соціологічного дослідження, тільки 26% опитаних відповіли, що готові в подальшому брати участь у заходах, спрямованих на вирішення проблем місцевого значення, що навіть у сумі з опитаними, які відповіли «скоріше так» (21,33%), складає 47,33% опитаних (Додаток В). Такі показники наглядно ілюструють організаційні проблеми, які в ряді випадків призводять до неможливості проведення або до неправомочності загальних зборів [295].

Попри зазначені тенденції динаміка участі громадян в загальних зборах в містах України поступово збільшується. Так, за даними дослідження 2018 р. «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні» частка громадян, що були учасниками зазначеного механізму зросла з 15% (2014 р.) до 17% (2017 р.) [112, с.21], що підтверджує зростання рівня суспільної довіри до даного інституту та його більш активне застосування в локально-політичній практиці.

Отже, з огляду на вищезазначене, механізм локальних зборів можна вважати потенційно ефективним інструментом формування культури локальної

демократії, оскільки його реалізація здійснюється за безпосередньої участі громади. Слід зазначити, що громади, які успішно реалізували загальні збори, особливо у випадках коли їх результати в повній мірі враховані ОМС, відзначаються вищим рівнем консолідованості, готовності до подальших дій в напрямку участі у вирішенні питань місцевого значення. Проте політико-культурні та організаційні перепони реалізації даного механізму, насамперед вади правового регулювання на місцевому рівні та пасивність більшості членів громади вказує, що на даний момент механізм загальних зборів має досить обмежений вплив на вирішення проблем місцевого значення.

Сутність *місцевої ініціативи* як механізму локальної демократії полягає в реалізації права членів територіальної громади ініціювати розгляд у раді в порядку місцевої ініціативи будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування, що врегульовано Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [230]. Суб'єктами подання місцевої ініціативи також можуть бути ІГС (ОСН, ОСББ, громадськими об'єднаннями тощо), якщо така можливість унормована на місцевому рівні.

Участь громадян та ІГС, що представляють громаду в реалізації даного механізму виявляється у різних формах: участь у створенні та діяльність у складі ініціативної групи щодо подання ініціативи; підтримка ініціативи шляхом її підписання; ініціювання розгляду радою питання місцевого значення та розробки проекту рішення ради. Тобто результатом діяльності вищезгаданих суб'єктів є надання на розгляд ради повністю сформованого та належним чином оформленого документу – проекту рішення. Цілком очевидно що ефективна реалізація цього механізму більш імовірна саме за підтримки вищезазначених ІГС, зважаючи на вищі у порівнянні з рядовими членами громади можливості щодо організації, юридичного оформлення та лобіювання поданих ними (або за їх сприяння) ініціатив.

Проте аналіз стану реалізації зазначеного механізму локальної демократії виявив ряд проблем, що ускладнюють або практично унеможливають його застосування в окремих громадах, зокрема внаслідок: наявності вимоги створення

ініціативної групи та завищених кількісних вимог до її складу; надто великої кількості членів громади, що мають підтримати ініціативу; наявності додаткових процедур (унормованих місцевими радами), необхідних для реалізації ініціативи тощо.

За результатами власного соціологічного дослідження місцеві ініціативи результативними вважають 33% мешканців м. Кропивницького, майже така ж кількість опитаних 33,3% – визнали цей механізм не результативним. В межах даного дослідження 44,3% опитаних ствердили, що брали участь у місцевих ініціативах міста (Додаток В). Проте, зважаючи на з'ясовані у попередньому підрозділі прогалини у сфері знань громади щодо механізмів локальної демократії, можна припустити, що доволі високий показник участі городян зумовлений ототожненням даного механізму зі збором підписів, які могли відбуватися поза межами вказаного механізму (організовуватись політичними партіями або на підтримку колективного звернення до будь-яких інститутів державної влади та місцевого самоврядування). За даними дослідження «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні» частка громадян, що брали участь в місцевих ініціативах відносна невелика, що зумовлено складністю реалізації даного механізму, і складала 6% у 2014 році, та 8% станом на 2017 р. [112, с. 21]. Наведена статистика підтверджує тенденцію зростання довіри з боку населення до механізмів локальної демократії та поступову активізацію участі громад України у застосуванні місцевих ініціатив.

Громадські слухання є механізмом локальної демократії, який надає змогу членам територіальних громад проводити зустрічі з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени громади можуть заслуховувати депутатів та посадовців, порушувати питання місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування, та вносити пропозиції щодо їх вирішення. Участь членів територіальної громади в реалізації цього механізму локальної демократії виявляється через безпосередню

присутність при їх проведенні та через подання пропозицій, зауважень, питань на слуханнях, а також шляхом участі у голосуванні за прийняття рішення [230].

Слід зауважити, що громадські слухання у переважній більшості випадків ініціюються органами та посадовими особами місцевого самоврядування (депутатами місцевих рад), та може використовуватись для легітимізації під прикриттям громадських слухань рішень, які не завжди відповідають або навіть шкодять інтересам громади, що негативно впливає на розвиток культури локальної демократії. На підтвердження цього можна навести дані дослідження стану місцевої демократії в Херсонській області, проведеного експертами Причорноморського центру політичних та соціальних досліджень, які виокремили громадські слухання, ініційовані громадою. Виявилось, що у період 2016-го – початку 2017 року, з 26 проведених громадських слухань тільки 2 (7,7%) були ініційовані громадою [262]. З огляду на вищевикладене можна припустити, що подібні тенденції притаманні й іншим містам України.

З іншого боку, практика застосування зазначеного механізму за ініціативи ОМС, а також широке висвітлення їх результатів в місцевих ЗМІ (за сприяння тих же ОМС та з вигідної для них позиції), створює у свідомості громади ілюзію демократичного процесу і широкого залучення громади до вирішення питань місцевого значення. На підтвердження цієї думки можна навести результати всеукраїнського соціологічного дослідження 2016 р., згідно якого мешканці міст Хмельницький, Черкаси та Житомир визнали громадські слухання найрезультативнішим механізмом локальної демократії. За результатами цього дослідження високо оцінили результативність вказаного механізму (друга позиція у рейтингу) мешканці Івано-Франківська, Луцька, Рівного, Ужгороду, Херсону та Києва [10].

Загалом по вій території України спостерігається відчутна активізація участі членів територіальних громад у механізмі громадських слухань. Зокрема, за даними дослідження «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні» частка учасників громадських слухань зросла з 8% у 2014 році до 15% станом на 2017 р. [113, с. 21]. Таким чином, ініційовані

громадою та ІГС, що її представляють громадські слухання можуть виступати вагомим чинником формування культури локальної демократії, а участь у даних заходах сприятиме консолідації громади, формує у свідомості її членів розуміння необхідності спільної діяльності задля вирішення питань місцевого значення на користь громади. Проте широке застосування вказаного механізму ОМС у вищеописаному контексті, а також широке висвітлення результатів таких слухань у місцевих ЗМІ може сприяти формуванню в громаді культури локальної демократії маніпулятивного типу, адже, як зазначалося вище, не всі ініціативи місцевих рад у сфері локальної демократії спрямовані на вирішення потреб громади. Достатньо високі показники участі в реалізації даного механізму за результатами власного опитування та всеукраїнських досліджень вказують, на нашу думку, саме на поширеність цього механізму та широке оприлюднення результатів його застосування, в той час як його значення у якості інструмента впливу громади на вирішення місцевих проблем залишається відносно незначним.

Сутність *консультацій з громадськістю* як механізму локальної демократії полягає в залученні громадян до участі в управлінні державними справами, наданні можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпеченні гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів, що врегульовано Постановою КМУ № 996 [225].

Слід звернути увагу на те, що закріплена даною постановою процедура є обов'язковою до виконання органами виконавчої влади, натомість для ОМС постанова має рекомендаційний характер. Проте, у випадках залучення ОМС членів територіальної громади до управління місцевими справами шляхом проведення консультацій з громадськістю значно збільшується рівень довіри громадян до роботи відповідної ради та підвищується якість та легітимність ухвалених рішень [174, с.71], крім того реалізація даного механізму і поширення інформації про здобутки у даній сфері через місцеві ЗМІ позитивно впливає на формування культури локальної демократії у відповідній громаді.

Проте слід звернути увагу на той факт, що громада не бере безпосередньої участі у реалізації зазначеного механізму. Її інтереси представляють ІГС

(громадські об'єднання, релігійні, благодійні організації, творчі спілки, професійні, організації роботодавців та їх об'єднання, ОСН, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства та установи) визначені законодавством, які наділені правом подання пропозицій щодо консультацій з громадськістю. Опосередкована участь громади в реалізації даного механізму виявляється також через проведення соціологічних досліджень для вивчення громадської думки [225].

Незважаючи на відсутність можливості прямої участі громади в реалізації зазначеного механізму, можна спостерігати значний показник його схвалення. Згідно всеукраїнського соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування» [10] мешканці західних областей України вважають даний механізм найрезультативнішим (36,15%); мешканці південно-східної та центральної України визнали його другим за ефективністю (після місцевого референдуму) – 22,6 та 26,75% відповідно (див. таб. 2.2.1.). Таким чином, як і у випадку з громадськими слуханнями, можна спостерігати вплив органів місцевої влади та самоврядування на громадську думку шляхом широкого висвітлення результатів проведення консультацій з громадськістю у ЗМІ. Така популістська діяльність формує позитивне ставлення громадян до даного інституту навіть у випадках, коли громада до участі в відповідних ініціативах практично не залучалась, що може сприяти формуванню культури локальної демократії маніпулятивного (псевдогромадянського) типу.

Враховуючи обмежені можливості реалізації механізму консультацій з громадськістю в більшості обласних центрів України та його спрямованість в цілому не на реалізацію потреб громади і вирішення проблем місцевого значення, а саме на отримання зворотного зв'язку з громадою, слід віднести консультації з громадськістю до другорядних з точки зору формування громадянської культури локальної демократії механізмів.

Електронні петиції до органу місцевого самоврядування (місцеві петиції) є відносно новим, але вже достатньо поширеним інструментом локальної демократії. Активний розвиток вказаного механізму зумовлений, зокрема,

законодавчою ініціативою Президента України, результатом якої було внесення у 2015 р. змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо врегулювання електронної петиції, порядку її подання та розгляду. Змістом цього механізму є реалізація права громади на звернення до органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції [229].

Варто зазначити, що процедура застосування електронних петицій є однією з найдоступніших форм громадянської участі, що вимагає від самих «учасників» мінімальних зусиль і водночас дозволяє доносити їх вимоги й позиції напряму до тих осіб, від яких залежить прийняття необхідних рішень [135, с.1]. Тому є підстави стверджувати, що розвиток механізму місцевих електронних петицій позитивно впливатиме на розвиток культури локальної демократії. Про це свідчать, зокрема, і показники доступності даного механізму для громад міст України, а також показники участі громад та їх здобутки у реалізації місцевих електронних петицій.

Надзвичайно високою, за даними дослідження «Інструменти е-демократії у містах України. Інформаційно-аналітичний довідник», є кількість місцевих електронних петицій та кількісні показники залученості громадян. Так, за результатами роботи «Єдиної системи місцевих петицій» з жовтня 2015 р. по лютий 2017 р., було подано 8719 місцевих петицій, які зібрали 777422 голосів. Окремо представлена статистика по м. Києву, яке виступає абсолютним лідером як за кількістю електронних петицій до Київської міської ради – 3667, так і за кількістю зібраних голосів – близько 1750000. З поданих петицій 385 (близько 10,5%) набрали необхідну кількість голосів, причому близько 70% ініціатив отримали підтримку з боку Київради [135].

Попри значні досягнення у реалізації місцевих електронних петицій, слід зазначити, що висока активність громади і результативність петицій спостерігається не у всіх обласних центрах України. Разом з тим можна стверджувати, що наразі електронні петиції, як найпопулярніший механізм

локальної демократії, є індикатором загального стану культури локальної демократії в окремих містах. На прикладі міста Кропивницького, культура локальної демократії, у якому, згідно описаних вище критеріїв та за результатами власного соціологічного дослідження, перебуває у вкрай незадовільному стані, спостерігається аналогічна ситуація з реалізацією електронних петицій. Зокрема, станом на квітень 2019 р. на сайті Кропивницької міської ради оприлюднено лише 86 петицій. З них 70 не набрали необхідної кількості голосів і були розглянуті у порядку електронного звернення або були відхилені як такі, що не відносяться до компетенції міської ради. За період впровадження зазначеного механізму в м. Кропивницькому (2015 – 2019 рр.) тільки 11 електронних петицій зібрали необхідну кількість голосів та були розглянуті відповідними комісіями Міської ради м. Кропивницького (з них підтримано 8, не підтримано – 2) ще п'ять перебували на розгляді [215].

Виходячи з аналізу предметів петицій, які набрали необхідну кількість голосів, можна зробити висновок щодо активної участі у зборі голосів та лобюванні висунутих в петиції вимог ІГС, завдяки зусиллям яких окремі ініціативи було підтримано. Зокрема, п'ять підтриманих петицій, що стосувалися організації шкільної освіти (збереження поділу класу на підгрупи, та збереження фінансування груп продовженого дня) підтримано завдяки залученню батьківських комітетів, педагогічних колективів шкіл та освітянських профспілок. Ініціативи щодо відкриття притулку для бездомних тварин та щодо «встановлення пам'ятника негласному символу міста, собаці Каштану», відбулися завдяки зусиллям громадських організацій захисників тварин. Ініціатива щодо передачі у постійне користування земельних ділянок ОСББ м. Кропивницький набрала необхідну кількість голосів внаслідок залучення мешканців, що проживають у будинках, де створені ОСББ [215].

В той же час петиції, спрямовані на вирішення спільних потреб всієї громади, які стосувалися благоустрою, сфери надання комунальних послуг, покращення транспортного сполучення, оптимізації дорожнього руху в місті, тощо – набрали здебільшого від 30 до 80 голосів (за необхідного мінімуму – 450).

Подібну ситуацію можна спостерігати у м. Херсоні, стан локальної демократії у якому експертами Причорноморського центру політичних та соціальних досліджень визнаний незадовільним. Автори дослідження наголошують, що міська влада ігнорує підтримані громадою електронні петиції, зокрема станом на 2017 р. з 24-х петицій розглянуто було тільки п'ять [262].

Таким чином, місцеві електронні петиції можна вважати дієвим механізмом локальної демократії, що має значний потенціал з точки зору формування культури локальної демократії громадянського типу. Проте можливості даного механізму не в повній мірі реалізовані в громадах ряду міст України. Причиною ситуації, що склалася, може бути слабка поінформованість членів територіальної громади щодо можливостей вказаного механізму, низька активність ІГС щодо залучення громади до їх реалізації та традиційне небажання ОМС ряду міст популяризувати механізми, що можуть збільшити вплив громади на прийняття місцевих рішень. На прикладі міст де активне застосування електронних петицій більш поширене, можна спостерігати тенденції формування у членів громади «звички» участі у вказаному механізмі. Це зумовлене насамперед зручністю, оскільки кожна зареєстрована особа маючи доступ до мережі «Інтернет» може в будь-який час відвідати зазначені портали і підтримати ті петиції, які на її думку є корисними для громади. За таких умов місцеві електронні петиції в найближчій перспективі можуть стати найпоширенішим способом участі громади у вирішенні питань місцевого значення.

Окремо слід зазначити, що місцеві електронні петиції відображають реальні потреби громади, отже зазначений механізм можна вважати одним з найбільш продуктивних у розрізі формування громадянської культури локальної демократії.

Одним з найпродуктивніших механізмів локальної демократії, на нашу думку, є *органи самоорганізації населення*, які є представницькими органами, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених Законом «Про органи самоорганізації населення». Органи самоорганізації створюються у формі

будинкових, вуличних, квартальних комітетів, комітетів мікрорайонів, комітети районів у містах, сільських та селищних комітетів [234].

Створення ОСН надає громаді можливість використовувати сукупність законодавчо закріплених механізмів, більш суттєвих у порівнянні з іншими механізмами локальної демократії, щодо участі у вирішенні питань місцевого значення. По суті органи самоорганізації виступають і механізмом локальної демократії, й постійно діючим представницьким органом частини громади, на території якої вони створені. ОСН мають власні, передбачені Законом «Про органи самоорганізації населення» повноваження, а також можуть бути наділені делегованими повноваженнями відповідною радою [234]. Використання власних та наданих ОМС матеріальних і фінансових ресурсів значно розширює можливості громади у сфері самостійного вирішення питань місцевого значення [29, с. 5].

Але попри позитивний досвід роботи щодо утворення ОСН в окремих містах, період їх функціонування та території, охоплені їх діяльністю відносно невеликі, причиною чого є недостатня активність громад у сфері їх створення [46, с. 166; 171].

На відміну від інших механізмів локальної демократії, реалізація яких спрямована на вирішення певного питання місцевого значення та має разовий характер, діяльність органу самоорганізації є процесом постійного представництва інтересів громади, в рамках території його діяльності. Зазначене представництво є проявом участі громади у вирішенні місцевих справ, яке може здійснюватись, зокрема, у формах: звернення до органів та посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування; ініціатив щодо реалізації механізмів локальної демократії; представництві інтереси громади у судових та правоохоронних органах тощо. Тобто наявність органу самоорганізації надає громаді інструментарій впливу на вирішення місцевих питань, який значною мірою об'єднує можливості описаних вище механізмів локальної демократії.

Також слід зазначити, що наявність широкого інструментарію участі членів громади у діяльності органу самоорганізації може сприяти поглибленню

самоідентифікації особи як члена громади та підвищувати рівень культури локальної демократії (за умови їх успішної реалізації) в цілому.

Прояви участі громади в діяльності зазначеного механізму відображаються насамперед у кількості створених органів самоорганізації та ступені охопленості їх діяльністю територій населених пунктів країни. Аналіз інформації про зареєстровані ОСН та їх типи (будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів тощо), оприлюдненої на офіційних сайтах місцевих рад, дозволяє виділити декілька моделей взаємодії громади з місцевим самоврядуванням і ступеню її залучення до реалізації вказаного механізму: формально-нейтральну, контрольовану, конфліктно-компромісну та демократично-громадянську.

Формально-нейтральна модель характеризується слабкою зацікавленістю громади процесами самоорганізації, що спричиняє пасивну позицію місцевих рад щодо процесів унормування, створення та діяльності органів місцевої самоорганізації. Сайти місцевих рад за даної моделі містять необхідний мінімальний обсяг інформації про порядок створення та діяльності органів самоорганізації або не містять такої інформації взагалі. Як правило, також відсутня інформація про мережу діючих ОСН, відсутні цільові програми їх розвитку та підтримки. Зазначена модель притаманна низці невеликих за кількістю населення міст, але іноді зустрічається навіть в обласних центрах. Зокрема, на офіційному сайті м. Харків практично відсутня інформація про органи самоорганізації. Єдина публікація, датована 2013 р., повідомляє про намір створити п'ятдесят будинкових комітетів, як альтернативу ОСББ. При цьому повідомляється, що до цього в місті діяло два будинкові комітети [52]. Така ситуація, на нашу думку, є абсолютно неприпустимою, тим більше для багато мільйонного міста, та свідчить про переважання нейтрального та негативістського типів культури локальної демократії в громадах.

Контрольована модель характеризується чітко структурованою мережею органів самоорганізації (як правило одного виду – виключно квартальні, вуличні або мікрорайонні комітети в межах міста), які в значній мірі підконтрольні органам місцевого самоврядування, та в ряді випадків є допоміжними

інструментами їх діяльності в більшій мірі, ніж представницькими інститутами громади. Місцеві ради за даної моделі можуть мати програми підтримки ОСН, детальне нормативне забезпечення їх діяльності на місцевому рівні, проте громада бере участь в діяльності органів самоорганізації під контролем та на умовах органів самоврядування, отже таку участь не завжди можна вважати в повній мірі продуктивною, оскільки ініціативи громади щодо створення нових ОСН, у тому числі іншого, відмінного від усталеного в населеному пункті типу - можуть блокуватися. Подібну ситуацію можна спостерігати і в низці населених пунктів України.

Наприклад, ОСН в м. Кропивницькому представлені виключно квартальними комітетами, що діють в межах приватної забудови. Комітети підпорядковані районним у місті радам, на території Подільської районної ради діє 24 комітети, Фортечної – 33 [122]. Система (кількість) та територія даних комітетів практично не змінилась з часів Радянського Союзу, а фактично перейшла у спадок. За період незалежності в межах багатоповерхової забудови не було створено жодного органу самоорганізації. Причиною цього в цілому можна вважати низьку активність городян та відсутність підтримки подібних ініціатив з боку ОМС. Попри реалізовані у місті протягом 2007 – 2011 рр. проекти громадських організацій (ТО «ТОРРО», ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», ГМО «Жіноча громада» та ГМО «Взаємодопомога вільних людей»), спрямовані на розвиток мережі органів самоорганізації населення, та прийняття за сприяння цих організацій «Порядку створення та легалізації органів самоорганізації населення у місті Кіровограді» (Рішення Кіровоградської міської ради від 31.05.2011 р. № 563) [217], яке деталізувало та значно спростило процедуру створення ОСН, ситуація щодо розвитку органів самоорганізації не змінилась.

Мережа ОСН м. Хмельницького також представлена виключно вуличними комітетами. Зокрема сайт міської ради містить перелік всіх вулиць (близько 250) з яких діяльністю вуличних комітетів охоплено понад дві третини вулиць міста. Попри значну охопленість діяльністю ОСН значної території міста, В м. Черкаси

діє 19 комітетів мікрорайонів, при цьому присутня публікація про намір міської ради переглянути їх межі у зв'язку зі значною різницею за кількістю населення, що проживає в їх межах [66; 276]. З огляду на те, що територія органу самоорганізації має визначатися волевиявленням частини громади, що об'єдналася задля досягнення спільної мети, а не адміністративним поділом населеного пункту або за іншими критеріями визначеними місцевими радами, така модель взаємодії може негативно впливати на формування культури локальної демократії. Аналогічна модель спостерігається в м. Маріуполі – система ОСН складається з 50 комітетів районів, в м. Слов'янську – 14 комітетів мікрорайонів, в м. Козятині – 10 квартальних комітетів тощо [139; 194; 258].

В окремих містах можна спостерігати конфліктно-компромісну модель реалізації механізму ОСН, що характеризується сформованою активною позицією частини громади щодо створення та участі в діяльності органів самоорганізації саме для вирішення конкретних місцевих проблем. При цьому ОСН розглядається громадою як основний інструмент тиску на ОМС. Місцеві ради в свою чергу можуть ігнорувати вимоги громади, створювати штучні перепони у реєстрації органів самоорганізації. В решті такі взаємовідносини можуть сприяти досягненню компромісу та більш широкому залученню громади до вирішення питань місцевого значення, або призвести до згорання процесів самоорганізації. Система органів самоорганізації міст, в яких спостерігається подібна модель реалізації зазначеного механізму, як правило не надто розгалужена та складається з невеликої кількості даних органів. Територія міста охоплена їх діяльністю фрагментарно. Тобто ОСН спромоглися створити тільки ті частини громади, що консолідувалися задля вирішення спільних проблем. Подібна ситуація спостерігається в зокрема містах: Миколаєві – де наявні 33 будинкові комітети та 9 більших за територією органів самоорганізації (мікрорайонів, селищ, вулиць, кварталів); Бахмуті, де крім вищеописаної «традиційною» системи, що складається з 35 квартальних комітетів, діють п'ять комітетів мікрорайонів та один селищний комітет [116; 260].

Демократично-громадянська модель реалізації згаданого механізму характеризується: активною позицією громади у сфері самоорганізації та повним сприянням місцевих рад у створенні діяльності ОСН, починаючи від належного нормативного та організаційного забезпечення до делегування їм частини власних повноважень з відповідним фінансуванням; розгалуженою багаторівневою системою органів самоорганізації населення міста, яка охоплює переважну частину його території; активним залученням зазначених органів до вирішення нагальних проблем місцевого значення та їх вагомим впливом на прийняття місцевих рішень. На нашу думку, в сучасній Україні дана модель перебуває на стадії формування, а деякі її ознаки можна спостерігати в окремих містах країни, де здебільшого наявна конфліктно-компромісна модель з елементами демократично-громадянської. До міст мають ознаки даної моделі або/та позитивну динаміку збільшення кількості органів самоорганізації, а отже і залучення громади до вирішення питань місцевого значення можна віднести Київ, Одесу, Вінницю, Львів. Показовим є приклад м. Кривого Рогу, що має безпрецедентну за кількістю та розгалуженістю мережу органів самоорганізації, до якої входять: 204 квартальних, 1474 будинкових, 126 вуличних комітетів та 11 комітетів мікрорайонів (разом 1815 органів самоорганізації), що вказує на високий рівень консолідованості громади та її широке залучення до вирішення питань місцевого значення [117; 195; 259].

Таким чином, продуктивна діяльність органів самоорганізації населення створює широкі можливості участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, зокрема: особиста участь в заходах ініційованих органами самоорганізації; можливість обирати і бути обраним до їх керівного складу; здатність самостійно, за допомогою або за посередництва даного органу ініціювати заходи спрямовані на вирішення місцевих проблем. При цьому наявність і активна діяльність органу самоорганізації населення сприяє посиленню самоідентифікації індивіда з місцевою громадою (її частиною), формує його усвідомлення належності до певної території як до спільної,

колективної власності частина громади, створює почуття відповідальності та потребує спільної участі в місцевих справах на користь громади.

Застосувавши кваліметричну модель культури локальної демократії, рівень сформованості її діяльнісної (поведінкової) складової ми проаналізуємо за такими факторами: участь в громадських слуханнях; участь у зборах громадян за місцем проживання; участь у місцевих ініціативах; участь в консультаціях з громадськістю; участь в діяльності ОСН. Підсумки опитування респондентів подані у таблиці 2.3.1. (Додаток Ж).

Дані зазначеної таблиці свідчать про відносно невисокі значення вагомості факторів діяльнісної складової культури локальної демократії. Дві третини респондентів соціологічного дослідження не використовуює механізми локальної демократії, займаючи «нейтральну» та «негативістську» позиції у запропонованій нами типології культури локальної демократії. Натомість високі показники факторів «Участь у зборах громадян за місцем проживання» (0,410) та «Участь у місцевих ініціативах» (0,443), можуть вважатися не в повній мірі коректними, оскільки, як зазначалося вище, соціологічні опитування засвідчують недостатню поінформованість респондентів і нерозуміння ними сутності і змісту цих механізмів локальної демократії.

Дослідження політичної участі громадян України у реалізації механізмів локальної демократії та ефективному використанні інститутів громадянського суспільства дає змогу визначити характеристики та особливості розвитку діяльнісної складової культури локальної демократії. Зокрема, емпіричні дані власного соціологічного дослідження участі громадян у механізмах локальної демократії дозволяють віднести до респондентів з високим рівнем сформованості діяльнісної складової культури локальної демократії не більше 11,34% опитаних. Середній, недостатній та низький рівень сформованості діяльнісної складової культури локальної демократії продемонстрували 34,57%; 33,66% та 20,43% респондентів відповідно. Проте показник високого рівня сформованості відображає наявність у зазначеного кола респондентів (11,34%) низки діяльнісних характеристик, притаманних саме суб'єктам культури локальної демократії

громадянського типу. Реальна частка носіїв зазначеного типу культури локальної демократії, що наділені усією сукупністю притаманних їй ознак на практиці є нижчою, що, зокрема, підтверджується результатами соціологічного дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Громадський активізм та ставлення до реформ: суспільна думка в Україні» (травень 2019 р.). Згідно зазначеного дослідження лише 7% опитаних активно залучалися до життя власної громади, а 22% - зрідка брали участь у зборах та інших заходах [83].

У третьому розділі нашого дослідження ми пропонуємо розгляд механізму становлення громадянської культури локальної демократії на засадах ефективної взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, ІГС, засобів масової інформації та закладів освіти як системи, що сприятиме становленню культури локальної демократії громадянського типу в сучасній Україні.

Висновки до другого розділу

Аналіз динаміки розвитку культури локальної демократії на українських землях виявив етапи розвитку культури локальної демократії, яким відповідають доіндустріальна (традиційна), індустріальна та постіндустріальна її моделі. Виокремлені два якісно відмінних періоди її розвитку, межею між якими є утворення держави. У додержавний період (за «прямої демократії») суб'єкти і об'єкти культури локальної демократії збігаються. З появою держави формується політичний простір, в якому громада і держава виступають конкурентами щодо здійснення владних повноважень; самоорганізація громади набуває форми «місцевого самоврядування». Відповідним чином трансформується феномен культури локальної демократії. Частина його ознак втрачається, найважливіші ж, системоутворюючі, сутнісні характеристики, пов'язані з традиціями, історичною пам'яттю, мотиваціями, цінностями, символами тощо, зберігаються аж до часу тоталітарної держави. За тоталітаризму «розмиваються» навички самоорганізації та ініціативи, суттєво деформуються основи самоідентифікації. Процес

відродження традицій самоорганізації громад та їх участі у вирішенні місцевих питань активізується з моменту здобуття Україною незалежності.

Аналіз сучасних особливостей становлення світоглядної підсистеми культури локальної демократії, оцінка рівня її розвитку за ціннісним та знанневим критеріями в сучасній Україні засвідчує незадовільний стан якісних характеристик знань, уявлень, компетентностей щодо різних аспектів життєдіяльності громади, її інтересів, можливостей самоорганізації, забезпечення потреб громади шляхом безпосереднього волевиявлення членів громади, прийняття політичних рішень на рівні громади, ефективного використання інститутів і механізмів локальної демократії. У ході аналізу імперичних даних з'ясовано, що до респондентів з високим рівнем сформованості світоглядної складової локальної демократії, що демонструють прояви культури локальної демократії громадянського типу, можна віднести не більше 17% респондентів. Попри наявність сформованих переконань щодо важливості участі громадян у процесі прийняття владою місцевих рішень, та усвідомлення важливості реалізації механізмів локальної демократії, більшість населення не готова до активної участі в їх здійсненні. Натомість значна частина громадян готових до зазначеної участі за винагороду, є свідченням поширеності в суспільстві конформістських та патерналістських настроїв, аномії, що широко використовується для маніпуляцій громадською думкою.

Виявлено тенденції поступового зростання довіри з боку населення України до механізмів локальної демократії, яке може бути зумовлене зниженням довіри до інститутів державної влади, зниженням зацікавленістю політикою взагалі та збільшенням показників рівня довіри населення у політичних питаннях саме до людей з найближчого оточення, зумовлених успішно реалізованими громадами механізмами локальної демократії та успішною діяльністю «сусідських об'єднань» (ОСН та ОСББ).

Дослідження політичної участі громадян України у реалізації механізмів локальної демократії та ефективному використанні інститутів громадянського

суспільства дає змогу визначити характеристики та особливості розвитку діяльній складовій культури локальної демократії.

Діяльній складова культури локальної демократії виявляється у політичній участі громадян у механізмах локальної демократії. На підставі аналізу організаційної складової з'ясовано, що окремі механізми локальної демократії, мають більш вагомий потенціал впливу на формування культури локальної демократії, оскільки передбачають ширше залучення громади до вирішення питань місцевого значення, зокрема: органи самоорганізації населення, місцеві електронні петиції, загальні збори громадян за місцем проживання тощо. Менш ефективними з цієї точки зору є механізми, де представництво громади здійснене опосередковано – через ІГС. Це консультації з громадськістю, громадська експертиза.

Кількісні прояви застосування механізмів локальної демократії нерівномірні. В окремих громадах спостерігається активне використання певних механізмів, тоді як в інших практика їх застосування відсутня, що може пояснюватися низьким рівнем світоглядної складової, відсутністю успішної практики застосування даних механізмів, наявністю перепон щодо їх реалізації з боку ОМС тощо. Аналіз діяльній складової також засвідчує тенденцію зростання кількісних показників участі громадян у створенні та діяльності ОСН, зборах громадян за місцем проживання, громадських слуханнях та місцеві електронні петиції тощо, що може свідчити про зростання якісного рівня культури локальної демократії.

Емпіричні дані щодо участі громадян у механізмах локальної демократії дозволяють віднести до респондентів з високим рівнем сформованості діяльній складової культури локальної демократії від 7 до 11 % респондентів.

РОЗДІЛ 3.

МЕХАНІЗМ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Основні ознаки та напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади України у контексті розвитку культури локальної демократії

Для з'ясування умови ефективності механізму формування культури локальної демократії, необхідно здійснити аналіз її інституційної складової, розглянути основні аспекти діяльності головних інститутів локально-демократичної соціалізації – ОДВ, ОМС, ІГС, навчальних закладів та засобів масової інформації. Виходячи із завдань нашого дослідження, особливу увагу зосередимо насамперед на участі населення, суб'єктів тих чи інших політичних цінностей і норм у механізмах локальної демократії.

У цьому підрозділі розглянемо таку важливу складову процесу становлення культури локальної демократії як створення Верховною Радою України та вищими органами виконавчої влади нормативних передумов формування громадянської культури локальної демократії шляхом прийняття нормативних актів, в основу яких покладено принципи та стандарти демократії розвинутих європейських країн, міжнародних організацій тощо.

Також буде проаналізовано: прогалини і недоліки правового регулювання механізмів локальної демократії на рівні парламенту та вищих органів виконавчої влади України, які, на нашу думку, здебільшого негативно впливають на стан розвитку вказаної частини політичної культури в Україні; передумови та причини, які сприяли або призвели до існування зазначених проблем у правовому регулюванні механізмів локальної демократії, до яких насамперед слід віднести загальну тенденцію притаманну центральним ОДВ щодо контролю над самоорганізацією громад.

З проголошенням незалежності України людина, її громадянські права і свободи офіційно визнані вищою цінністю, однак ця цінність поки що не стала реальною для всіх [244, с. 8]. Дослідники проблем організації влади в Україні, в тому числі місцевої демократії О. Власенко, С. Куц, О. Батанов, В. Кравченко, Х. Приходько та інші, вказують на недосконалість чинного законодавства з питань місцевого розвитку. До основних проблем окреслених зазначеними авторами можна віднести: намагання з боку держави регулювати третій сектор, поставити його в залежність; конфлікти між різними органами влади як по горизонталі, так і по вертикалі; неефективність системи управління місцевими та регіональними справами та неспроможність влади результативно впливати на процеси соціально-економічного і культурного розвитку територій; непослідовність та хаотичність законотворчого процесу у згаданій сфері; неврахування ключових принципів місцевого самоврядування, закріплених Європейською хартією місцевого самоврядування при розробці законопроектів [27; 62, с. 21; 149, с. 115].

Як визнають експерти Лабораторії законодавчих ініціатив та Фонду Конрада Аденауера, запровадження в Україні певних демократичних процедур і створення демократичних інститутів ще не є достатніми підставами для того, аби визначати її політичний режим як демократичний. На думку цих експертів, держава, яка декларує демократичний напрям розвитку, але підтримує демократію на всіх рівнях її функціонування та не забезпечує нормативних умов становлення громадянського суспільства, може повернутися до авторитаризму [306]. Саме такий стан демократії в Російській Федерації засвідчує, наприклад, стаття І. Налєтової, в якій обґрунтовується не партнерство держави і громадянського суспільства, а потреба і необхідність керівництва з боку держави («через культурну політику») процесом самоорганізації останнього [182].

Тобто запозичення досвіду країн з тривалим розвитком локальної демократії безумовно є позитивним. Але звичайне копіювання моделей «західної» локальної демократії без адаптації їх до особливостей сучасного українського суспільства, абстрактність законодавства та відсутність чітких механізмів його

реалізації призводять до того, що найпрогресивніші ідеї так і залишаються декларативними, а на практиці бачимо підміну демократичних процедур формальними заходами та відсутність можливості громади реально впливати на вирішення навіть проблем місцевого рівня, що перешкоджає розвитку культури локальної демократії.

На підставі аналізу правового регулювання механізмів локальної демократії, здійсненого у попередньому розділі, можна стверджувати, що парламент та центральні органи виконавчої влади України шляхом прийняття низки нормативно-правових актів, що врегульовують механізми локальної демократії, створили мінімальні нормативні передумови для становлення культури локальної демократії. Разом з тим, можна констатувати відсутність цілісної системи заходів, спрямованої на вдосконалення та реалізацію даних механізмів, які б забезпечили якісний розвиток культури локальної демократії в Україні. Політичне життя сучасної України є складним і динамічним на всіх етапах розвитку, проте зміни правлячих політичних еліт та орієнтація на євроінтеграцію не гарантують якісних системних змін у сфері реалізації механізмів локальної демократії. На підставі того, що однією з основних умов політичної стабільності держави є розбудова та функціонування демократичних інституцій, які мають забезпечувати широку громадянську участь та політичну відповідальність [46, с. 92], можна стверджувати про незадовільний стан демократії в Україні та неготовність правлячих політичних еліт до реального залучення громади до вирішення питань місцевого значення.

На підставі аналізу законодавства періоду незалежності України ми можемо виокремити три основні етапи в розвитку нормативно-правового регулювання механізмів локальної демократії на загальнодержавному рівні та регламентування їх впровадження.

Перший етап – становлення законодавчого унормування механізмів локальної демократії – охоплює період з моменту здобуття Україною незалежності і до 2007 р. Першими нормативними актами, безпосередньо спрямованими на врегулювання механізмів локальної демократії, стали Закон

України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» [250] (1991 р.) та Постанова Верховної Ради України «Про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» (1993 р.) [258]. Визначними подіями цього періоду були прийняття 1996 р. Конституції України [139] та у 1997 р. Закону України «Про місцеве самоврядування» [230], які заклали основу правового регулювання таких базових механізмів локальної демократії як місцевий референдум, загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання. Базуючись на цих нормативних актах, 2001 р. був прийнятий Закон України «Про органи самоорганізації населення» [234].

Попри визначні досягнення цього етапу врегулювання механізмів локальної демократії, слід констатувати низку суттєвих прогалин у правовому регулюванні зазначених механізмів, більшість яких не усунена і на сьогоднішній день. До них, зокрема, належать: відсутність спеціального закону, що врегульовує проведення загальних зборів громадян за місцем проживання; суттєві вади правового регулювання місцевого референдуму (можливість адміністративного тиску на організаторів даного процесу, відсутність чітко визначених механізмів впровадження результатів місцевого референдуму тощо). Також потребував змін Закон України «Про органи самоорганізації населення», щодо усунення прогалин у частині правового регулювання процедур проведення загальних зборів (конференцій) жителів територіальної громади за місцем проживання, встановлення достатніх гарантії діяльності органів самоорганізації населення тощо. Також змін потребував Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» особливо у частині вдосконалення механізму забезпечення гарантій залучення громадськості до прийняття рішень ОМС [230].

Шляхи усунення згаданих прогалин періодично пропонувалися у законодавчих ініціативах, що надходили як від органів влади так і від ІГС. Пропозиції щодо їх вирішення неодноразово лягали в основу загальнодержавних програм, проте позитивні результати наразі відсутні.

Другий і третій етапи нормативно-правового регулювання механізмів локальної демократії на загальнодержавному рівні були переважно спрямовані на

регламентування їх реалізації та пов'язані зі спробами впровадження нових механізмів локальної демократії. Періодично здійснювались спроби усунення зазначених проблем та прогалин у їх правовому регулювання.

Другий етап, початок якого зумовлено Помаранчевою революцією, охоплює період з 2008 по 2013 р. Даний етап вирізняється, зокрема, прийняттям низки підзаконних нормативно-правових актів, переважно указів Президента та постанов Кабінету міністрів України, в цілому спрямованих на розвиток локальної демократії.

Так, спробою комплексного розв'язання всіх зазначених вище проблем була «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергових заходів щодо її реалізації», ухвалена Указом Президента України у 2012 р. [265], у якій було підсумовано досягнення у сфері правового регулювання, спрямованого на розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні та окреслено заходи у цій сфері, що мали бути реалізовані впродовж 2012 – 2013 рр. Слід зазначити, що спроби реалізації Стратегії в цілому значно не покращили умов для розвитку локальної демократії. Зокрема, подані до Верховної Ради проекти законів «Про місцевий референдум» (реєстр. № 7082 від 03.09.2010 р.) та «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення» (реєстр. № 3654) так і не були прийняті, а проект закону «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання» Верховною Радою не розглядався. Зміни до законів «Про органи самоорганізації населення» та «Про місцеве самоврядування в Україні», зокрема у частині вдосконалення механізму забезпечення гарантій залучення громадськості до прийняття рішень ОМС, також не відбулися. Це вказує на декларативність згаданої Стратегії та на реальну незацікавленість тогочасної влади у досягненні зазначених у ній цілей [137].

До певних досягнень у сфері розвитку культури локальної демократії другого періоду слід віднести прийняття низки підзаконних нормативно-правових актів щодо діяльності громадських рад, зокрема: Постанови Кабінету Міністрів

України «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 26 листопада 2009 р. № 1302 [224], Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085 [233], Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996 [225].

Залучення представників громадськості до формування державної політики, у тому числі на місцевому рівні, є важливим чинником розвитку локальної демократії, проте участь в цих консультативно-дорадчих органах громадських організацій не забезпечує представництва інтересів територіальної громади в цілому. Крім того, наразі відсутній законодавчо закріплений механізм обов'язкового створення громадських рад при органах місцевого самоврядування, де участь представників громади могла б бути найбільш продуктивною.

Слід також звернути увагу на низьку ефективність даного механізму внаслідок пасивності більшості створених в Україні громадських рад. На думку М. Віхляєва, причиною такої пасивності є і позиція органів влади, які не звертають належної уваги на необхідність активізації діяльності громадських рад, і самі громадські об'єднання, представники яких входять до складу громадських рад лише з метою підвищення власного іміджу або покращення репутації їхніх громадських об'єднань, однак їхня діяльність у радах завершується вже на стадії вступу [84, с. 41-42]. Крім того, слід зазначити, що доступ до участі у громадських радах для громадських організацій, які не виявляють лояльності до влади, на практиці буває обмеженим.

Іншим досягненням у сфері розвитку локальної демократії цього періоду стало прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 р. № 97, яка затвердила «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [215]. Проте реалізація даного Порядку з аналогічних причин - залученість до проведення громадських експертиз громадських організацій та обмеженість залучення територіальної громади, на нашу думку, не мала значного впливу на розвиток локальної демократії в Україні.

Аналіз зазначених правових актів та політичної ситуації в Україні цього періоду наводить на думку, що впровадження заходів щодо широкого застосування зазначених механізмів локальної демократії та подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні, розпочатих за президентства В. Ющенка, за часів президентства В. Януковича слугувало ширмою, за допомогою якої легітимізувалася діяльність правлячої на той час «Партії регіонів». Паралельно з цим відбувався наступ на локальну демократію. Зокрема, під приводом усунення недоліків у правовому регулюванні місцевого референдуму було прийнято Закон України «Про всеукраїнський референдум» [222], на підставі якого 2012 р. втратив чинність Закон «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» [223], а поданий до Верховної Ради проект закону «Про місцевий референдум», як зазначалося вище, так і не був прийнятий. На нашу думку, таким чином правляча еліта позбавила громади можливостей втручатися у політику на місцях, внаслідок чого була створена значна перешкода для розвитку культури локальної демократії.

Наразі триває третій етап розвитку законодавства щодо врегулювання та впровадження механізмів локальної демократії, початок якого зумовлено Революцією гідності та спричиненими нею політичними і суспільними змінами в Україні. Ключовим документом, що передбачає подальше впровадження даних механізмів є затверджена у 2016 році указом Президента України «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки» [185].

До стратегічних напрямків, визначених даною Стратегією, безпосередньо спрямованих на розвиток і широке застосування механізмів локальної демократії, і, як наслідок, становлення громадянської культури локальної демократії, належать: створення сприятливих умов для формування й розвитку інститутів громадянського суспільства; сприяння участі громадськості у формуванні і реалізації державної, регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення; стимулювання участі ІГС в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

На виконання одного зі стратегічно найбільш значущих в контексті становлення культури локальної демократії напрямів Стратегії – «забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення», – передбачено забезпечення супроводження у Верховній Раді України проектів Законів України: Про місцевий референдум (реєстраційний номер 2145а-2); Про гарантії свободи мирних зібрань (реєстраційний номер 3587); Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання (реєстраційний номер 2467); Про органи самоорганізації населення (реєстраційний номер 2466). Прийняття цих законів України значно розширило б можливості впливу громади на вирішення питань місцевого значення, в свою чергу наявність прикладів позитивної реалізації зазначених механізмів на практиці могло б сприяти консолідації громад та налагодженню конструктивної співпраці з ОМС, що зумовило б якісні зміни в розвитку культури локальної демократії.

Однак більшість закладених Стратегією прогресивних ідей сфери розвитку локальної демократії за період її дії так і залишаються нереалізованими, що може вказувати на їх декларативність. Натомість тогочасна правляча еліта, як і її попередники, продовжувала ігнорувати вимоги суспільства в цілому та територіальних громад на місцевому рівні зокрема. На нашу думку, така ситуація зумовлена насамперед політичними чинниками та небажанням влади унормувати, робити ефективними та доступними для громад механізми локальної демократії, застосування яких може створювати перешкоди для реалізації політики правлячої еліти на місцях.

На підтвердження цієї думки можна навести приклади, що вказують на штучні, можливо заздалегідь сплановані перепони у реалізації положень цієї Стратегії. Зокрема зазначена Стратегія передбачала супровід у Верховній Раді проектів Законів України «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання» (реєстраційний номер 2467) та «Про місцевий референдум» (реєстраційний номер 2145а-2), які, на нашу думку, наразі є

ключовими для розвитку культури локальної демократії. Проте жоден із зазначених законопроектів не був розглянутий.

Також поза увагою законодавців залишився розроблений ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення» проект Закону «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання» [227], який неодноразово подавався до попередніх скликань Верховної Ради, досі очікує розгляду. Слід наголосити на високому рівні якості цього законопроекту, що підтверджується відсутністю зауважень щодо його змісту у висновках Головного науково-експертного управління та Комітету Верховної Ради України з правової політики та правосуддя [50; 121].

Натомість поданий представником партії Блок Петра Порошенка «Солідарність», народним депутатом В. Нестеренком законопроект «Про місцевий референдум» [232] відрізняється надзвичайно низькою якістю. Зокрема, тільки висновок Головного науково-експертного управління щодо даного законопроекту містить близько сорока пунктів, в яких описано суттєві недоліки даного документу. Спектр описаних недоліків надзвичайно широкий – від невідповідності новітнім європейським стандартам законодавства про референдуми [59] та його обтяженість наявністю бюрократичних процедур, які значно ускладнюють практичну реалізацію місцевого референдуму громадою, до численних невідповідностей положень цього законопроекту чинним нормативно-правовим актам. У даному висновку також зазначено, що зауваження до цього законопроекту не вичерпуються описаними у висновку, а подальший виклад зауважень вважається недоцільним з огляду на значний обсяг вже описаних зауважень та їх суттєвість [232].

Зважаючи на викладене вище, можна зробити висновок, що цей законопроект потребує докорінної переробки, більше того, за даних обставин, доцільною може бути розробка нового законопроекту. Таким чином, можна припустити, що внаслідок описаних політичних чинників та реальної незацікавленості влади у розвитку культури локальної демократії, численні вади

було закладено у даний законопроект умисно, що унеможливило його прийняття на даний момент та відтермінувало його розгляд на невизначений строк.

Аналіз висновків Головного науково-експертного управління та Комітетів Верховної Ради України щодо законопроектів, які врегульовують механізми локальної демократії або пропонують зміни до чинних законів у даній сфері впродовж другого і третього періодів, дозволяють стверджувати про систематичне застосування описаної практики подання законопроектів сумнівної якості [227; 231; 235]. На нашу думку, політичними елітами створювалась ілюзія прагнення до впровадження європейських стандартів локальної демократії, хоча в дійсності зазначені ініціативи блокувалися на найвищому рівні.

Наступним недоліком діяльності вищих ОДВ у сфері розвитку культури локальної демократії можна вважати унормування інституту старост, зумовлене процесом децентралізації та створенням об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ).

Зазначимо, що попри загалом позитивні тенденції у сфері фінансування ОТГ зумовлені децентралізацією, ставлення населення до «добровільного об'єднання громад» в ряді випадків негативне. Про це свідчить значна кількість судових позовів, спричинених грубими порушеннями процедури об'єднання та незадоволення мешканців периферійних громад в ОТГ [8].

Введений у межах процесу децентралізації інститут старост як представників громад так званих периферійних сіл та селищ ОТГ (крім адміністративного центру), в цілому може сприяти розвитку культури локальної демократії. Про це, зокрема, свідчать зміни до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», статтею 14¹ якого значно розширено повноваження старости, одним з яких (п. 12) є сприяння утворенню та діяльності органів самоорганізації населення, організації та проведенню загальних зборів, громадських слухань та інших форм безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення у відповідному селі, селищі [223].

Проте на практиці в селах та селищах органи самоорганізації створюються вкрай рідко, і реформа децентралізації не стала визначним поштовхом для зміни ситуації. На нашу думку, така ситуація є наслідком наступних факторів:

- відсутність у сільських громад досвіду створення та діяльності органів самоорганізації, на відміну від міських громад, для яких сучасна діяльність органів самоорганізації є до певної міри традиційною, оскільки в свідомості містян наслідує діяльність будинкових та квартальних комітетів радянських часів;
- слабка поінформованість сільських громад у сфері створення, діяльності та можливостей ОСН, в тому числі внаслідок відсутності врегулювання даного механізму статутами селищних та сільських громад [9, с. 16-17];
- незацікавленість як адміністративного центру ОТГ, так і старост у існуванні незалежних представництв громади у формі ОСН, які потенційно можуть перешкоджати їх діяльності.

Зважаючи на вказані фактори, можна зробити висновок про несуттєвий вплив децентралізації на розвиток культури локальної демократії на сучасному етапі, та відсутність значних перспектив її подальшого розвитку у периферійних громадах ОТГ.

Також варто зазначити, що даний інститут не може повноцінно функціонувати внаслідок низки нормативних прогалин вказаного закону, найбільш суттєвою з яких є відсутність можливості делегування старостам окремих повноважень виконавчих органів ОТГ [9, с. 16-17].

На нашу думку, замість створення нового інституту старост, який наразі не може вважатися ефективним внаслідок обмеженості повноважень, доцільніше було б задіяти для виконання тих же повноважень вже існуючий механізм – органи самоорганізації населення. Співставлення повноважень старости (ст. 14¹ Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад») та власних повноважень ОСН (ст.14 Закону України «Про органи самоорганізації населення») підтверджує їх подібність в цілому та аналогічність у ключових моментах (табл. 3.1.1.) (Додаток К). Натомість органи самоорганізації згідно Закону України «Про органи самоорганізації населення», мають можливість

отримувати від відповідної ради фінансування, матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для реалізації власних повноважень, а також, що більш суттєво, можуть додатково наділятися частиною власних повноважень ради (шляхом делегування) з одночасною передачею необхідних ресурсів. Отже, основною перевагою даної моделі представництва можна вважати можливість надання мешканцям значно віддалених від адміністративних центрів ОТГ низки адміністративних послуг (у разі надання відповідних повноважень радами у порядку делегування), а також широкі можливості матеріального забезпечення при здійсненні власних повноважень.

Такий підхід до представництва інтересів периферійних у складі ОТГ громад міг би стати вагомим чинником розвитку культури локальної демократії, оскільки здатний ефективно сприяти досягненню таких цілей локально-демократичної соціалізації:

- усвідомлення громадами потреби створення органів самоорганізації не тільки з метою представництва її інтересів в адміністративних центрах ОТГ, але й реалізації в інтересах громад комплексу повноважень, передбачених Законом України «Про органи самоорганізації населення»;

- ширше залучення ініціативних мешканців громад до процесів самоорганізації шляхом залучення їх як до керівного складу, так і до інших утворюваних ОСН органів;

- залучення до процесів самоорганізації громад в цілому, внаслідок участі у загальних зборах ОСН для обрання керівного складу або вирішення питань що відносяться до виключної компетенції загальних зборів;

- застосування громадою за ініціативи або за підтримки органів самоорганізації інших механізмів локальної демократії як засобів впливу на місцеві ради, з метою вирішення питань місцевого значення.

Беззаперечним досягненням третього періоду у сфері розвитку культури локальної демократії можна вважати ініційований Президентом України розвиток системи електронного врядування, у складі якого започатковано новий механізм локальної демократії – місцеві електронні петиції. Попри те, що провадження та

функціонування такого механізму потребувало залучення значних організаційних, адміністративних та фінансових ресурсів (від внесення змін до законодавства до створення та впровадження «сервісів електронних петицій»), можна спостерігати його успішну реалізацію.

Підсумовуючи викладене, на підставі аналізу нормотворчої та організаційної діяльності вищих ОДВ у сфері становлення громадянської культури локальної демократії протягом трьох зазначених періодів, можна зробити наступні висновки:

1. Органами державної влади створено нормативні передумови розвитку культури локальної демократії шляхом унормування чинним законодавством ряду відповідних механізмів. Проте незадовільна робота вищих органів влади щодо розвитку і впровадження механізмів локальної демократії та усунення прогалин законодавства у даній сфері може вказувати на незацікавленість влади у розвитку громадянського суспільства загалом та культури локальної демократії зокрема. Натомість основною метою унормування даних механізмів могло слугувати формальне досягнення відповідності законодавства України в даній сфері загальновизнаним європейським стандартам.

2. Основна діяльність ОДВ протягом другого та третього періоду, яка мала загалом позитивні наслідки у сфері розвитку громадянського суспільства, була спрямована на побудову системи консультативно-дорадчих органів (громадських рад) при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, впровадження інших механізмів, що передбачають залучення до процесів державного управління інституцій громадянського суспільства (громадська експертиза тощо). Проте внаслідок описаних нами причин, насамперед через незалученість до даних процесів територіальних громад, таку діяльність не можна вважати достатньо ефективною з точки зору розвитку культури локальної демократії.

3. Впродовж усіх виокремлених нами трьох періодів у діяльності вищих органів влади спостерігаються тенденції, – зумовлені, на нашу думку, суто політичними причинами – до реалізації владних повноважень шляхом застосування механізмів репрезентативної демократії, в той час як вимоги

суспільства в цілому і територіальних громад на місцевому рівні зокрема, які могли б знайти вираз через механізми локальної демократії за умови їх належної унормованості законодавством, наразі ігноруються. Про це, зокрема, свідчить той факт, що жоден ключовий для розвитку культури локальної демократії законопроект (попри те, що їх прийняття передбачалося «Стратегією державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергових заходів щодо її реалізації» 2012 р., та «Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки») наразі не прийнятий. Натомість затягування їх прийняття внаслідок різноманітних бюрократичних процедур та низька якість законопроектів може свідчити про умисні дії влади, спрямовані на обмеження можливостей розвитку культури локальної демократії суспільства.

4. Владні еліти за наявності політичної волі спроможні ефективно впливати на розвиток культури локальної демократії, про що, наприклад, свідчить впровадження системи місцевих електронних петицій. Це підтверджується, зокрема, злагодженою взаємодією законодавчої та виконавчої гілок влади і подальшою роботою органів державної влади та місцевого самоврядування на місцях щодо реалізації зазначеного механізму. Проте, як на нашу думку, така активність зумовлюється не стільки прагненням до розвитку конструктивного діалогу з громадами, скільки прагненням формально відповідати новітнім тенденціям європейських країн у сфері розвитку демократії.

Таким чином, першочергові заходи законодавчого органу країни у сфері становлення культури локальної демократії, мають бути пов'язані з належним унормуванням механізмів локальної демократії, до яких, зокрема, належать:

1. розробка з урахуванням європейських стандартів місцевої демократії, приведення до вимог чинного законодавства та винесення на розгляд ВРУ законопроектів «Про місцевий референдум» та «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання», а також змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення», у частині правового регулювання процедур проведення загальних зборів (конференцій) жителів

територіальної громади за місцем проживання, встановлення достатніх гарантії діяльності органів самоорганізації населення;

2. усунення прогалин в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», зокрема: в частині унормування нових (наразі врегульованих підзаконними нормативними актами) механізмів локальної демократії; деталізації правового регулювання існуючих механізмів з метою підвищення можливостей впливу громади на прийняття місцевих рішень; вдосконалення механізму забезпечення гарантій залучення громадськості до прийняття рішень ОМС;

3. унормування на рівні закону: механізмів контролю у сфері дотримання ОМС вимог чинного законодавства щодо врегулювання механізмів локальної демократії при унормуванні їх діяльності на рівні відповідних рад; вимоги привести існуючі нормативні акти ОМС, що врегульовують механізми локальної демократії, у відповідність до норм чинного законодавства та усунути наявні в них порушення, які перешкоджають реалізації даних механізмів. Також доцільно на загальнодержавному рівні затвердити рекомендації, які мають враховуватись ОМС при врегулюванні механізмів локальної демократії на місцях, орієнтовані на оптимізацію участі громади у вказаних механізмах та продуктивну взаємодію громади з місцевими радами.

Нормотворчу діяльність центральних органів виконавчої влади в контексті розвитку культури локальної демократії можна назвати відносно продуктивною, на що вказує прийняття ряду підзаконних нормативних актів, завдяки яким впроваджено окремі механізми локальної демократії (наприклад громадська експертиза, консультації з громадськістю), або ініціювання та супровід у Верховній Раді України змін до законів щодо запровадження згаданих механізмів (наприклад електронні петиції). Безсумнівним досягненням органів виконавчої влади у даній сфері є прийняття вищеописаних «Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергових заходів щодо її реалізації» 2012 р., а також діючої на даний момент «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки», яка містить комплекс заходів, реалізація яких може суттєво сприяти

розвитку локальної демократії. Проте, як зазначалося вище, реалізація даної Стратегії (власне, як і попередньої) перебуває в цілому у незадовільному стані, а ключові її напрямки так і залишаються нереалізованими.

Тому, одним з вагомих напрямків вдосконалення діяльності центральних ОДВ у контексті розвитку культури локальної демократії, на нашу думку, є налагодження взаємодії (політико-культурної комунікації, співпраці) громадськості і зазначених органів влади як у процесі розробки та прийняття нормативних актів у даній сфері, так і у процесі контролю за їх реалізацією.

Механізмом, який може забезпечити налагодження ефективної взаємодії між ОДВ та громадянами є, зокрема, публічний менеджмент, який передбачає надання публічних послуг на засадах концепції належного врядування (доктрина якісних публічних послуг, на думку С. Тимофєєва, має стати «новою ідеологією владних структур») [270]. На нашу думку процеси унормування механізмів локальної демократії, усунення прогалин законодавства у даній сфері, розробки та впровадження загальнонаціональних стратегій спрямованих на розвиток культури локальної демократії та їх реалізація мають відбуватися на засадах широкого залучення ІГС.

Зокрема, доцільним є створення постійно діючих дорадчих органів при Верховній Раді та Кабінеті Міністрів України з метою залучення зазначених інститутів законотворчих процесів у сфері локальної демократії. Доцільним є залучення: громадських експертів - представників громадських організацій що мають значний досвід та здобутки у сфері реалізації зазначених механізмів; очільників та активних учасників найбільш успішних органів самоорганізації населення; провідних вчених, до сфери наукових інтересів котрих належать політичні, правові та інші аспекти локальної демократії; представників ОМС, завдяки участі або сприяння яких було отримано вагомні здобутки у сфері реалізації механізмів локальної демократії в окремих громадах.

Також важливою передумовою якісної розробки та ефективного впровадження нормативних актів, спрямованих на формування громадянської культури локальної демократії є постійний моніторинг громадської думки

(насамперед у формі соціологічних досліджень), що надає змогу відслідковувати динаміку розвитку культури локальної демократії суспільства у розрізі знань, уявлень та участі громадян у механізмах локальної демократії. На підставі такого аналізу органи державної влади можуть виявляти проблеми у сфері реалізації окремих механізмів, які потребують першочергового вирішення, що дасть змогу оперативно вживати заходів щодо їх розв'язання.

3.2. Взаємодія органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у світлі формування громадянської культури локальної демократії

Однією з визначальних ознак сформованості громадянського суспільства є рух в напрямку децентралізації влади та залучення громад до участі в процесів державного управління, і, насамперед, місцевого самоврядування. Зазначена тенденція з давніх часів призводила до розвитку інститутів громадського і муніципального самоврядування, яким органи центральної влади делегували управлінські повноваження. Очевидно, функціонування таких самоврядних інститутів передбачає політичну зрілість громад і їх готовність до відстоювання своїх прав.

Впродовж останніх двох десятиріч років Україна перебуває під комплексним моніторингом з боку Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи щодо стану регіонального та місцевого управління і стану місцевої і регіональної демократії в Україні. І результати цього моніторингу свідчать, що ситуація суттєво не змінюється. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи характеризує стан локальної демократії в Україні як кризовий [48; 150; 242; 246].

Вихід з перманентної кризи і прогресивний розвиток системи місцевого самоврядування в Україні можливий за таких умов: перетворення соціальних спільнот з «учасників» управління на його первинних «суб'єктів»; створення загальнодоступної системи забезпечення постійної участі громадян (як членів територіальної громади) в управлінській діяльності місцевого рівня; підвищення

рівня участі громадян у процесах прийняття та виконання політичних рішень, а також здійсненні контролю за їх реалізацією, що в комплексі може сприяти забезпеченню зазначеної мети [24].

Однак чіткого механізму, який би забезпечив виконання таких умов, вітчизняною політичною наукою не пропонується. На нашу думку, таким механізмом має стати система ефективної взаємодії суб'єктів культури локальної демократії, ОДВ, ОМС та ІГС.

За відсутності сформованої позиції суспільства щодо активної участі в механізмах локальної демократії, яка виявляється насамперед у спроможність громад впливати на ОМС щодо вирішення проблем місцевого значення на користь громади – будь-які законодавчі новації, навіть найпрогресивніші, не будуть мати успіху. Таким чином низький рівень культури локальної демократії громад є одним з вагомих факторів блокування механізмів локальної демократії на місцях, насамперед через впровадження ОМС різноманітних бюрократичних процедур, що ускладнюють або унеможливають їх реалізацію зумовлену відсутністю спротиву з боку громади щодо їх прийняття.

Аналіз зазначених процедур, унормованих ОМС вказує, що їх застосування у значній мірі обмежує формування культури локальної демократії в окремих громадах. До прикладу, у розрізі застосування окремих механізмів локальної демократії, можна спостерігати несприятливу ситуацію в ряді обласних та районних центрів України в яких існує великий масив недоліків та прогалин на рівні місцевої нормотворчості, а також штучні перепони з боку ОМС, що унеможливають ефективне застосування механізмів локальної демократії.

Зокрема, автори дослідження «Місцева демократія в Україні: нові стандарти» вказують на такі значні перепони у проведенні загальних зборів: залежність від рішення міського голови або місцевої ради; встановлення завищених кількісних вимог щодо членів ініціативної групи громадян або кількості громадян, з ініціативи яких можуть скликатися загальні збори; наявність складної процедури скликання зборів громадян за місцем проживання з ініціативи членів громади та ІГС [174, с. 55-58].

Серед негативних чинників, що ускладнюють процедуру проведення загальних зборів та негативно впливають на становлення культури локальної демократії загалом, та в м. Кропивницькому зокрема, варто відзначити наявність положень, що регулюють порядок проведення загальних зборів (у містах Кропивницькому, Миколаєві, Харкові та Херсоні), згідно яких на зборах головує міський голова або особа, визначена міським головою, незалежно від того, ким ініційовано скликання зборів (за винятком зборів з ініціативи ОСН, – на зборах головує керівник відповідного органу), що позбавляє членів територіальної громади права вільно проводити загальні збори, зокрема обирати головуючого зборів. Також відповідно до статутів територіальних громад ряду обласних центрів (Кропивницький, Вінниця, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Чернівці) рішення загальних зборів мають рекомендаційний характер для органів та посадових осіб місцевого самоврядування, що є порушенням Закону України «Про місцеве самоврядування», оскільки рішення мають враховуватися органами самоврядування в їх діяльності [174, с. 65].

Таким чином механізм загальних зборів громадян за місцем проживання в перелічених міста на практиці можуть бути проведені тільки за ініціативи або за підтримки ОМС, за виключенням зборів що проводяться у процесі створення та діяльності сусідських об'єднань. Цілком очевидно, що ОМС у такий спосіб контролюють процеси самоорганізації відповідної громади та штучно стримують розвиток культури локальної демократії у частині застосування даного механізму.

Подібну ситуацію можна спостерігати щодо унормування на рівні міських рад інших механізмів локальної демократії. Зокрема ефективність реалізації громадських ініціатив великою мірою залежить від особливостей процедури їх застосування, закріпленої у статутах територіальних громад або інших ухвалених місцевими радами локальних нормативно-правових актах.

Так, на підставі аналізу даних актів обласних центрів України виокремлено міста зі сприятливими та несприятливими умовами для реалізації громадських ініціатив. Було виявлено, що більш сприятливою, з точки зору суб'єктів ініціювання, для реалізації місцевих ініціатив є ситуація в містах Вінниці, Львові

та Миколаєві, які нормативно закріпили право ініціювати внесення місцевої ініціативи не тільки безпосередньо за членами територіальної громади, а також за членами громади, які об'єднані в окремі ІГС (громадські об'єднання, ОСН, ОСББ). З огляду на те, що місцева ініціатива подається на розгляд ради у вигляді належним чином сформульованого та оформленого проекту рішення, ініціатори її проведення повинні бути компетентними у питаннях підготовки проектів таких рішень, або звернутися до експертів, які можуть надати допомогу у його оформленні, в той час як вищезгадані ІГС, як суб'єкти подання місцевої ініціативи, зазвичай мають достатні ресурси для її оформлення та подання. Крім того, громадські об'єднання, ОСН та ОСББ, маючи закріплений юридичний статус, є представниками певної частини громади та можуть самостійно представляти інтереси даної частини громади, минаючи процедури, пов'язані з утворенням ініціативних груп тощо.

Проте варто звернути увагу на низку факторів, що блокують реалізацію зазначеного механізму в окремих громадах:

- Вимога щодо створення ініціативної групи як етапу підготовки місцевої ініціативи (унормована, зокрема, в містах Вінниці, Сумах, Харкові, Херсоні, Черкасах, Дніпрі, Запоріжжі, Луцьку, Одесі, Полтаві, Рівному), а особливо у поєднанні з невиправдано великою кількістю членів даних груп (наприклад у Дніпрі та Запоріжжі – 250 членів; Херсоні та Чернівцях – 500 членів; Рівному – 1000 членів).

- Вимога проведення загальних зборів громадян за місцем проживання для створення зазначених ініціативних груп (зокрема у містах Вінниця, Суми і Черкаси).

- Завищені кількісні бар'єри щодо збору підписів на їх підтримку місцевої ініціативи. До прикладу абсолютно неприйнятною можна вважати ситуацію у містах, які встановили необхідну кількість підписів у відсотковому відношенні щодо кількості членів громади з правом голосу: Івано-Франківськ – 10% членів громади (близько 19 тисяч підписів), Кропивницький – 10% членів громади

(понад 19 тисяч підписів), Чернігів – 10% членів громади (близько 22 тисячі підписів) [95].

На нашу думку, реалізація місцевих ініціатив у цих містах практично неможлива, що негативно впливає на розвиток культури локальної демократії в цілому.

Таким чином даний механізм локальної демократії, особливо у зазначених містах, де створено несприятливі умови його застосування, фактично виконує функції переважно не стільки механізму локальної демократії, скільки інструменту діяльності ОМС, за допомогою якого легітимуються необхідні даним органам рішення та створюється ілюзія демократичного процесу, що в свою чергу сприяє укоріненню культури локальної демократії маніпулятивного типу.

На шляху впровадження місцевих електронних петицій, попри прогресивність і дієвість даного механізму, також створюються перешкоди, зумовлені діяльністю ОМС. Зокрема, автор аналітичного звіту «Е-петиції у системі місцевої демократії: досвід обласних центрів України» О. Колесников стверджує, що при прийнятті нормативно-правової бази для електронних петицій одинадцять обласних центрів (Вінниця, Івано-Франківськ, Кропивницький, Миколаїв, Одеса, Харків, Херсон, Хмельницький, Черкаси, Чернівці та Чернігів) повністю дотримали вимоги законодавства. Решта міст урегулювали ті чи інші питання, пов'язані з електронними петиціями, у сумнівний з точки зору закону спосіб, що в свою чергу підриває легітимність функціонування цього інструменту місцевої демократії [135, с.11]. Крім того на підставі аналізу місцевих електронних петицій, що набрали необхідну кількість голосів та були розглянуті ОМС, можна зробити висновок про вибірковість підходу останніх щодо реалізації зазначених петицій. У ряді випадків можна спостерігати підтримку петицій, реалізація яких не потребує значного фінансування та тих, що можуть забезпечити формування позитивного іміджу ОМС. В той же час значна частина петицій, спрямована на вирішення важливих нагальних потреб громади не підтримується з формальних підстав, що значно підриває авторитет означеного

механізму та негативно впливає на розвиток даного сегменту культури локальної демократії.

Органи місцевого самоврядування також створюються суттєві перепони на шляху діяльності органів самоорганізації населення, що спостерігається у ряді міст України. Зокрема, є підстави стверджувати, що місцеві ради ставляться до вказаних органів з певною пересторогою з ряду причин. На нашу думку, до основних причин слід віднести: можливість органів самоорганізації активно представляти інтереси частини громади в межах території їх діяльності, як шляхом безпосередніх звернень до судових та правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування так і шляхом реалізації (організації та проведення) механізмів локальної демократії; передбачену законодавством можливість органів самоорганізації отримувати делеговані органами самоврядування повноваження та фінансування необхідне для їх реалізації тощо.

Тому на практиці часто можна спостерігати спроби цілковитого контролю з боку місцевих рад за діяльністю органів самоорганізації, так і ігнорування чи блокування їх діяльності. Зокрема в м. Кропивницькому, як зазначалося у попередньому розділі, органи самоорганізації охоплюють виключно приватний сектор і повністю підпорядковані районним у місті радам. Одним із основних стримуючих факторів розвитку у місті системи ОСН в секторі багатоповерхової забудови ми вважаємо відсутність підтримки ОМС ідеї утворення будинкових та інших комітетів в означеному секторі. Попри те, що громадські організації міста (зокрема, МГО «Жіноча громада» та МГО «Взаємодопомога вільних людей»), базуючись на нормах чинного законодавства та виходячи з необхідності активізації механізмів самоорганізації в місті, запропонували ініціювати та підтримати створення на базі багатоповерхівок міста ОСН у формі будинкових комітетів, що дало б поштовх розвитку ОСН та сприяло б активній участі громадян у вирішенні питань місцевого значення, міською радою було унормовано статус «завідувачі будинками» [226]. Наразі завідувачі будинками виконують функцію посередників між мешканцями і житлово-експлуатаційними

організаціями, не мають реальних повноважень і не можуть, на відміну від органів самоорганізації населення, ефективно представляти інтереси громади.

Зважаючи на суттєві та масові недоліки у сфері організації та впровадження ОМС окремих механізмів локальної демократії, доцільно звернути особливу увагу на приклади взаємодії ОМС та громад (або їх частини), у ряді випадків представлених різними формами ІГС, що сприяють становленню та розвитку культури локальної демократії та призводять до укорінення продуктивних моделей взаємовідносин між громадою та місцевим самоврядуванням.

Аналіз досвіду зарубіжних країн засвідчує існування чотирьох типів моделей таких взаємовідносин, тобто моделей локальної демократії: локальна демократія участі, локальна компромісна демократія, локальна керована демократія та локальна конфліктна демократія.

За різних варіантів розвитку політичних процесів, головним чином – «залежно від відносин між ОМС та ІГС» [237, с. 25], локальна керована демократія може трансформуватися в одну з названих моделей [30, с. 116 - 118].

Недосконалість існуючої сьогодні в Україні системи місцевого самоврядування – як у представницькій, так і в безпосередній, прямій її формах – і, відповідно, негативні наслідки такого її стану для становлення громадянської культури локальної демократії, може виправити широке впровадження «демократії участі», головною відмінною ознакою якої є те, що участь особи в суспільних процесах є саме безпосередньою, тобто член громади (громадянин) бере участь в управлінні громадою не через когось (іншу уповноважену особу чи орган), а особисто через відповідні механізми участі [26; 218].

У словниках і довідниках з політології та історії політичних учень, термін «демократія участі» (інакше: демократія співучасті, партисипативна демократія) розглядається як процес залучення широкого кола учасників до формування та функціонування відповідних політичних систем [316]. Тобто це такий вид демократії, який передбачає безпосередню участь членів територіальної громади в управлінні на локальному рівні, тобто у процесах підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю їх реалізації [1; 219].

Проте наразі можна констатувати, що сучасне українське суспільство перебуває у стані, характерному для країн перехідної демократії і визначають його як «керовану демократію». На локальному рівні ця модель – у вигляді «керованої локальної демократії» – проявляється у відтворенні елементів старої радянської системи (вертикаль влади, ручне управління, колективна безвідповідальність), затяжних конфліктах ОМС з виконавчою владою, обмеженні участі ІГС, «консервуванні» байдужості громадськості до справ місцевого самоврядування і можливостей громадян до самоорганізації [237]. Як результат – створюється система місцевого самоврядування, яка виявляється неспроможною до самовдосконалення і саморегуляції [62].

За сприятливих умов демократизації суспільства, забезпечення самоорганізації соціального життя на підставі принципів свободи, рівних прав і можливостей участі громадян в управлінні справами спільноти – тобто з розвитком культури локальної демократії – можливе утвердження локальної демократії участі. «Локальна демократія участі полягає в тому, що відповідно до чинного законодавства створюються необхідні умови участі політичних партій, громадських організацій та ЗМІ у вирішенні питань місцевого значення» [237, с. 25].

При порушенні інформаційно-комунікативної взаємодії між чинниками політичного простору локальної демократії (територіальними громадами або їх частинами, соціально-політичними зв'язками, інститутами та механізмами локальної демократії, структурними елементами культури локальної демократії), без налагодження надійних зворотних зв'язків з громадськістю («довірчого співробітництва») і належного функціонування місцевого самоврядування в суспільстві розвиваються кризові процеси і, як наслідок, утверджуються моделі компромісної або конфліктної локальної демократії [142].

У засобах масової інформації, на електронних ресурсах громадських організацій, у соціальних мережах, аналітичних матеріалах тощо, можна знайти приклади «історій успіху» окремих громад [247], в яких завдяки активній діяльності ІГС спостерігається формування громадянської культури локальної

демократії, а модель взаємодії з ОМС набуває рис локальної демократії участі. При цьому слід наголосити на визначній ролі саме ОМС у цих процесах. Тобто ОМС в подібних випадках не просто схвалюють ініційовані інститутами громадянського суспільства процеси самоорганізації, а активно їм сприяють і подекуди очолюють такі процеси. Також слід зауважити, що ініціативу ОМС щодо налагодження продуктивної взаємодії з громадою можна спостерігати лише в окремих випадках, як правило, рушійною силою виступає саме громада та ІГС що представляють її інтереси.

До діяльності ОМС, що сприяє укоріненню громадянської культури локальної демократії, можна віднести: створення в системі виконавчих органів відповідної ради органу координації та сприяння самоорганізації, створення ресурсних центрів для ОСН та ІГС, діяльність яких спрямована на забезпечення потреб громади, невідкладне реагування на вимоги громади з широким її залученням до вирішення питань місцевого значення тощо. Особливо важливою у побудові моделі локальної демократії участі є взаємодія ОМС з ОСН, та надання їм організаційних, матеріальних та інших ресурсів для забезпечення провідної ролі у процесі комунікації місцевої влади з громадою. Саме за таких умов реальний статус ОСН (можливості яких, зазвичай, відповідають можливостям звичайної громадської організації, створеної мешканцями, що спільно проживають на певній території для представництва та захисту своїх інтересів) набуває рис органу публічного управління.

Наприклад, зазначені аспекти конструктивної взаємодії ОМС та ОСН здебільшого реалізовано у м. Вінниці. Зокрема, там створено асоціацію міських ОСН, що координує дії двадцяти чотирьох органів самоорганізації, діяльність яких охоплює весь приватний сектор міста. Свою діяльність ОСН здійснюють у взаємодії з секретарем міської ради, але не є цілком залежними і підконтрольними міській раді, мають власні програми розвитку тощо. Вони отримують належне матеріальне забезпечення, зокрема працюють в окремих обладнаних приміщеннях, головам та секретарям ОСН сплачується заробітна плата за рахунок міського бюджету. Наочним результатом такої взаємодії є високий рівень

благоустрою приватного сектору міста. Зокрема, ОСН Вінниці ініціюють: освітлення вулиць, прибирання, ліквідацію сміттєзвалищ, обладнання водоводом та каналізацією, прибирання снігу, грейдерування, асфальтування, будівництво дитячих і спортивних майданчиків [22].

Окремі аспекти конструктивної взаємодії місцевого самоврядування та ІГС, що призвели до підвищення рівня культури локальної демократії та набуття нею рис громадянської, реалізовано у містах Києві, Одесі, Львові, Миколаєві [247].

Наголосимо, що у будь-якому випадку взаємодія влади, ОМС та ІГС призводять до зростання громадської активності, і, якщо при цьому суб'єктам такої взаємодії вдається налагодити діалог (полілог), – то можна спостерігати поступовий перехід значної частини громади до громадянського типу культури локальної демократії (переважно у випадку досягнення вагомих для громади результатів) [296].

Більш розповсюдженими є приклади конфліктної та компромісної моделей відносин громади, чи ІГС що представляють її інтереси з ОМС, що складаються на ґрунті консолідації громади (або її частини) для вирішення спільних проблем та питань місцевого значення. Консолідація громади відбувається, як правило, під проводом зазначених інститутів, або ж призводить до їх створення з метою ефективнішої взаємодії, а в ряді випадків тиску на ОМС задля вирішення проблемних питань громади.

Важливу роль у процесі формування культури локальної демократії в окремих громадах відіграють вже існуючі або створювані мешканцями ОСН, а також різні типи громадських об'єднань (громадські організації, благодійні фонди тощо). В окремих випадках групи активістів, які без створення будь-яких організаційно-правових форм самоорганізації, шляхом особистого спілкування та створення груп у соціальних мережах ефективно організують громаду та налагоджують діалог з ОМС.

Прикладом конфліктної моделі взаємовідносин з місцевим самоврядуванням, яка згодом трансформувалась у компромісну модель локальної демократії, є створення та діяльність ОСН «Квартальний комітет

«Малоомельянівський» у одному з житлових масивів м. Луцька. Створенню комітету передували багаторічні і безуспішні вимоги мешканців житлового масиву побудувати каналізацію, яка мала усунути постійне підтоплення будинків, що так і не були почуті місцевою владою. Для ефективнішої взаємодії та тиску на місцеве самоврядування мешканці вирішили створити згаданий комітет, спроби реєстрації якого кілька разів блокувалися сесією міської ради попри мітинги мешканців. В результаті комітет було зареєстровано, згодом було налагоджено співпрацю з ОМС та реалізовано низку ініціатив благоустрою території комітету. Прикладами подібних сценаріїв взаємодії ІГС та ОМС є діяльність таких ОСН:

- ОСН району «Ялти» (м. Миколаїв). Мешканці шляхом ведення адвокаційно-інформаційної компанії та використання повноважень ОСН домоглися ремонту доріг та налагодження вивезення сміття;

- ОСН мікрорайону «Перлина гаю» (м. Вознесенськ). Наслідком її було вирішення проблем водопостачання та транспортного сполучення мікрорайону, впорядкування прибудинкових територій. Успішна діяльність органу самоорганізації сприяла підвищенню культури локальної демократії серед мешканців, значна частина яких бере участь у його діяльності. Показовим є те, що голова даного ОСН Р. Бебінов у 2015 р. був обраний депутатом міської ради, де створив депутатську групу з питань сприяння діяльності ОСН міста, до складу якої увійшли ще два депутати, які є очільниками ОСН. У цьому випадку спричинене діяльністю органів самоорганізації зростання громадянської культури локальної демократії згодом призвело не тільки до вирішення місцевих проблем, а й до обрання активних захисників інтересів громади до складу міської ради, що значно посилило позиції самоорганізації;

- ОСН мікрорайону «Доманиців» (м. Ужгород). За майже 30 років діяльності має значні здобутки у сферах впорядкування прибудинкових територій, ремонту доріг, освітленні вулиць, соціальних проектах, тощо. Зумовлене досягненнями органу самоорганізації зростання культури локальної демократії сприяє широкому залученню мешканців до участі в заходах органу самоорганізації [247].

Можна навести ще низку прикладів формування в окремих громадах (або їх частинах) культури локальної демократії з ознаками громадянського типу, зумовлену, зокрема, діяльністю органів самоорганізації: ОСН (будинковий комітет) «Вулик», м. Миколаїв; ОСН (комітет мікрорайону) «Луначарський», м. Черкаси; ОСН (селищний комітет) «Варни-плюс», с. Варни Чернігівської області та інші [247].

Доволі розповсюдженими є приклади мобілізації громади та налагодження конструктивного діалогу з місцевим самоврядуванням завдяки діяльності громадських організацій, благодійних фондів, ініціативних груп мешканців.

Цікавим у розрізі дослідження культури локальної демократії є приклад діяльності «Координаційного комітету самоорганізації населення» м. Дмитрове Донецької області, який діє у статусі громадської організації що об'єднує та координує діяльність 13-ти органів самоорганізації міста. Попри те, що на початку своєї діяльності дана організація наражалась на недовіру з боку населення, перші позитивні результати її діяльності (комітет домогся повного контролю якості надання комунальних послуг) призвели до значного зростання рівня культури локальної демократії. Показовим прикладом впливу Комітету на формування культури локальної демократії мешканців міста є його категорична позиція стосовно ігнорування мітингів на підтримку «Русского мира», а згодом ігнорування вимог представників «Російського блоку» щодо потреб встановлення у місті блокпостів, вивішування прапорів ДНР, ініціації протиправного «референдуму» тощо. Проведена зусиллями комітету роз'яснювальна робота, в основі якої був заклик мешканців до «активної тиші», не дозволили реалізувати в місті згадані протиправні заходи. Надалі комітет успішно мобілізував громаду для забезпечення міста водою (перебої водопостачання виникли внаслідок військових дій); підтримання громадського порядку, надання допомоги переселенцям тощо [247].

Прикладами успішної діяльності ініціативних груп, громадських та благодійних організацій, досягнення яких спричинили зростання рівня культури локальної демократії в окремих громадах (або їх частинах) є: діяльність

сільського фонду «Розвиток та благоустрій» (с. Бобриця Київської області) – засновано як інструмент збору коштів та отримання грантів на благоустрій села; діяльність ініціативної групи мешканців м. Миколаїв (Львівська обл.) – шляхом створення групи «Миколаїв, моя хата не скраю!!!» у соціальній мережі «Facebook» організували громаду для відновлення парку, згодом за участі міської та районної ради реалізували ряд проектів з благоустрою міста. Також до прикладу можна навести успішну діяльність ряду громадських організацій Маловисківського району Кіровоградської області, які за підтримки Ресурсного центру розвитку громад при Маловисківській районній раді у рамках проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток орієнтований на громаду» реалізували 12 мікропроектів на суму близько 3 млн. гривень [247].

Таким чином, на підставі аналізу описаних вище прикладів, ми робимо висновок, що активна діяльність ОСН, громадських та благодійних організацій, а також ініціативних груп мешканців певною мірою сприяє формуванню громадянської культури локальної демократії громади або її частини, на яку розповсюджується їх діяльність. Проте слід зазначити, що формування основних ознак цього типу культури у значної частини представників громади переважно пов'язується з досягненням позитивних для громади результатів (вирішенням спільних проблем, тощо). Зазначимо, що до досягнення таких результатів високий рівень культури локальної демократії здебільшого може спостерігатися переважно у членів згаданих ІГС (ініціативних груп), які складають вкрай незначну частину громади. Культуру локальної демократії абсолютної більшості мешканців можна характеризувати як таку, що переважно має риси нейтральної, а окремих випадках негативістської. Виключеннями є випадки, коли причиною самоорганізації стають значні проблеми, що створюють загрозу майну або нормальній життєдіяльності значної частини членів громади.

Натомість відсутність позитивних результатів самоорганізації, зумовлена пасивністю більшої частини громади та ігноруванням вимог ІГС або протидією їм з боку ОМС, призводить до згасання рухів самоорганізації та повернення від конфліктного типу взаємодії до керованої моделі локальної демократії. Такий

сценарій призводить до вкорінення нейтральної культури локальної демократії серед членів громади, та поступово формує маніпулятивну (псевдогромадянську) культуру, нав'язану ОМС.

Варто відзначити, що більшість описаних вище успішно реалізованих на рівні територіальних громад (або їх частин) проектів, які згуртували мешканців та сприяли становленню культури локальної демократії, отримали організаційну (консультативну) або й фінансову (грантову) підтримку від ресурсних центрів, регіональні підрозділи яких активно діють в більшості обласних центрів та в окремих великих містах України. Зокрема, до таких організацій належать: ресурсний центр «ГУРТ» - провідний національний центр суспільної інформації та експертизи, що об'єднує діяльність понад 24 тис. активістів та понад 17 тис. організацій по всій Україні [24]; Міжнародний фонд «Відродження» та інші донорські організації, що надають грантову підтримку проектам самоорганізації; Всеукраїнська громадська організація «Асоціація сприяння самоорганізації населення», діяльність якої спрямована на сприяння розбудові демократії та спроможних громад в Україні через розвиток самоорганізації та створення дієвої системи громадської участі у справах місцевого значення [243], та інші регіональні і місцеві громадські організації.

Таким чином, ОМС мають вагомий потенціал в контексті становлення громадянської культури локальної демократії у відповідних громадах, що виявляється у визначених чинним законодавством можливостях: унормувати на місцевому рівні порядок реалізації механізмів локальної демократії; ініціювати та підтримувати ініціативи громади щодо їх реалізації; сприяти розвитку системи ОСН у відповідній громаді; створювати у власній структурі підрозділи (ресурсні центри тощо), діяльність яких спрямована на забезпечення підтримки громади та ІГС в реалізації зазначених механізмів; розробляти та впроваджувати програм розвитку громадянського суспільства, спрямованих на розвиток культури локальної демократії у відповідній громаді; здійснювати правопросвітницьку діяльність у сфері популяризації самоорганізації громади та більш широкого її

залучення до вирішення питань місцевого значення, спрямовану на розвиток культури локальної демократії громадянського типу, та інше.

Проте, на практиці в ряді випадків можна бачити зворотні тенденції: відсутність належного правового регулювання механізмів локальної демократії на місцях, або наявність у ньому прогалин та штучних перепон, що обмежують чи унеможливають реалізацію окремих інститутів локальної демократії; ігнорування або блокування ініційованих громадою та ІГС механізмів локальної демократії; обмеження процесів самоорганізації (наприклад відмови у наданні дозволів на створення ОСН, зміна їх меж без узгодження з громадою тощо); відсутність цільових програм розвитку та підтримки громади та ІГС в контексті реалізації механізмів локальної демократії; відсутність інформування або неналежне інформування громади про можливості та здобутки локальної демократії що були реалізовані за ініціативи громади, натомість широке висвітлення у ЗМІ сегменту механізмів локальної демократії, що були ініційовані та проведені ОМС, які, як зазначалося у попередніх підрозділах, не завжди орієнтовані на забезпечення інтересів громади тощо. Перелічені окремі прояви діяльності ОМС, які є деструктивними з точки зору розвитку локальної демократії, а тим більше їх сукупність, є проявами керованої та конфліктної моделей локальної демократії, чинниками формування в громадах культури локальної демократії нейтрального, маніпулятивного, а також негативістського типів.

Запорукою забезпечення сталого розвитку культури локальної демократії громадянського типу може стати реалізація ОМС комплексу нормативних, організаційних, освітніх та інформаційних заходів, умовою ефективності яких є широке залучення громади та ІГС, що її представляють.

Зокрема, місцевим радам доцільно здійснити аналіз правових актів, що врегульовують застосування механізмів локальної демократії на місцях, з метою виявлення та усунення прогалин правового регулювання та невідповідностей чинному законодавству України.

Процес аналізу локальних нормативних актів, що врегульовують механізми локальної демократії, розробка нових або вдосконалення існуючих норм у даній сфері потребує залучення ІГС. Особливо важливим є залучення експертів у сфері локальної демократії, наприклад представників ІГС, очільників та активістів «сусідських об'єднань» тощо, які мають значний досвід у сфері реалізації механізмів локальної демократії, та з позиції практики знайомі з проблемами їх реалізації. Врахування ОМС думки зазначених експертів може значно підвищити ефективність застосування локальних нормативних актив у сфері локальної демократії та сприятиме розвитку культури локальної демократії громадянського типу.

При проведенні даних заходів доцільно також враховувати чисельні аналітичні матеріали науковців та експертів у сфері локальної демократії (зокрема представників вищезгаданих ресурсного центру «ГУРТ, ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення» тощо), які містять не тільки детальний правовий аналіз локальної нормативної бази, що врегульовує зазначені механізми у розрізі окремих міст, а й ґрунтовні рекомендації щодо її оптимізації.

У розрізі організаційної діяльності ОМС, спрямованої на становлення громадянської культури локальної демократії, актуальним є розробка та забезпечення впровадження цільових програм розвитку локальної демократії в громадах. Дані програми можуть містити комплекс різноманітних заходів, зокрема: забезпечення інформаційної, правової, організаційної та матеріальної підтримки ініціатив громади у сфері реалізації механізмів локальної демократії; запровадження конкурсів (грантів), спрямованих на підтримку кращих ініціатив громади (ініціативних груп, ІГС, ОСН тощо) щодо вирішення проблем місцевого значення; створення у власній структурі органів (посад) відповідальних за комунікацію з громадою у сфері реалізації механізмів локальної демократії; створення постійно діючих ресурсних центрів, для зазначених представників громади; організації навчання зацікавлених членів громади, представників ініціативних груп та ІГС, щодо створення та діяльності ОСН, ОСББ, підготовки та реалізації механізмів локальної демократії тощо.

Не менш важливим є забезпечення ОМС інформаційного супроводу зазначених заходів шляхом: широкого інформування громади через місцеві ЗМІ про можливості і здобутки механізмів локальної демократії; організації інформаційних стендів, розповсюдження буклетів відповідної тематики тощо. Необхідним є створення відповідних рубрик на офіційних сайтах місцевих рад, що мають висвітлювати не тільки діяльність ОМС у вказаному напрямку, а й створювати умови для публікації інформації, що надходить від громади та ІГС, які її представляють.

Такий комплексний підхід ОМС до реалізації зазначених нормативних, організаційних та інформаційних заходів може значним чином сприяти якісному розвитку культури локальної демократії громадянського типу в громаді.

Зважаючи на чисельні вищеописані приклади конструктивного впливу інститутів громадянського суспільства на ОМС в контексті становлення культури локальної демократії в окремих громадах, слід підкреслити їх особливу роль у даному процесі. На нашу думку, саме громада та ІГС, що представляють її інтереси, має стати каталізатором та провідною рушійною силою, яка врешті призведе до реалізації ОМС вищеперелічених заходів, необхідних для сталого розвитку та становлення громадянської культури локальної демократії.

Розглянувши у попередніх розділах основні аспекти діяльності ОДВ, ОМС, ІГС в контексті становлення громадянської культури локальної демократії, ми констатували низку проблем у сфері політико-культурної комунікації згаданих інститутів та громадян, як суб'єктів культури локальної демократії, зокрема: низький рівень сформованості ціннісної та діяльнісної складових культури локальної демократії громадян; недостатня поінформованість громадян про можливості та здобутки локальної демократії; дезінформування населення або маніпуляційний вплив що здійснюється через ЗМІ та може призводити до втрати довіри до механізмів локальної демократії чи викривлення уявлень громадян щодо їх сутності та значення тощо [71, с. 209].

Вирішення цих проблем, на нашу думку, можливе за умови побудови ефективно діючого механізму становлення громадянської культури локальної

демократії, невід’ємною та важливою складовою якого є участь в локально-демократичній соціалізації населення засобів масової інформації та закладів освіти.

3.3. Освітньо-інформаційні умови становлення громадянської культури локальної демократії в Україні

У попередніх підрозділах ми розглянули питання політико-культурних взаємодій ОДВ, ОМС, ІГС, ЗМІ з суб’єктами культури локальної демократії, насамперед – з територіальними громадами (або їх частинами). Проблематику цих взаємодій можливо подати як дві основні групи проблем. Першу складають проблеми внутрішнього характеру, що стосуються безпосередньо особливостей практики сталих взаємин всередині кожної зі сторін взаємодій у політико-культурному просторі локальної демократії. Це такі складові як: пасивність і взаємна недовіра; відсутність навичок громадянської і соціальної співпраці; брак фінансування; недовіра населення до інститутів влади; відсутність відкритості та здатності до адаптації і змін. Зазначені проблеми ще більше ускладнюються наявністю різноспрямованої діяльності інших «гравців» – політичних, приватних, громадських, які не враховують інтереси територіальної громади, в зв’язку з чим виникає необхідність багатостороннього узгодження [292, с. 88 - 90].

Друга група проблем відноситься до розряду зовнішніх, тобто включає взаємини з «зовнішнім світом». Найтипівішими ризиками для розвитку культури локальної демократії тут, зокрема, виступають: проблеми законодавчого регулювання; відсутність інформованості про права та обов’язки учасників локально-демократичних процесів і, як наслідок, їх порушення; відсутність визнання і розуміння з боку ОДВ, їх інертність і неготовність до співпраці з громадянським суспільством.

Як засвідчує аналіз діяльності ОДВ, ОМС, ІГС, проведений у підрозділах 3.1. – 3.2., більшість із цих проблем ускладнюється неготовністю учасників до їх конструктивного подолання. Відсутність навичок політичного діалогу і розуміння

ролі і місця локальної демократії в розвитку політичної системи породжує безліч активних і пасивних конфліктів на місцях. В свою чергу конфліктна взаємодія є протистоянням сторін, тобто діями, спрямованими на завдання шкоди іншому, чим вона, зокрема, відрізняється від схожих видів соціальної взаємодії – змагання і конкуренції [77, с. 215].

Продуктивні політико-культурні взаємодії ОДВ, ОМС, ОСН, ІГС та суб'єктів культури локальної демократії можливі, зокрема, за умови реалізацій інформаційно-комунікаційного та освітнього аспектів.

Інформаційно-комунікативний аспект реалізується через «спеціальні установи для відкритого, публічного передавання будь-якої інформації будь-яким особам за допомогою спеціального технічного інструментарію» [35, с. 297] – тобто через засоби масової інформації. В свою чергу освітній аспект реалізується завдяки діяльності навчальних закладів (формальна освіта), та освітніх проектах, що переважно реалізуються ІГС (неформальна освіта) [295 - 298].

Згідно Конституції України народ здійснює владу як безпосередньо, так і через ОДВ та ОМС (ст. 5) [139], а держава в свою чергу бере на себе зобов'язання «щодо інформування населення та його участі в прийнятті рішень ... у процесі актів діалогу з громадянським суспільством» [267, с.121]. Відповідно, органи державної влади та місцевого самоврядування повинні забезпечити громадянам вільний доступ до інформації. Правові гарантії права громадян на інформацію та прозорість виконання зазначеними органами своїх повноважень передбачено чинним законодавством України [237].

Однак сучасні українські політологи, зокрема Л. Беззубко, Р. Войтович, В. Ємельянов, В. Андріяш, Ю. Шемчук, Ж. Завальна, Г. Макаров, О. Держалюк, Ю. Каплан, у працях, присвячених проблематиці відкритості органів державної влади та місцевого самоврядування, приходять до висновків про слабкість комунікаційних зв'язків між зазначеними органами та громадянами. Автори наголошують на порушенні каналів взаємодії, комунікативних бар'єрах, наслідком чого є недостатня поінформованість громадян, або і їх дезінформування. В свою чергу вказане дезінформування в ряді випадків

здійснюється з метою маніпулятивного впливу на суспільну свідомість, основним інструментом чого виступають ЗМІ [34; 63; 107; 109; 110; 166]. На нашу думку, такий стан справ є серйозною перешкодою для формування громадянської культури локальної демократії.

Традиційно ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні політичної культури взагалі та культури локальної демократії зокрема, оскільки є основним джерелом інформації про політичні події. Таким чином, засоби масової інформації мають бути вагомим чинником локально-демократичної соціалізації громад. Здійснюючи комунікацію між владними інституціями та суспільством, відображаючи зворотній зв'язок – реакцію громади, а також ІГС, що їх представляють на відповідні локально-політичні події, широко та неупереджено висвітлюючи здобутки реалізації механізмів локальної демократії, ЗМІ здатні конструктивно впливати на формування культури локальної демократії громадянського типу.

Проте, на практиці можна спостерігати як прояви маніпулятивного впливу владних інституцій, який здійснюється на суспільство через ЗМІ так і недостатню увагу з боку засобів масової інформації до процесів самоорганізації громад, неповне або некоректне висвітлення інформації про події у даній сфері, що знаходить підтвердження у попередніх підрозділах нашого дослідження. Також можна стверджувати, що перелічені фактори у ряді випадків сприяють ровику культури локальної демократії маніпулятивного типу. В свою чергу, зокрема в наслідок відсутності чи недостатності інформації у ЗМІ про досягнення громади у сфері реалізації механізмів локальної демократії, значна частина громадян залишається в інертному з точки зору локально-демократичної соціалізації стані, тобто є носіями культури локальної демократії нейтрального типу.

Крім того, висвітлення у ЗМІ інформації про ініційовані ОМС механізми локальної демократії, в наслідок яких було легалізовано рішення, що суперечать інтересам громади, а також некоректне висвітлення інформації про вказані механізми (наприклад описані в підрозділі 2.3. події пов'язані з перейменуванням м. Кіровоград, в ході яких ЗМІ назвали громадське опитування місцевим референдумом) призводять до знецінення у свідомості громадян значимості

механізмів локальної демократії та може сприяти збільшенню кількості носіїв культури локальної демократії негативістського типу.

Таким чином, формат діяльності засобів масової інформації як провідного засобу комунікації між інститутами влади та громадянським суспільством, у контексті розвитку громадянської культури локальної демократії, потребує реформування. Для з'ясування впливу ЗМІ на формування культури локальної демократії в Україні та його ролі у локально-демократичній соціалізації населення, а також для визначення подальших напрямків вдосконалення діяльності ЗМІ у вказаній сфері необхідно проаналізувати ставлення громадян до них, як до джерела політичної інформації. Також доцільним є аналіз специфіки ставлення до ЗМІ у вказаному контексті мешканців різних населених пунктів та регіонів країни тощо.

За результатами IV Всеукраїнського муніципального дослідження 2018 року цілком схвалюють (6,1%) та швидше схвалюють (62,6%) діяльність загальнонаціональних ЗМІ в середньому 68,7% опитаних. Ситуація щодо схвалення діяльності місцевих ЗМІ дещо відрізняється – цілком схвалюють їх діяльність 6,6% опитаних, тоді як швидше схвалюють – 46%, тобто в середньому 53,5%.

Нижчі показники схвалення діяльності місцевих ЗМІ можуть бути зумовлені суто технічними причинами наприклад менше охоплення цільової аудиторії, менший тираж друкованих ЗМІ, трансляція телевізійних новин на місцевих каналах, що мають нижчий рейтинг та обмежену аудиторію глядачів тощо, менш якісна у порівнянні з загальнонаціональними ЗМІ якість викладу матеріалу тощо. Крім того місцеві засоби інформації, в окремих випадках, можуть втрачати довіру громади в наслідок оприлюднення завідомо неправдивої чи некоректної інформації (наприклад висвітлювати переважно інформацію сформовану під впливом чи на замовлення ОМС тощо).

Також можна спостерігати значну різницю оцінки місцевих ЗМІ у розрізі окремих міст. Наприклад найбільша кількість опитаних, що цілком або швидше схвалюють їх діяльність спостерігається у містах західної України: 76% у м.

Львові, 69% – у м. Рівному та м. Луцьку, 67% – в Івано-Франківську. Тоді як найменші показники схвалення можна спостерігати переважно в містах південного та західного регіонів країни – від 35 до 45% в містах Одесі, Сєверодонецьку, Миколаєві. Найнижчим показником відзначилась столиця – 30% схвалення [299, с.186].

Щодо оцінки загальнонаціональних ЗМІ також спостерігаються подібні тенденції, зокрема цілком та переважно схвалюють їх діяльність 73% мешканців м. Львів, 66% – м. Луцьк, 65% – м. Рівне та м. Тернопіль. Низьким рівнем довіри до діяльності загальнонаціональних ЗМІ відзначаються міста: Одеса, Суми, Харків Київ та Миколаїв (від 28 до 40% схвалення).

На підставі аналізу зазначених статистичних даних та враховуючи ступінь схвалення мешканцями обласних центрів діяльності інститутів центральної влади та місцевого самоврядування, можна відслідкувати певні тенденції. Зокрема, в містах західної України, які вирізнялися вищим ступенем довіри до діяльності Президента та політичної партії, яку він очолював (на момент опитування Блок Петра Порошенка «Солідарність»), можна відслідкувати вищий рівень довіри до загальнонаціональних ЗМІ (наприклад Львів), що може бути зумовлено значним впливом Президента на низку загальнонаціональних ЗМІ та формування ними позитивного образу його діяльності. Зворотні тенденції можна спостерігати на півдні та сході України, де нижчий ступінь довіри громадян до діяльності вказаної політичної сили міг призвести до більш критичного ставлення в даних регіонах до загальнонаціональних та місцевих ЗМІ.

Попри в цілому доволі високі показники схвалення діяльності ЗМІ, в питаннях політики їм схильні довіряти лише 11,1% громадян – з тих, хто цікавиться політикою, і 5,6% – хто політикою не цікавиться (разом – 16,7%) [10, с.19]. Тобто, рівень довіри до ЗМІ у питаннях політики за всіма параметрами не перевищує 11,1 – 11,6% вибірки респондентів, що можливо пояснити загальним зниженням авторитету державної влади і політиків внаслідок перманентної політичної кризи, імітування реформ, спроб відвертого маніпулювання громадською думкою. Таким чином, можна припустити, що ЗМІ в цілому як

джерело інформації про політику асоціюється населенням з діяльністю інститутів державної влади, яка не виправдовує очікування населення щодо покращення економічної та соціального становища та з протистоянням політичних еліт, зміна яких в Україні також не гарантує позитивної динаміки у вказаних напрямках.

Проте, для більшості українців (85%) традиційно головним джерелом інформації про актуальні новини залишається телебачення. Причому, серед тих, хто цікавиться політикою, таких 88,7%, а тих, хто до політики байдужий – 81,1% [10, с.24]. На заході України 89,4% респондентів найчастіше дізнаються про актуальні новини з телебачення, на сході – 78,7% [10, с. 27]. Вдвічі менше опитаних (39,6%) отримують актуальну інформацію з мережі Інтернет. Однак тут помітні досить значні темпи зростання (від 34,9% у 2015 р. до 39,6% у 2016 р.). Трете та четверте місце у рейтингу джерел інформації про політичні події займають канали радіомовлення та місцеві друковані ЗМІ, з яких найчастіше дізнаються інформацію про політику 19,7 та 17,4% громадян відповідно [10, с. 25].

Відзначимо падіння інтересу до центральних газет і журналів як джерела актуальних новин – ними послуговуються 6,2% тих, хто політикою не цікавиться, і 12,7 – хто цікавиться. Натомість з місцевих друкованих видань отримують актуальні новини 17 – 23% опитаних [10, с. 24]. Причому, в цьому сегменті вибірки опитаних також, як і у випадку з Інтернетом, спостерігаються помітні темпи зростання: від 14,8% у 2015 р. до 17,4% у 2016 р.) [10, с. 25]. Значною є різниця між частками тих, хто дізнається про актуальні новини з місцевих друкованих видань на заході країни (21,2%) та на сході (5,7%) [10, с. 27].

Зниження значимості загальноукраїнських друкованих ЗМІ як джерела інформації про політику може пояснюватись вищеописаними тенденціями падіння довіри до центральних ОДВ, діяльність яких ототожнюється громадянами з діяльністю зазначених ЗМІ. В свою чергу зростання довіри до місцевих газет та журналів може свідчити про поглиблення самоідентифікації громадян з територіальною громадою, посилення інтересу до місцевих політичних подій, проблем громади тощо, що може вказувати на поступовий розвиток локально-

демократичної соціалізації населення. Крім того, сприймаючи інформацію про події, що відбуваються у межах населеного пункту з місцевих ЗМІ, мешканці громади оцінюють їх спираючись на власні уявлення та знання про зазначені події, які вони отримали з інших джерел. Наприклад, підтвердження об'єктивності інформації про певні локально-політичні події описані у місцевих ЗМІ через процес спілкування з іншими членами громади або завдяки власній участі в локально-політичній діяльності (у тому числі механізмах локальної демократії) здатне значно підвищити ступінь довіри до джерела інформації.

Про демократизацію масової свідомості свідчить зростання значення такого джерела актуальної інформації як Інтернету, який є менш «заангажованим», в меншій мірі залежний від груп впливу. Крім того Інтернет виступає вагомим засобом «зворотного зв'язку», масової комунікації, а не лише інформації, оскільки дає можливість створювати платформи для формування якісного громадського дискурсу щодо актуальних проблем. Інтернет-ресурси (зокрема такі, як, наприклад, «Гурт», «Самоорг») є не лише «місцем демонстрації» громадськістю своєї реакції на ті чи інші події життєдіяльності місцевої громади, але й досить ефективним інструментом тиску з боку громади та ІГС на ОМС.

Таким чином, попри те що переважна більшість громадян традиційно отримують інформацію про політику завдяки телебаченню, поступово зростає вагомість альтернативних джерел отримання інформації про політичні події, насамперед електронні ЗМІ, соціальні мережі та інші джерела інформації, доступ до яких можливий завдяки мережі Інтернет. Дана тенденція може бути обумовлена, зокрема, низьким рівнем довіри до традиційних ЗМІ, постійним зростанням інформатизації суспільства та формуванням у громадян усвідомлення потреби аналізу політичної інформації, який потребує співставлення даних різних джерел інформації. Також мережа Інтернет дає можливість доступу до цільових, тобто спеціалізованих джерел інформації, що висвітлюють окремі аспекти політичних подій, зокрема орієнтованих на локально-демократичну діяльність та процеси самоорганізації в цілому в країні та у розрізі окремих громад.

Отже, можна стверджувати, що поширення інформації про досягнення самоорганізації громад у сфері реалізації механізмів локальної демократії у будь-який спосіб, є вагомим чинником локально-демократичної соціалізації громадян. Проте особливу увагу слід приділити реформуванню діяльності саме тих видів традиційних ЗМІ, що є основними і найбільш авторитетними джерелами інформації про політичні події, до яких, на підставі проведеного вище аналізу, слід віднести загальнонаціональні та місцеві канали телебачення та радіомовлення, а також місцеві друковані ЗМІ.

Зокрема доцільно запровадити окремі рубрики в рамках телевізійних та радіо новин, присвячені найбільш вагомим здобуткам локальної демократії в громадах, що дозволить поширювати передовий досвід рухів самоорганізації та створюватиме потужний стимул для громад (їх частин), що мають подібні нерозв'язані проблеми та шукають шляхи їх вирішення. Як в рамках даних рубрик, так і в форматі окремих теле- і радіо передач також доцільно оприлюднювати думки очільників органів самоорганізації, громадських активістів та експертів, діяльність яких пов'язана з реалізацією механізмів локальної демократії, представників ОМС та державної влади завдяки зусиллям яких отримано вагомні здобутки у згаданій сфері. У форматі теле- і радіопередач, що виходять у прямому ефірі важливим є налагодження зворотного зв'язку (за допомогою мережі Інтернет, телефону), що надасть можливість зацікавленим громадянам вести діалог з зазначеними діячами та невідкладно отримувати відповіді на актуальні питання у сфері самоорганізації та локальної демократії.

В свою чергу органи державної влади через дані рубрики мають інформувати населення про стан чинного законодавства, що врегульовує механізми локальної демократії, зокрема про впровадження нових або зміни в правовому регулюванні існуючих механізмів, їх значення у вирішенні питань місцевого значення і нові можливості громад зумовлені їх реалізацією.

Особливо важлива роль в процесі локально-демократичної соціалізації громадян, на нашу думку, належить саме місцевим друкованим та електронним ЗМІ, що зумовлено рядом причин. Зокрема, місцеві ЗМІ у свідомості мешканців

відповідного населеного пункту ідентифікуються з громадою, усвідомлюються як невід'ємна частина її суспільно-політичної життєдіяльності. Крім того місцеві ЗМІ переважно орієнтовані, або приділяють значну увагу висвітленню місцевих подій, у тому числі тих, що стосуються місцевої політики, місцевих проблем та актуальних подій життя громади тощо. Зважаючи на те, що механізми локальної демократії можуть бути реалізовані тільки в межах територіальної громади (або її частини), найбільш оптимальним та продуктивним у контексті локально-демократичної соціалізації є, на нашу думку, саме такий формат діяльності зазначених ЗМІ, що найбільш повно відображає події у даній сфері. Доцільною є максимальна популяризація місцевими ЗМІ можливостей та досягнень самоорганізації громади, налагодження зворотного зв'язок між громадою, ІГС, органами державної влади та місцевого самоврядування.

У контексті розвитку культури локальної демократії громадянського типу доцільно запроваджувати в місцевих ЗМІ відповідні тематичні рубрики, які мають відображати досягнення локальної демократії даної громади, публікувати інформацію про найбільш вагомі здобутки інших громад, тощо. Важливим є долучення до даного процесу ЗМІ що видаються органами влади та місцевого самоврядування, а й незалежними місцевими ЗМІ, що сприятиме більш об'єктивному висвітленню подій локально-демократичного характеру в окремій громаді.

В свою чергу в громадах, що мають вагомі здобутки у сфері локальної демократії, які, наприклад, виявляються через розгалужену систему та активну діяльність ОСН, доцільним є започаткування проектів створення спеціалізованих ЗМІ, орієнтованих виключно на вказану тематику. Прикладом успішної реалізації такого проекту є, зокрема, газета «Вісник органів самоорганізації населення», що відображає діяльність зазначених органів у м. Києві. Особлива цінність даного проекту, з точки зору становлення культури локальної демократії громадянського типу, полягає в наступному: зазначена газета базується на матеріалах, що надаються представниками органів самоорганізації та іншими ІГС міста; містить інформацію про здобутки локальної демократії; звітує про співпрацю ОДВ та ІГС

тощо. Попри те, що засновником даного видання є Головне управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю виконавчого органу Київської міської ради, до редакційної колегії входять провідні науковці та визначні громадські діячі у сфері локальної демократії, очільники органів самоорганізації міста, що є на нашу думку яскравим проявом громадянського суспільства та зразком, що може бути успішно реалізований іншими громадами України [60].

Саме подібні комунікаційні аспекти політико-культурних взаємодій, забезпечення зворотного зв'язку між управлінськими структурами та населенням, «публічний діалог» є необхідною умовою успішної, продуктивної взаємодії таких інститутів локально-демократичної соціалізації як органи державної влади, місцевого самоврядування, ІГС, засоби масової інформації, навчальні заклади з місцевими громадами [63, с. 27].

Автори наукових концепцій місцевої (локальної) демократії як інституційної форми організації політичного життя в громаді [45; 46; 153; 154] згодні в тому, що специфічними ознаками локальної демократії є: 1) усвідомлення належності до місцевої громади («локальна ідентичність»); 2) ефективний діалог між ОДВ, ОМС та суб'єктами локальної демократії; 3) локально-демократична освіта, необхідна для усвідомленої локально-демократичної соціалізації громадян; 4) ефективне використання громадянами механізмів локальної демократії.

На нашу думку, серед перелічених аспектів, які окреслюють ознаки локальної демократії, освітній аспект є одним з найважливіших, оскільки систематична локально-демократична освіта є запорукою систематичної локально-демократичної соціалізації молоді і дорослих [238]. Саме система освіти має бути провідним соціальним інститутом, покликаним виконувати функцію локально-демократичної соціалізації як опосередковано, так і прямо. Пряма соціалізація характеризується тим, що система освіти дає молоді і дорослим знання про місцеву політику, інститути і механізми локальної демократії, передає існуючі в суспільстві відповідні цінності та установки. Опосередкована, непряма соціалізація означає засвоєння не тільки суто політичних, а й інших знань, умінь і навичок члена територіальної громади, прищеплення емоційної відданості

традиціям і цінностям вказаної громади. Це свого роду «проекція» безпосереднього оточення індивіда на його локально-політичні установки (ставлення до історії і традицій, життєдіяльності місцевої громади).

Окрім прямої та опосередкованої, розрізняють також первинну і вторинну локально-демократичну соціалізацію. Первинна локально-демократична соціалізація – це здобуття знань, засвоєння певних політичних норм і цінностей. Вторинна локально-демократична соціалізація полягає у здатності людини до самостійного продукування локально-демократичних цінностей, формування власної культури локальної демократії [76, с. 274 – 275].

Аналіз сучасного стану навчально-виховних програм з локально-демократичним компонентом, що реалізуються в системі освіти України – як у формальній (навчальні заклади усіх рівнів), так і неформальній освіті та освіті для дорослих, – не дає змоги говорити про цілісну ефективну систему локально-демократичного виховання в країні.

В сегменті формальної освіти проблематика локально-демократичної соціалізації молоді розглядається в рамках навчального предмету «Громадянська освіта», що запроваджено для вивчення у середніх навчальних закладах України з 2000 р. [43, с. 1]. Основи цього курсу визначені Законом України «Про освіту» [267], Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 рр. [185], Стратегією національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 рр. [266], Національною стратегією у сфері прав людини [186], Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.) [238]. В кожному з названих документів є спроба визначення поняття «громадянська освіта», однак загальної думки, узгодженої дефініції на сьогодні не існує. В Законі України «Про освіту» нормативного визначення це поняття також не отримало.

Таким чином, автори згаданих документів вказують на необхідність «системного підходу до виконання завдань та забезпечення узгодженості дій ...» [186]. Однак фактом залишається несистемність та декларативність у підходах до реалізації завдань громадянської освіти, що, зокрема, знаходить підтверджується

у проекті Концепції розвитку педагогічної освіти, запропонованому МОН до громадського обговорення, в якому навіть не згадуються питання реалізації Концепції розвитку громадянської освіти в Україні [176].

Навчальні плани, затверджені Міністерством освіти і науки України, які передбачають впровадження курсу «Громадянська освіта» в 10 класі (на що виділяється 2 години на тиждень), побудовані на загальних принципах та підходах, поширених в демократичному суспільстві, однак мають значні недоліки й прогалини в частині, що стосується локальної демократії. Зокрема, у підрозділі «Громадянська участь у житті суспільства» серед форм соціальної активності громадян, спрямованих на забезпечення інтересів територіальної громади, з шести основних механізмів локальної демократії названі лише два – громадські ініціативи та громадські слухання [180]. Такий підхід авторів програми не здатний у повній мірі забезпечити формування у молоді необхідних знань, а відтак – і компетентностей, необхідних для ефективного застосування механізмів локальної демократії. Вибіркове, несистемне ознайомлення шкільної молоді з локально-демократичною тематикою не сприяє підготовці останньої до участі в локально-демократичних процесах, становленню культури локальної демократії, готовності громадян до розвитку в країні демократії участі.

Проаналізовані нами навчальні програми політологічних дисциплін, які викладаються у закладах вищої освіти (далі ЗВО) України (політологія, історія політичної думки, загальна теорія політики, політична соціологія, політична філософія, політична психологія, політична географія, політична антропологія, політична семантика, політичний аналіз тощо) не містять окремих розділів, присвячених локальній демократії. Тобто, вони недостатньо сприяють формуванню системи знань про локальну демократію, не дають чіткого уявлення щодо застосування цих знань.

У сегменті неформальної освіти існують численні програми громадянської освіти різних громадських організацій / інституцій, які декларують останню як напрямок діяльності. Так, за даними ресурсу «Самоорг», діє мережа регіональних ресурсних центрів розвитку місцевої демократії у Дніпропетровській, Волинській,

Львівській, Миколаївській, Рівненській, Чернівецькій, Чернігівській, Херсонській, Вінницькій, Одеській, Луганській, Донецькій областях та м. Києві. До прикладу, у м. Кропивницькому Регіональний ресурсний центр місцевої демократії, створений міським відділенням АССН за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», проводить навчання як представників влади, так і громадських організацій у різних формах – круглі столи, школи громадських активістів, вебінари тощо. Реалізується дана освітня програма в межах проекту «Дієва місцева демократія на Кіровоградщині» [304].

Однак наш аналіз згаданих програм громадських організацій свідчить, що вони неузгоджені щодо визначень, підходів та інструментів. Освітні проекти, що реалізуються громадськими організаціями, в ряді випадків нескоординовані між собою. Можна зазначити також недостатню практику обміну досвідом, напрацюваннями, результатами та орієнтованість на обмежену цільову аудиторію, що засвідчують їх незначний вплив на формування освітньої компоненти культури локальної демократії.

Тобто, на нашу думку, в Україні сьогодні не існує ефективної системи громадянської освіти в цілому, відсутнє систематичне інституційне партнерство між формальною і неформальною освітою, що не забезпечує набуття громадянами компетентностей, необхідних для розвитку громадянської культури локальної демократії.

На нашу думку, актуальною є певна «локально-демократична» трансформація вітчизняної освіти, введення «локально-демократичного компоненту» до таких складових системи освіти, – насамперед громадянської освіти – як: цілей і завдань освіти, змісту навчання і виховання, підготовки педагогічних кадрів.

В якості локально-демократичного компоненту громадянської освіти ми пропонуємо навчальну програму «Громадянська культура локальної демократії», головною метою якого є розвиток мотивацій і навичок залучення громадян до системної участі у механізмах локальної демократії, формування комплексу якостей носія активістського типу культури локальної демократії, зрештою –

потенціалу соціально активної особистості з високою компетентністю, мобільністю і професіоналізмом.

Елементи навчальної програми «Громадянська культура локальної демократії» мають бути представлені у змісті всіх видів освіти (формальній, неформальній, інформальній), а також на всіх рівнях освіти і охоплювати всі вікові групи, включно з освітою дорослих, та забезпечувати формування компетентностей, необхідних для ефективного використання механізмів локальної демократії.

Необхідними елементами змісту освіти мають бути формування компетентностей щодо:

- суб'єктів культури локальної демократії: територіальна громада (або її частина на мікрорівні) та особа, як член територіальної громади;
- локально-демократичних цінностей (оцінки, переконання, які суб'єкт реалізує у процесі життєдіяльності) і норм (зразки поведінки у вигляді звичок, звичаїв, традицій);
- діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, засобів масової інформації, громадських організацій як чинників розвитку локальної демократії;
- системи органів самоорганізації населення;
- особливостей механізмів локальної демократії;
- форм політичної участі у законодавчо визначених механізмах локальної демократії.

Програму підготовки педагогічних кадрів за напрямком «Формування громадянської культури локальної демократії» ми пропонуємо у методичному посібнику [286].

Окрім того, пропонуємо навчальний курс (навчальну програму) «Громадянська культура локальної демократії», головною метою якого є формування мотивацій і навичок залучення громадян до систематичної участі у механізмах локальної демократії, і, як результат – формування громадянської культури локальної демократії [286].

Пропонована нами навчальна програма заснована на проєктивній методиці навчання організації продуктивної діяльності. Формування громадянської культури локальної демократії базується на цілеобґрунтованій системі організації навчально-виховного процесу, описаній у єдиних для будь-якої продуктивної діяльності поняттях і структурі. Метою навчально-виховного процесу, спрямованого на формування громадянської культури локальної демократії, є створення такої педагогічної системи, яка дає змогу: ефективно розвивати культурно-політичне мислення студентів/слухачів; формувати психологічну, морально-ціннісну, вольову культурно-політичну готовність до ефективного використання механізмів локальної демократії; створювати умови для формування демократичної політичної культури, виокремлюючи та розвиваючи культуру локальної демократії; забезпечувати ефективну соціалізацію особистості й створювати особистісні передумови для адаптації до вимог сучасного суспільства.

В основу організації навчально-виховного процесу, спрямованого на формування громадянської культури локальної демократії, ми поклали модель, що є описовим аналогом процесу формування громадянської культури локальної демократії, і включає три блоки: структурно-змістовний, організаційний і технологічний.

Алгоритм практичних дій (зміст дій викладача і студентів/слухачів) з формування кожної зі складових структури культури локальної демократії – світоглядної, інституційної, діяльнісної – ми розглядаємо як завершений цикл навчально-виховної діяльності, тобто – як проєкт, який є невід’ємною частиною мегапроєкту – формування локально-демократичної культури особистості, зрештою – громадянської культури локальної демократії.

В якості головної мети і орієнтиру діяльності суб’єктів культури локальної демократії визначається: формування соціально активної особистості з високою компетентністю, мобільністю і професіоналізмом; розвиток комплексу якостей носія демократичного типу політичної культури, формування в людині потенціалу саморозвитку і самовдосконалення, а в суспільстві – людського капіталу.

Ми вважаємо, що пропонований навчальний курс забезпечує первинну локально-політичну соціалізацію – здобуття знань, засвоєння певних політичних норм і цінностей та сприяє вторинній локально-політичній соціалізації, завдяки формуванню стимулів для свідомої участі в механізмах локальної демократії [76, с.274 - 275].

Таким чином, навчальні заклади мають бути, на нашу думку, одним з провідних інститутів локально-демократичної соціалізації, який передає особі цілком визначені традиції, виховує навички використання громадянином інститутів локальної демократії, політичної участі у локально-демократичному політичному процесі, діяльності у місцевому політичному просторі, – тобто забезпечує цілісну локально-демократичну соціалізацію молоді.

Отже, у контексті сталого розвитку культури локальної демократії необхідно забезпечити безперервний процес первинної локально-демократичної соціалізації молоді шляхом впровадження відповідних навчальних дисциплін, починаючи зі школи, та під час навчання в закладах вищої освіти. Зокрема, потребує змін вищеописана навчальна програма дисципліни «Громадянська освіта». На нашу думку, у даній програмі необхідно більше уваги приділити тематиці механізмів локальної демократії та особливостям участі громади у їх реалізації. Щодо реформування діяльності закладів вищої освіти – ми пропонуємо обов'язкове вивчення вищеописаної дисципліни «Громадянська культура локальної демократії», що має бути інтегрованою зі шкільним предметом «Громадянська освіта» та стане логічним продовженням набуття молоддю знань у сфері локальної демократії, сформує розуміння і навички важливості залученості громадян до політичного процесу на місцевому рівні, взаємодії з політичною реальністю та в подальшому сприятиме їй вторинній соціалізації.

Пропоновані практичні дії з імплементації інформаційно-комунікативної та освітньої структурних складових культури локальної демократії до системи політико-культурних комунікацій забезпечують діалогові форми, необхідні для успішної взаємодії учасників локально-демократичних процесів – публічний менеджмент, взаємодію і співпрацю [145; 270] і є вагомим чинником сталого

розвитку громадянської культури локальної демократії. В свою чергу, сталий розвиток культури локальної демократії даного типу, дасть змогу налагодити систематичний діалог між громадянами (членами територіальної громади), ОМС та органами влади, впровадити інструменти комунікації територіальної громади (або її частини) з владою, шляхом реалізації на місцях усієї сукупності передбачених законодавством механізмів локальної демократії.

Також важливою умовою становлення громадянської культури локальної демократії є налагодження ефективних взаємодій між всіма елементами системи локальної демократії, результатом якої є набуття локально-політичної суб'єктності територіальною громадою або її частиною.

Вмотивована, систематична, безпосередня, активна участь громадян у такій формі політико-культурних взаємодій за допомогою реалізації механізмів локальної демократії сприяє формуванню елементів колективної свідомості та індивідуальної політичної культури, які у підсумку створюють тип культури локальної демократії, визначений нами як громадянська культура локальної демократії.

Отже, послідовне впровадження у соціально-політичну практику участі громадян у вирішенні питань місцевого значення сприяє трансформації політико-культурних взаємодій у політичному просторі локальної демократії з конфліктних на конструктивні. Алгоритм цього впровадження, ґрунтується на впровадженні чіткої системи взаємодій суб'єктів культури локальної демократії. Він покликаний забезпечити ефективність їх взаємодій, усунути проблеми політико-культурної комунікації у політичному просторі локальної демократії та налагодити продуктивну співпрацю між органами влади та місцевого самоврядування з однієї сторони та громадами та інститутами громадянського суспільства з іншої. Умовою успішної реалізації даного процесу є активна систематична участь в локально-демократичній соціалізації громадян органів державної влади та місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, засобів масової інформації та закладів освіти.

Висновки до третього розділу

Встановлено, що на даний момент в Україні суттєвими перешкодами для формування культури локальної демократії є, зокрема: невизначеність позицій керівництва держави щодо шляхів вдосконалення законодавства, що врегульовує механізми локальної демократії; недостатній вплив громад та інститутів громадянського суспільства на органи виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері унормування й сприяння реалізації механізмів локальної демократії. Зазначені перешкоди, в свою чергу значно обмежують можливості участі громад у вирішенні питань місцевого значення.

Попри те, що нормотворчою та організаційною діяльністю вищих органів державної влади створено певні нормативні передумови розвитку культури локальної демократії шляхом унормування чинним законодавством ряду відповідних механізмів. Проте законодавство у даній сфері є недосконалим та потребує реформування з урахуванням: потреб громад України, вимог інститутів громадянського європейського досвіду у зазначеній сфері.

Основними напрямками вдосконалення діяльності органів державної влади у контексті розвитку культури локальної демократії є інституційні зміни, налагодження взаємодії (політико-культурної комунікації), діалогу органів державної влади, місцевого самоврядування і громадськості.

Роль засобів масової інформації у процесі локально-демократичної соціалізації громад полягає у здійсненні комунікації між владними інституціями та суспільством та відображенні зворотного зв'язку – реакції громади, а також ІГС, що їх представляють на відповідні локально-політичні події. За умов широкого та неупереджено висвітлення здобутків реалізації механізмів локальної демократії, ЗМІ здатні конструктивно впливати на формування культури локальної демократії громадянського типу.

Для повноцінної реалізації даних умов, доцільним є запровадження окремих рубрик в рамках телевізійних та радіоновин, а також в друкованих ЗМІ, присвячених найбільш вагомим здобуткам локальної демократії в громадах, що

дозволить поширювати передовий досвід рухів самоорганізації та створюватиме потужний стимул для громад (їх частин), що мають подібні нерозв'язані проблеми та шукають шляхи їх вирішення. В свою чергу органи державної влади через дані рубрики мають інформувати населення про стан чинного законодавства, що врегульовує механізми локальної демократії, зокрема про впровадження нових або зміни в правовому регулюванні існуючих механізмів, їх значення у вирішенні питань місцевого значення і нові можливості громад, зумовлені їх реалізацією.

Аналіз сучасного стану навчально-виховних програм з локально-демократичним компонентом, що реалізуються в системі освіти України – як у формальній (навчальні заклади усіх рівнів), так і неформальній освіті та освіті для дорослих, – не дає змоги говорити про цілісну ефективну систему локально-демократичного виховання в країні. Безумовним досягненням є впровадження курсу «Громадянська освіта» в 10 класі, що побудовані на загальних принципах та підходах, поширених в демократичному суспільстві. Однак зазначений курс приділяє недостатньо уваги механізмам локальної демократії та ролі громади у вирішенні питань місцевого значення. Крім того локально демократичний компонент практично відсутній в навчальних програмах закладів вищої освіти.

З метою забезпечення належного рівня локально-демократичного виховання молоді нами запропоновано програму навчального курсу «Громадянська культура локальної демократії» для закладів вищої освіти, яка має забезпечити формування мотивацій і навичок залучення громадян до систематичної участі у механізмах локальної демократії. Також вважаємо доцільним внесення змін до шкільної навчальної програми дисципліни «Громадянська освіта», зокрема посилення уваги до тематики механізмів локальної демократії та особливостей участі громади у їх реалізації, а також інтеграцію її із запропонованою нами навчальною дисципліною для ЗВО.

ВИСНОВКИ

Культура локальної демократії є частиною політичної культури суспільства, що відображає ставлення членів територіальної громади до механізмів локальної демократії (загальні збори громадян за місцем проживання; консультації з громадськістю; місцеві референдуми; громадські слухання; діяльність органів самоорганізації населення; місцеві ініціативи, місцеві електронні петиції), та участь у їх реалізації. Політико-філософський аналіз політичної культури у громаді-полісі започаткований ще у працях античних авторів. Сучасні теоретико-методологічні аспекти локальної демократії досліджені західними політологами, водночас важливі та актуальні акценти української суспільно-політичної дійсності знаходимо у низці вітчизняних політологічних, історичних, культурологічних, соціологічних, політико-психологічних досліджень. Відтак комплексність, міждисциплінарність, орієнтація на ціннісні аспекти та практичні вимоги сучасного суспільно-політичного життя визначальним чином спрямовує наукові пошуки шляхів розвитку культури локальної демократії в Україні.

Сучасний понятійно-категоріальний апарат політології відображає і багатоаспектність культури локальної демократії як феномену культурно-політичної самоорганізації суспільства на локальному рівні. Впровадження локальної демократії базується на нормативно забезпеченій спроможності територіальної громади брати активну участь у вирішенні питань місцевого значення шляхом застосування сукупності механізмів локальної демократії.

Сутність локально-демократичної соціалізації вбачається в передачі локально-демократичних цінностей, відповідних моделей, стандартів взаємодії індивідів, груп і влади на рівні територіальної громади. Локально-демократичне виховання є цілеспрямованим систематичним впливом, спрямованим на формування необхідних елементів громадянської культури локальної демократії: 1) знань, цінностей, переконань члена територіальної громади щодо сутності механізмів локальної демократії, особливостей їх реалізації; 2) розуміння

ефективної участі у зазначених механізмах, – особистих, і на рівні громади; 3) відповідної мотивації.

Систематизація сучасних досліджень дозволила визначити основні підходи до тлумачення культури локальної демократії: культурологічний, в межах якого культура локальної демократії розглядається як одна з форм загальної культури суспільства, що відображає суспільне ставлення до проблем розвитку демократії на місцевому рівні; політико-культурний, згідно якого досліджуване явище постає частиною вже політичної культури суспільства; локально-політичний підхід, згідно якого культура локальної демократії трактується як частина локальної політичної культури, що охоплює систему знань, цінностей, переконань, зразків діяльності територіальної громади або її частини стосовно механізмів локальної демократії. Локально-політичний підхід визначений як найбільш об'єктивний для тлумачення досліджуваного явища, оскільки дає можливість детально аналізувати особливості ставлення громадян до механізмів локальної демократії та участі в їх функціонуванні.

Культура локальної демократії у дослідженні визначається як частина локальної політичної культури, система знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії, форм політичної участі у цих механізмах, зразків поведінки, соціальних норм, фундаментальних принципів, суспільних інститутів, що орієнтують суб'єктів на різні форми активності у локально-політичному просторі, забезпечують передачу досвіду розв'язання місцевих проблем, сприяють стійкості локальної демократії в часі.

Для осмислення сутності, особливостей, проблем, а також оцінки рівня розвитку (сформованості) культури локальної демократії важливо поєднувати різні теоретико-методологічні підходи: діалектичний, системний, політико-культурний, структурно-функціональний, інституційний, діяльнісний, соціально-психологічний та інші. У дисертації також застосовано кваліметричний підхід, за допомогою якого, базуючись на аналізі компонентів та показників прояву культури локальної демократії, було побудовано її кваліметричну модель, що

дозволило у математизованій формі відобразити ступінь реального розвитку зазначеної культури.

Типи культури локальної демократії умовно такі: негативістська (для носіїв якої характерні, зокрема, викривлені уявлення про спільні інтереси членів громади, слабка обізнаність з можливостями локальної демократії та заперечення її доцільності чи ефективності, схильність до авторитарного типу врядування), нейтральна (носіям якої притаманні: необізнаність щодо потреб громади та можливостей її самоорганізації; відсутність психологічної самоідентифікації з громадою; неготовність до ефективної участі у реалізації механізмів локальної демократії тощо), маніпулятивна (для носіїв якої характерні: недостатня обізнаність з метою, особливостями ефективного функціонування локальної демократії; безвідповідальність у застосуванні відповідних механізмів; неусталеність політичних орієнтацій, яка дозволяє використовувати їх у якості інструменту для легітимізації рішень органів місцевого самоврядування, що часто не відповідають або відверто шкодять інтересам громади) та громадянська. Основними ознаками громадянської культури локальної демократії як еталонного типу є: інтерес громадян до різних аспектів життя і потреб громади; самоідентифікація з громадою; стійкість до зовнішніх деструктивних чинників і маніпуляцій; ефективна участь у механізмах локальної демократії.

Етапам історичного розвитку культури локальної демократії в Україні відповідають доіндустріальна (традиційна), індустріальна та постіндустріальна моделі відповідної культури. Формуючись у конкретних умовах, культура локальної демократії стає автономною системою, що розвивається за власними внутрішньо детермінованими законами. Два якісно відмінних періоди розвитку культури локальної демократії пов'язанні саме є утворенням держави. У додержавний період (за «прямої демократії») суб'єкти й об'єкти культури локальної демократії збігаються; з утворенням держави формується політичний простір, в якому громада і держава є конкурентами щодо здійснення владних повноважень; самоорганізація громади набуває форми «місцевого самоврядування»; найважливіші, системоутворюючі, сутнісні характеристики

культури локальної демократії зберігаються аж до часу тоталітарної держави. За тоталітаризму «розмиваються» навички самоорганізації, суттєво деформуються основи самоідентифікації.

Аналіз особливостей світоглядної складової культури локальної демократії – сталих форм політичної свідомості, політичних інтересів, знань, цінностей, переконань щодо місцевого виміру політичної системи – засвідчує загалом незадовільний стан її характеристик (уявлення та знання громадян у зазначеній сфері здебільшого є неповними, фрагментарними). Носіями громадянської культури локальної демократії можна вважати не більше 17 % громадян України.

Діяльнісна складова культури локальної демократії виявляється у політичній участі громадян у механізмах локальної демократії. На підставі аналізу організаційної складової з'ясовано, що такі механізми як діяльність органів самоорганізації населення, місцеві електронні петиції, загальні збори громадян за місцем проживання, мають вагомий потенціал щодо формування культури локальної демократії, оскільки передбачають ширше залучення громади до вирішення питань місцевого значення, та наділені кращим інструментарієм впливу громади у цій сфері. Менш ефективними є механізми, де представництво громади опосередковане, здійснюється через інститути громадянського суспільства. Це, зокрема, консультації з громадськістю та громадська експертиза. Аналіз засвідчує незадовільний стан реалізації механізмів локальної демократії як в окремих громадах, так і щодо окремих механізмів. Високий рівень сформованості діяльної складової культури локальної демократії виявлено у 7 – 11 % респондентів.

На підставі аналізу нормотворчої та організаційної діяльності вищих органів державної влади встановлено, що в Україні створені нормативні передумови розвитку культури локальної демократії шляхом унормування чинним законодавством ряду відповідних механізмів. Однак у діяльності вищих органів влади спостерігаються тенденції, зумовлені насамперед політичними чинниками, що обмежують розвиток культури локальної демократії. Зокрема, попри зміну політичних еліт, ключові нормативні акти, що покликані унормувати

відносини у сфері локальної демократії, усунути прогалини правового регулювання у цій сфері залишаються не прийнятими. Першочерговими напрямками вдосконалення діяльності органів державної влади у цьому контексті є: розробка з урахуванням європейських стандартів місцевої демократії законів «Про місцевий референдум», «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання»; прийняття змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення»; усунення прогалин в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо. Доцільним є створення постійно діючих дорадчих органів з питань локальної демократії при Верховній Раді та Кабінеті Міністрів України, залучення до їх діяльності інститутів громадянського суспільства, що забезпечить належний рівень комунікації громадськості та органів влади на етапах розробки, прийняття нормативних актів, контролю за їх реалізацією.

Виходячи з результатів дослідження діяльності органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у сфері локальної демократії, можна стверджувати, що в Україні діє модель керованої локальної демократії, для якої характерні конфліктні взаємодії зазначених структур. Наслідком реалізації зазначеної моделі є недоліки унормування процедур застосування механізмів локальної демократії, а відтак – укорінення елементів нейтрального, негативістського, маніпулятивного типів культури локальної демократії. Тенденція впровадження компромісної моделі локальної демократії та демократії участі, що спостерігається на рівні окремих громад, зумовлена успішною діяльністю інститутів громадянського суспільства – громадських організацій, органів самоорганізації, ініціативних груп громадян, та налагодження ними продуктивної співпраці з органами місцевого самоврядування у питаннях участі громади щодо вирішення місцевих проблем. Подібна практика конструктивної взаємодії є взірцем для побудови органами місцевого самоврядування моделей взаємодій з громадою, запорукою сталого розвитку культури локальної демократії громадянського типу в сучасній Україні. Для закріплення згаданої тенденції необхідне впровадження комплексу нормативних,

організаційних заходів на рівні органів місцевого самоврядування: належне унормування на місцевому рівні механізмів локальної демократії, усунення перешкод щодо їх реалізації; створення при зазначених органах цільових ресурсних центрів; розробка та впровадження відповідних місцевих програм розвитку локальної демократії; широке інформування громадськості про можливості та досягнення у сфері реалізації зазначених механізмів тощо. Запорукою ефективності цих заходів є широке залучення громади та інститутів громадянського суспільства до кожної зі складових зазначеного комплексу.

Сприятливими умовами для розвитку громадянської культури локальної демократії є ефективне залучення засобів масової інформації та закладів освіти до процесу локально-демократичної соціалізації громадян. Медійна діяльність мала б передбачати реалізацію інформативно-комунікативного аспекту локально-демократичної соціалізації: висвітлення здобутків локальної демократії; інформування громади про механізми локальної демократії, їх роль у вирішенні питань місцевого значення; забезпечення зворотного зв'язку між владними інституціями та суспільством; відображення реакції громади на відповідні локально-політичні події. Для повноцінної реалізації цього аспекту, доцільним є запровадження окремих тематичних рубрик в рамках телевізійних та радіо-новин, в друкованих засобах масової інформації, що дозволить поширювати передовий досвід самоорганізації та створить потужний стимул для громад, які мають подібні проблеми та шукають шляхи їх вирішення.

Як для підвищення локально-політичної активності громадян у сфері локальної демократії, так і для їх активізації у політичному житті суспільства загалом, запропоновано програму навчального курсу «Громадянська культура локальної демократії» для закладів вищої освіти. Його метою є формування мотивацій і навичок залучення громадян до систематичної участі у механізмах локальної демократії. Доцільними є зміни до шкільної навчальної програми дисципліни «Громадянська освіта», зокрема посилення уваги до тематики механізмів локальної демократії та особливостей участі громади у їх реалізації, а

також інтеграція її із запропонованою навчальною дисципліною для закладів вищої освіти.

Становлення громадянської культури локальної демократії в Україні сприятиме широкому залученню громад до вирішення питань місцевого значення, укоріненню моделі демократії участі в їх відносинах з органами місцевого самоврядування. Подальший розвиток культури локальної демократії може відігравати важливу роль в ініційованих владою процесах децентралізації та інтеграції України до європейської спільноти.

Окреслення шляхів становлення та умов ефективного формування громадянської культури локальної демократії в Україні не вичерпують всієї проблематики цього соціокультурного феномену. Виклики та парадокси демократії в сучасній Україні та світі загалом вже сьогодні формують перспективи подальших досліджень, особливо розуміння політико-культурних вимірів проблематики. Становлення громадянської культури локальної демократії вноситиме свої корективи у цю динаміку та, вочевидь, потребуватиме постійного моніторингу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. *Regionet*. Всеукраїнська мережа фахівців та практиків з регіонального і місцевого розвитку. Базове навчання кандидатів на участь у мережі. Матеріали до курсу. № 7. К., 2014. 50 с.
2. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. Під заг. ред. В.Г. Яцуби. 2-е вид. виправл. і доповн. К.: Поліграф. центр Укр. ДАГП Мінекоресурсів України, 2002. 270 с.
3. Азгольдов Г.Г., Райхман Э.П. О квалиметрии. М.: Издательство стандартов, 1973. 172 с.
4. Александрович В.С., Борисенко В.Й., Виврот Т.М., Горобець В.М., Горський В.С. Історія української культури: У 5 т.; НАН України; гол. ред. Б.Є. Патон. К.: Наукова думка, 2000. Т.2: Українська культура другої половини XIII–першої половини XVII століть. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult208.htm> (дата звернення : 01.05.2019).
5. Александрович В.С., Борисенко В.Й., Виврот Т.М., Горобець В.М., Горський В.С. Історія української культури: У 5 т.; НАН України; гол. ред. Б.Є. Патон. К.: Наукова думка, 2001. Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult208.htm> (дата звернення : 01.05.2019).
6. Алексеева Т.А. Перечитывая «классиков»: Фукидид и политический реализм. *Сравнительная политика*. 2015. №3 (20). С. 7–20.
7. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах; пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль, 2014. 500 с.
8. Аналітичний дайджест № 5. Огляди аналітичних записок та статей з актуальних проблем реалізації реформи місцевого самоврядування, розвитку самоорганізації та форм демократії участі на місцевому рівні в Україні. 20 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B6lLyDMlE8RRWkIMTTNVNUc3MWM/view> (дата звернення : 01.05.2019).

9. Аналітичний дайджест #1: Децентралізація та місцева демократія; ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», травень 2016 р. 28 с. URL: <http://samoorg.com.ua/blog/2016/05/31/analitichniy-daydzhest-1-detsentralizatsiya-ta-mistseva-demokratiya/> (дата звернення : 01.05.2019).
10. Аналітичний звіт «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження»; Київський міжнародний інститут соціології, жовтень-грудень 2016 р. 149 с. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analitichnyi_zvit_Detsentralizatsia_2-Khvylya.pdf (дата звернення : 01.05.2019).
11. Аналітичний звіт «Е-петиції у системі місцевої демократії: досвід обласних центрів України; ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», лютий 2017 р. 34 с. URL: http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/Petitsiyi_gotov-1.pdf (дата звернення : 01.05.2019)
12. Аналітичний звіт «Ефективні інструменти впливу громадськості на процес прийняття рішень органами влади»; ГО «Інститут аналітики та адвокації», жовтень 2018 р. 65 с. URL: <http://iaaukraine.org/wp-content/uploads/2017/10/Analitichnyj-zvit-Efektivni-instrumenty-vplyvu.pdf> (дата звернення: 01.05.2019).
13. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 1996. 375 с.
14. Андрусишин Б.І., Бондаренко В.Д. Правові засади державно-церковних відносин в епоху середньовіччя. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 : Економіка і право. 2010. Вип. 11. С. 3 – 14.
15. Андрущенко Т.В. Політична освіта як чинник формування демократичних політичних цінностей у молодіжному середовищі сучасної України. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 318 – 319.
16. Аристотель. Політика; Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
17. Архілох. Поезії. *Антична література: Хрестоматія*. Упорядник О.І. Білецький. К.: Радянська школа, 1968 (2-ге видання). 612 с.

18. Бабкіна О.В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. 2014. Випуск 15. С. 5 – 10.
19. Бабкіна О.В., Горбатенко В.П. Політологія. Навчальний посібник. К.: ВЦ «Академія», 2006. 568 с.
20. Бабкіна О. Демократія. *Політологічний словник*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
21. Бадак А.Н., Войнич І.Е., Волчек Н.М. и др. Всемирная история: Век железа. Минск: «Издательство Харвест», 2001. 509 с.
22. Бажан В. Про вінницькі ОСНі: там немає неосвітлених і незаасфальтованих вулиць. URL: <http://samoorg.com.ua/blog/2016/07/23/14942/> (дата звернення: 01.05.2019).
23. Баймуратов М.А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине. Одеса: Юридична література, 2003. 248 с.
24. Байрак С.О. Місцеве самоврядування – основа розвитку демократичної держави. *Панорама політологічних студій*: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. 2013. Випуск 10. С. 148 – 154.
25. Баран Я.В. Вєрв. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. 688 с.
26. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія: Антологія*; [упорядник О. Проценко]. К.: Смолоскип, 2005. С. 254 – 262.
27. Батанов О.В. Партисипативна демократія в системі місцевого самоврядування: проблеми законодавчого регулювання. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 9 – 10. С. 12 – 28.

28. Батанов О. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. К.: Вид. дім «Київ», 2003. 512 с.
29. Батанов О. Органи самоорганізації населення. Як вони бачаться в Києві. *Віче*. 2002. № 10 (127). С. 5 – 12.
30. Батанов О.В. Муніципальне право зарубіжних країн: навч. посіб.: у 2 ч.; за заг. Ред. П.Ф. Мартиненка. К.: Знання України, 2006. Ч. 1. 148 с.
31. Бебик В. Феномен місцевої демократії. *Політичний менеджмент*. 2011. № 3. С. 187 – 190.
32. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. К., МАУП 2000. 382 с.
33. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. К.: МАУП, 2003. 424 с.
34. Беззубко Л.В. Взаємодія органів місцевого самоврядування і громадськості: [монографія]. Донецьк: Норд-компьютер, 2006. 204 с.
35. Безклетний С. Формування політичної культури сучасних студентів як завдання практичної політики. *Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія*: [журнал наук. праць] / голов. ред. В.П. Бех; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Творче об-ня «Нова парадигма». Вип. 71. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. С. 144 – 158.
36. Белецкий М. Барселонский «вирус демократии». URL: <http://www.maidannews.com/index.php?print=34219> (дата звернення: 01.05.2019).
37. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Academia, 2004. 944 с.
38. Бех В.П., Шалімова Є.О. Функціональна модель особистості: пошуки полікультурних детермінант поведінки : монографія. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 255 с.
39. Бітем Д. Головні принципи й показники демократичного аудиту. *Визначення і вимірювання демократії* / За ред. Д. Бітема; Пер. з англ. Г. Хомечко. Л.: Літопис, 2005. С. 42 – 67.

40. Боднарчук О. Політична взаємодія в комунікативному просторі. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 135 – 144.
41. Бойко-Бойчук Л. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія; за заг. ред. В.Ф. Погорілка. К.: Ін Юре, 2003. 365 с.
42. Бойченко І., Хамітов Н. Культура. *Філософський енциклопедичний словник*. К.: Абрис, 2002. 742 с.
43. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. / Група «Молодіжна політика» Реанімаційного пакету реформ, вересень 2017 р. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення: 01.05.2019).
44. Брайчевський М.Ю. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. *Древние славяне и Киевская Русь*. К.: Наукова думка, 1989. С. 135 – 141.
45. Була С.П. Неоінституційні механізми реалізації детермінант локальної демократії в Україні. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2012. №2. С. 105 – 110.
46. Була С.П. Теоретико-методологічний аналіз локальної демократії як умови та інструменту становлення консолідованої демократії в перехідних суспільствах (на прикладі України): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Львів, 2012. 233 с.
47. Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов. *Социология политики*. М., 1993. 336 с.
48. Бурін О.М. Проблеми впровадження концепції локальної демократії в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток. Електронний журнал*. 2014. №9 URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=752> (дата звернення: 01.05.2019)
49. Быстрицкий Е.К. Культура и личностное измерение человеческого бытия. *Бытие человека в культуре (опыт онтологического анализа)*. К.: Наук, думка, 1991. 176 с.

50. Бюджетний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*, 2010, № 50-51, ст.572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 01.05.2019).
51. В Кировограді состоится референдум по переименованию города. // ТСН. Політика. 29 вересня 2015. URL: <https://ru.tsn.ua/politika/v-kirovograde-sostoitsya-referendum-po-pereimenovaniyu-goroda-495990.html> (дата звернення: 01.05.2019).
52. В Харькове начинают создавать домовые комитеты / Офіційний сайт Харківської міської ради, січень 2013 р. URL: <http://www.city.kharkov.ua/ru/news/u-harkovi-pochinayut-stvoryuvati-budinkovi-komiteti-22475.html> (дата звернення: 01.05.2019)
53. Варзар І.М. Політична етнологія : пропедевт. курс : авт. підручник. 2-ге вид., перероб. та доп. К.: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2011. 354 с.
54. Ващенко О. Формування політичної культури особистості як мета політичної соціалізації. *Гілея* (науковий вісник). К.: ВІР УАН, 2013. Вип. 65. С. 515 – 522.
55. Вебер М. *Філософський енциклопедичний словник*. К.: Абрис. 742 с.
56. Венгеров А. Политическое пространство и политическое время. *Общественные науки*. 1992. № 6. С. 49 – 63.
57. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. М.: Юриспруденция, 2000. 528 с.
58. Вирський Д.С. Абсолютизм. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2003. 688 с.
59. Висновок на проект Закону України «Про місцевий референдум» (реєстр № 2145а-3 від 08.07.2015 р.) URL: <http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD%282007%29008rev-e.asp> (дата звернення: 01.05.2019).
60. Вісник органів самоорганізації населення. / Київська міська державна адміністрація, офіційний інтернет портал. URL: <https://old.kyivcity.gov.ua/news/?c=455> (дата звернення : 01.05.2019).

61. Владимиров М.В. Громадянська політична культура. *Теорія і практика державного управління*. Вип. 4 (35). 2011. С. 149 – 155.
62. Власенко О. Місцева демократія: практичні кроки чи імітація руху? *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №2 (12). С. 20 – 21.
63. Войтович Р.В. Механізми реалізації зв'язків з громадськістю в державному управлінні: навчальний посібник. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 72 с.
64. Волянчук О.Я. Політичні виклики цифрової доби: актуальні дискусії та українські виміри. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові проблеми державотворення України. Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні*. Вінниця: ВНТУ, 2017. 154 с.
65. Всесвітній словник української мови. Інтернет ресурс. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/локальний> (дата звернення: 01.05.2019).
66. Вулиці міста. / Сайт Хмельницької міської ради URL: <https://khm.gov.ua/uk/content/vulyuci-mista-0> (дата звернення : 01.05.2019)
67. Высочайше утверждённое Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 1 января 1864 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. II. Т. XXXIX. Отд-ние 1-е. СПб. 1867. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/260-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-vtoroe-s-12-12-1825-po-28-02-1881-v-55-ti-t-s-ukaz-spb-1830-1885> (дата звернення: 01.05.2019).
68. Вюртенбергер Т. Історія та легітимація децентралізованої держави. *Організація регіональної та місцевої влади: досвід держав-членів Європейського Союзу: Спеціальне доповнене видання Українськоєвропейського журналу з міжнародного та порівняльного права*. К.: Вид-во ТОВ «Українська консалтингова група», 2005. 128 с.
69. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: Прогресс, 1979. 456 с.
70. Галушко К.Ю. Індустріальне суспільство. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

71. Галушко К.Ю. Аграрне суспільство. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.
72. Гельман В. Локальные режимы в крупных городах России: введение в тему. *Журнальний клуб Интелпрос* №2, 2010. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/lo45.html> (дата звернення: 01.05.2019).
73. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.
74. Головатий М. Політична культура. *Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
75. Головатий М. Соціалізація політична. *Політологічний словник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* / Ред. М.Ф. Головатий, О.В. Антонюк. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
76. Головатий М.Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. 400 с.
77. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно-понятійний словник. К.: МАУП, 2005. 560 с.
78. Головатий М.Ф. Політична міфологія. К.: МАУП, 2006. 144 с.
79. Голосніченко І.П. Розвиток місцевого самоврядування та його роль в управлінні комунальною власністю. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* / Зб. Наук. праць. К.: ІВЦ «Політехніка», 2012. №1(13). 188 с.
80. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів. Дис. ... докт. політ. наук. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 1999. 379 с.
81. Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в XVI – XVII ст. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1993. Вип. 4. С. 40 – 63.
82. Грачев М.Н., Мадатов А.С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. М.: Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. 128 с.

83. Громадський активізм та ставлення до реформ: суспільна думка в Україні / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (травень 2019 р.). URL: <https://dif.org.ua/article/gromadskiy-aktivizm-ta-stavlennya-do-reform-suspilna-dumka-v-ukraini>: (дата звернення: 01.05.2019).

84. Громадські ради при органах виконавчої влади України та роль громадських об'єднань у їх діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 36 – 43.

85. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1991. Т. 1. 723 с.

86. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1994. Т. 2. 704 с.

87. Губрик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість. *Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. 2001. С 58 – 60.

88. Гуггенбергер Б. Теорія демократії. *Поліс*. 1991. № 4. С. 137 – 148.

89. Гураль П.Ф. Генезис і становлення територіальної громади в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. юридична. Вип. 2. 2008. С. 74 – 83.

90. Гурбик А.О. Громада // *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2004. 688 с.*

91. Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К.: Наукова думка, 1998. 319 с.

92. Гуревич П.С. Культурологія. Учебник для вузов. М.: Проект, 2003. 336 с.

93. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура. *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко*. К.: Смолоскип, 2005. С. 882 – 942.

94. Декларація Мехіко щодо політики у сфері культури. 26 липня – 6 серпня 1982 р. *ЮНЕСКО. Культура*. №3. 1984. С. 75 – 84.

95. Державний реєстр виборців. Офіційний веб-сайт. URL: https://www.driv.gov.ua/ords/portal!/cm_core.cm_index?option=ext_dvk&prejim=2 (дата звернення : 01.05.2019).
96. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблеми визначення. *Політичний менеджмент: наук. журнал* / голов. ред. Ю.Ж. Шайгородський. 2005. № 5. С. 134 – 138.
97. Дністрянський М. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики. *Дзвін*. 1996. № 8. С. 93 – 104.
98. Добрякова М.С. Исследования локальных сообществ в контексте позитивизма, субъективизма, постмодернизма и теории глобализации. *Социология*. 2001. № 13. С. 31 – 59.
99. Добрякова М.С. Исследования локальных сообществ в социологической традиции. *Социологические исследования*. 1999. № 7. С. 125 – 133.
100. Дридзе Т.М. Прогнозное социальное проектирование: теоретико-методические и методологические проблемы / Отв. ред. д. психол. н., проф. Т.М. Дридзе; 2–е изд., испр. и доп. М.: Прогресс, 1994. 297 с.
101. Еникеева М.И. Психологическая диагностика. М.: Приор, 2003. 288 с.
102. Енциклопедія українознавства: У 13 т. / Головн. ред. В. Кубійович та ін; Наукове Тов. ім. Шевченка. Мюнхен; Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1949 – 1985. Т. 3. Львів, 1994. С. 805 – 1200.
103. Енциклопедія українознавства: У 13 т. / Головн. ред. В. Кубійович та ін; Наукове Тов. ім. Шевченка. Мюнхен; Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1949 – 1985. Т. 2. Львів, 1993. С. 405 – 800.
104. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду. Монографія. / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна та ін; За заг. ред. Ю.І. Римаренка. К.: Ін-т держави і права НАН України. 2000. 516 с.

105. Європейська хартія місцевого самоврядування. м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. *Офіційний вісник України*. 2013, № 39. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 01.05.2019).

106. Європейські традиції міського самоврядування в Україні. / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Сіверський інститут регіональних досліджень; Упорядн.: В.М. Бойко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. 84 с.

107. Ємельянов В.М., Андріяш В.І., Шемчук Ю.В. Взаємодія органів місцевого самоврядування з територіальною громадою: комунікативний аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Державне управління. 2016. Т. 267, вип. 255. С. 66 – 72.

108. Жителі Кіровограда проголосували за переіменування міста на Єлесаветград. *РБК-Україна*. 26 жовтня 2015. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zhiteli-kirovograda-progolosovali-pereimenovanie-1445847582.html> (дата звернення: 01.05.2019).

109. Завальна Ж.В. Щодо питання про врегулювання взаємодії органів публічної влади у договірних формах. *Право України*. 2010. № 7. С. 176 – 181.

110. Завальна Ж.В. Договірні форми регулювання відносин у публічній сфері: теоретико-правовий аспект. Монографія. Суми: Мрія, 2009. 132 с.

111. Задорожний О. Європейська хартія місцевого самоврядування. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 253 с.

112. Засадко В. Політична участь громадян України: динаміка та бар'єри розвитку. / Проект «Партисипативна демократія та обґрунтовані рішення на місцевому рівні в Україні». *Вісник асоціації міст України*. 2018. №153. 43 с.

113. Заславская Т.И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации. М.: Дело, 2004. 400 с.

114. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. Киев, 1863. С. 3-34. URL: <http://litopys.org.ua/ivanysh/obs01.htm> (дата звернення: 01.05.2019).
115. Інструменти е-демократії у містах України. Інформаційно-аналітичний довідник. / А. Ємельянова М. Довбенко, П. Завадська, Д. Хуткий, С. Лобойко, М. Наход; За ред. С. Лобойка, М. Находа, Д. Хуткого. К., 2017. 58 с.
116. Інформація про голів комітетів мікрорайонів та квартальних комітетів, і територія їх діяльності. / Офіційний сайт Бахмутської міської ради URL: <http://artemrada.gov.ua/quarters> (дата звернення : 01.05.2019)
117. Інформація про результати роботи управління з питань взаємодії з органами самоорганізації населення Одеської міської ради. 2018 р. / Офіційний сайт Міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/city/offices/oson/report/> (дата звернення: 01.05.2019)
118. Каган М.С. Философия культуры. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. 416 с.
119. Калинин Н. Власть и контроль в мире социальных сетей. Предвыборные кампании в Интернете: опыт Европы и США. М.: Дело, 2013. 227 с.
120. Камінська Н.В. Місцеве і регіональне самоврядування: словник основних термінів. К. : КУТЕП, 2010. 86 с.
121. Карта проходження законопроекту «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання» від 24.03.2015 р. № 2467. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH1WJ00I.html (дата звернення: 01.05.2019).
122. Квартальні комітети. / Сайт подільської районної у місті Кропивницьки ради. URL: <http://prada.gov.ua/index.php/kvartalni-komitety> (дата звернення : 01.05.2019).
123. Кейзеров Н.М. О соотношении гражданской и политической культур. *Социально-политические науки*. 1991. № 7. С. 121 – 128.

124. Кейзеров Н.М. Политическая и правовая культура. М., Наука, 1983. 231 с.
125. Кейзеров Н.М. Политическая культура социалистического общества. М.: Мысль, 1982. 76 с.
126. Кириченко Ю.М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України. *Форум права*. 2011. № 4. С. 361 – 366.
127. Кировоград: Жители хотят провести референдум? *Fotoinform*. 2015. URL: <http://www.fotoinform.net/news/News/kirovograd-zhiteli-goroda-hotyat-provesti-referendum-video.html> (дата звернення: 01.05.2019).
128. Кіндратець О.М. Політична культура як чинник демократичних перетворень. *Гуманіт. вісн. ЗДІА*. Запоріжжя, 2009. Вип. 39. С. 204 – 211.
129. Ковалевский В.О. Двойной транзит: переходные общества на пути к Информационной Демократии. Доклад на Конференции «Проблемы и перспективы развития информационного общества». Киев, 25 февраля 2003 г. URL: http://kovalevsky.webs.com.ua/publ/transit_ru.htm (дата звернення : 01.05.2019).
130. Ковалевский В.О. Мировая политическая культура и Украина: состояние, диалектика и перспективы. *Історичні та політологічні дослідження*. Донецьк 2001. Вип. 3. URL: http://kovalevsky.webs.com.ua/publ/mpk_u.htm (дата звернення : 01.05.2019).
131. Ковалевский В.О. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н Каразіна*. 2010. Вип. 912. С. 144 – 152.
132. Ковалевський В.О. Інформаційна демократія як політична категорія. Наукові записки: збірник. К.: ІПіЕНД, 2003. URL: <http://kovalevsky.webs.com.ua/publ/idpk.htm> (дата звернення : 01.05.2019).
133. Кока Ю. Европейское гражданское общество: исторические корни и современные перспективы на Востоке и Западе. *Неприкосновенный запас*. 2003. № 2 (28). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/koka.html> (дата звернення: 01.05.2019).

134. Кокорська О.І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. К.: ПАРАПАН, 2004. С. 7 – 15.
135. Колесников О. Е-петиції у системі місцевої демократії: досвід обласних центрів України. 2017. 34 С. URL: http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/Petitsiyi_gotov-1.pdf (дата звернення: 01.05.2019).
136. Колісніченко Р.М. Глобалістична свідомість людства: політологічний аналіз: монографія. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 422 с.
137. Колісніченко Р.М., Цумарєв М.І. Напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади у контексті розвитку культури локальної демократії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Випуск 24: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 29 – 37.
138. Комітети самоорганізації населення / Сайт Маріупільської міської ради URL: <https://mariupolrada.gov.ua/self-organize-committee?page=3> (дата звернення: 01.05.2019).
139. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.05.2019).
140. Концепція внесення змін до Конституції України. *Дискусійний форум Конституційної Асамблеї*. URL: <http://cau.in.ua> (дата звернення: 01.05.2019).
141. Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку. *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. К., 1926. № 1-2. С. 37 – 75.
142. Корнієнко В.О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі: монографія; Вінницький національний технічний ун-т. Вінниця : ВНТУ, 2009. 206 с.
143. Королько В.Г. Основы публич рилейшнз. М.: «Рефл-бук», К.: Ваклер, 2000. 528 с.

144. Кравченко Ю. Політична культура та політична свідомість як детермінанти розвитку демократично орієнтованої держави. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи*; ред. В.С. Крисаченко. К.: НІСД, 2003. 323 с.

145. Крутій О.М. Сучасний стан діалогової комунікації між органами державної влади та громадськістю в українському суспільстві. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 2. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=386> (дата звернення: 01.05.2019).

146. Кукса В.В., Коломієць Т.В. Вплив культури козацтва на формування самосвідомості українського народу. *Сторінки історії*. 2015. 6 жовтня. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/30_2_Kyksa-Kolomiec.pdf (дата звернення : 01.05.2019).

147. Кулинич П. Право сільської громади на землю в контексті адміністративно-територіальної реформи. *Віче*. 2015. № 14. С. 11 – 15.

148. Кулэ М., Кулис Р. Философия. Экспериментальный учебник / Пер. с латыш. З. Осиповой. Рига: «Zvaigzne ABC», 1998. 716 с.

149. Куц С. Про вимірювання стану розвитку громадянського суспільства. *Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу* / Науковий альманах. За ред. Рубцова В.П., Шестакової А.В., Рябенка В.О. К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. 300 с.

150. Латигіна Н.А. Суперечності та парадокси – виклики демократії. *Наукові записки НаУКМА: Політичні науки*. 2006. Т. 57. С. 48 – 52.

151. Латинсько-український словотвірний словник. Уклад. Г.В. Петрова. Т.: Навчальна книга – Богдан, 2010. 877 с.

152. Лексин В.Н., Швецов А.Н. Муниципальная Россия: Социально-экономическая ситуация, право, статистика: в 5 тт., 12 кн. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 648 с.

153. Лендъел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород : Мистецька лінія, 2011. 688 с.

154. Лендъел М. Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури. *Політичний менеджмент*. №5, 2008. С. 11 – 24.
155. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, Академия, 2005. 352 с.
156. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты: пер. с англ. Харьков: Гуманит. центр, 2010. 300 с.
157. Лісничий А. Моделювання процесів взаємодії державної та місцевої влади в інформаційному просторі єдинокраїнової політичної сфери. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2012. № 2. С. 175 – 180.
158. Локальная демократия: методическое пособие / А. Белоусов, Г. Гаврилов, К. Киселев, при участии С. Пономарева, Л. Прохоровой, И. Федоренко; отв. ред. Г. Голосов. СПб.: Реноме, 2010. 79 с.
159. Лосев А.Ф. Дерзание духа. М.: Политиздат, 1988. 366 с.
160. Лушагіна Т.В. Поняття «громада» у вітчизняних концепціях державотворення кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Політологія». 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 35 – 38.
161. Любавский М.С. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. М., 1892. 888 с.
162. Лясота Еріх із Стеблева. *Щоденник*. Жовтень. 1984. № 10. С. 97 – 110.
163. Мазур И.И., Шапиро В.Д. и др. Управление проектами: Справочное пособие. М.: Высшая школа, 2001. 875 с.
164. Мак'явеллі Нікколо. Флорентійські хроніки; Державець. / Пер. з іт. А. Перепаді. Харків: Фоліо, 2007. 511 с.
165. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика в добу інформаційного суспільства: перспективи для України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2007. Вип. 59. Ч.1. С. 152 – 161.

166. Макаров Г.В., Держалюк О.М., Каплан Ю.Б. Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування у межах нової системи територіальної організації влади в Україні. Аналітична доповідь. К.: Національний інститут стратегічних досліджень. 2011. 54 с.

167. Малиновский Б. Функциональный анализ. *Антология исследований культуры*. СПб.: Университетская книга, 1997. С. 681 – 702.

168. Мальковец Н.В. Самоорганизация населения как важнейший фактор эффективности местного самоуправления. *Материалы четвертого научного семинара «Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе»*. М.: Наука, 2000. С. 36 – 54.

169. Маркарян Э.С. Теория культуры в системе общественных наук. Изв. Северо-Кавказ науч. центра высш. шк. Обществ. науки. 1976. №3. С. 62 – 59.

170. Мартинов А.Ю. Постіндустріальне суспільство. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Postindustrialne_suspilstvo (дата звернення: 01.05.2019).

171. Матвієнко А. Ініціатива населення як поступ до гідного майбутнього. *Голос України*. 2002. 6 груд.

172. Мельничук Я.С. Акты села Одрехови (Упоряд. І.М. Керницький, О.А. Купчинський. К.: Наук. думка, 1970). *Український історичний журнал*. 1972. № 5. С. 142.

173. Местное самоуправление как фактор развития гражданского общества в России: Дис. на соиск. ученой степ. канд. социол. наук, Гоголева Елена Николаевна. Тула, 2005. 257 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/mestnoe-samoupravlenie-kak-faktor-razvitiya-grazhdanskogo-obshchestva-v-rossii#ixzz4fY0OPCkC> (дата звернення: 01.05.2019).

174. Місцева демократія в Україні: нові стандарти / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.: М.В. Лациба, І.М. Лукеря, О.Л. Ващук-Огданська. К.: Агентство «Україна», 2013. 236 с.

175. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи. / За ред. В.М. Безчастного. Донецьк: Донецький юрид. ін-т при Донецькому національному ун-ті, 2005. 270 с.
176. МОН пропонує до громадського обговорення проект Концепції розвитку педагогічної освіти. 2019. 22 жовтня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekt-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення : 01.05.2019).
177. Мороз О. Територіальна громада: сутність, становлення та сучасні українські реалії. *Науковий вісник*. 2008, вип. 2. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Moroz.pdf (дата звернення: 01.05.2019).
178. Музиченко Г.В. Основні компоненти місцевої демократії в сучасній Україні. *Труди Одес. полит. ун-та*. 2002. Вып. 2 (18). С. 320 – 323.
179. Муніципальне право України: Підручник / Кол. авт.; За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. К.: Юрінком Інтер, 2009. 592 с.
180. Навчальна програма «Громадянська освіта» URL: <https://mon.gov.ua/storage/...10-11.../program-hromadyanska-osvita-24.11.2017.doc> (дата звернення : 01.05.2019).
181. Найдорф М.И. Функциональный анализ Б. Малиновского в курсе «теории культуры». *Аркадія. Культурологічний та мистецтвознавчий журнал*. Одеса, 2006. № 2 (12). С. 6 – 9.
182. Налетова И.В. Социальные взаимодействия гражданского общества и культуры. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2013. № 2 (26). С. 70 – 78.
183. Наумкіна С.М., Жаровцева Т.Г. Основні підходи до сучасного виміру демократії. *Актуальні проблеми політики* : Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. 2010. Одеса: Фенікс, Вип. 39. С. 17 – 25.
184. Наумова Н.Ф. Оценка социальной стабильности. *Глобальное моделирование: социальные процессы*. М.: ВНИИСИ, 1984. С. 58 – 78.

185. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки. Затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (дата звернення: 01.05.2019).

186. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року. № 501/2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (дата звернення : 01.05.2019)

187. Некряч А. Субсидіарність по-українськи: реалії та перспективи (політологічний аналіз). *Проблеми міжнародних відносин*. 2010. № 1. С. 23 – 37.

188. Новакова О.В. Динаміка демократичної рецесії в сучасному світі. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 16. С. 10 – 16.

189. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2007. 31 с.

190. Новакова О.В., Пашина Н.П. Політичні процеси та політичні відносини. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 398 с.

191. Норт Д. Вклад неоінституціоналізму в понимание проблем переходної економіки. Лекціонне выступление 7 марта 1997 г. URL: <https://www.wider.unu.edu/> (дата звернення: 01.05.2019).

192. Носова В.М. Проблема становлення і розвитку муніципального процесу в Україні. *Держава і право : збірник наукових праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України*. К., 2010. Вип. 48: Юридичні і політичні науки. С. 204 – 211.

193. Олійник О. Урядування в літописній традиції Київської Русі. *Збірник наукових праць НАДУ*. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2011_2/txts/Oliynuk.Pdf (дата звернення : 01.05.2019).

194. Органи самоорганізації населення / Офіційний сайт Козятинської міської ради. URL: <https://komr.gov.ua/organi-samoorganizaciyi-naselennya> (дата звернення : 01.05.2019)

195. Органи самоорганізації населення міста як самостійна ланка місцевого самоврядування / Офіційний веб-сайт Криворізької міської ради та виконавчого комітету URL: https://kr.gov.ua/karta_saytu_pidrozdili_vikonkomu/upravlinnya_organizatsiyno_protokolnoi_roboti/organi_samoorganizatsii_naselennya_mista (дата звернення: 01.05.2019).

196. Орзіх М. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування. *Місьцеве та регіональне самоврядування в Україні*. 1995. №1 – 2. С. 67 – 75.

197. Основні тенденції та проблеми реалізації «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки». Загальна характеристика існуючих умов реалізації у 2016 р. державної політики сприяння розвитку в Україні громадянського суспільства. Аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nac_strateg-36e4c.pdf, С. 4. (дата звернення: 01.05.2019).

198. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. М.: Прогресс, 1987. 528 с.

199. Остапенко М.А. Політичний плюралізм в умовах постіндустріального суспільства: комунікативний вимір. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2008. Вип. 38. С. 313 – 324.

200. Остапенко М. Політична комунікація: теоретичні аспекти дослідження. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 135 – 144.

201. Панченко Т. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку. Х.: Майдан, 2011. 365 с.

202. Панченко Т.В. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 4: Збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. С. 72 – 77.

203. Патнам Роберт Д. та ін. Творення демократії: Традиції громад, активності в сучасній Італії. К.: Основи, 2001. 302 с.

204. Пелипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система. М.: Изд-во «Языки русской культуры», 1998. 376 с.
205. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. М.: Высшая школа, 1989. 367 с.
206. Переименование Кировограда в Кропивницкий необходимо вынести на референдум. *Топ-Публикации*. TopRe. 2016. URL: <http://topre.ru/2016/07/15/pereimenovanie-kirovograda-v-kropivnickiy-neobhodimo.html> (дата звернення: 01.05.2019).
207. Петровичева Е.М. Земства Центральной России в период первой мировой войны; М-во образования Рос. Федерации. Моск. пед. гос. ун-т. М., 2001. 126 с.
208. Пиаже Ж.Ж. Роль действия в формировании мышления. *Вопросы психологии*. 1995. №6. С. 33.
209. Платон. Держава: Переклад з давньогрецької та коментарі Д. Коваль. К.: Основи. 2000. 355 с.
210. Політологічний енциклопедичний словник / За ред.: В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенко, Ю.С. Шемшученко; НАН України; Інститут держави і права імені В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 735 с.
211. Політологічний словник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ред. М.Ф. Головатий, О.В. Антонюк. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
212. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ ІV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми / В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. Угрин та ін. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 779 с.
213. Політологія: підручник / Ред. О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко. К.: ВЦ «Академія», 2003. 528 с.
214. Полонська-Василенко Н. Історія України. Том 1. URL: <http://studentbooks.com.ua/content/view/497/49/1/2/> (дата звернення: 01.05.2019).

215. Портал «Єдина система електронних петицій» / Офіційний сайт міської ради м. Кропивницького. URL: <http://kr-rada.gov.ua/mistsevi-petitsiyi/oprilyudnennya-mistsevih-petitsiy/> (дата звернення: 01.05.2019).

216. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 р. № 97. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF> (дата звернення: 01.05.2019).

217. Порядок створення та легалізації органів самоорганізації населення у місті Кіровограді» / Рішення Кіровоградської міської ради від 31.05.2011 р. № 563. URL: <http://www.kr-rada.gov.ua/rishennya/miskoyi-radi/?y=2011> (дата звернення: 01.05.2019).

218. Посібник з питань партисипативної демократії (демократії участі) на місцевому рівні. Під редакцією Толкованова В.В. К.: Крамар, 2011. 199 с.

219. Посібник з розвитку громад: Практичний poradnik для небайдужих / Кол.авт.: Л.О. Єльчева, І.М. Ібрагімова та ін. К.: ЛАТ & К. 2007. 458 с.

220. Потульницький В.А. Політична доктрина В. Липинського. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 37 – 45.

221. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06 листопада 2012 р. № 5475-VI. *Відомості Верховної Ради* 2013, № 44 – 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17> (дата звернення: 01.05.2019)

222. Про всеукраїнський та місцевий референдуми: Закон України від 03 липня 1991 р. № 1286-XII. *Відомості Верховної Ради*, 1991, № 33. Ст. 443. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12> (дата звернення: 01.05.2019).

223. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 13 Ст. 91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 01.05.2019).

224. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF> (дата звернення: 01.05.2019).

225. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> (дата звернення: 01.05.2019).

226. Про завідуючих багатоквартирними будинками та пільги для них: Положення від «20» жовтня 2015 року № 472 затверджене рішенням Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради. URL: <http://www.kr-rada.gov.ua/uploads/documents/ua-rishennya-risenya-569-22-10-15.pdf> (дата звернення: 01.05.2019).

227. Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання. Проект Закону України № 2467 від 24 березня 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54539 (дата звернення: 01.05.2019).

228. Про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: Постанова Верховної Ради від 17 грудня 1993 р. № 3748-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 6. Ст. 30. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3748-12> (дата звернення: 01.05.2019).

229. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.05.2019).

230. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997, № 24. Ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.05.2019).

231. Про місцевий референдум: Проект Закону України № 2467 від 03 вересня 2010 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38447 (дата звернення: 01.05.2019).

232. Про місцевий референдум: Проект Закону України від 08 липня 2015 р. № 2145а-3. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55941 (дата звернення: 01.05.2019).

233. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209> (дата звернення: 01.05.2019).

234. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III // *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 48. Ст. 254. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2625-14> (дата звернення: 01.05.2019).

235. Про органи самоорганізації населення: Проект Закону України від 24 березня 2015 р. № 2466. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54538 (дата звернення: 01.05.2019).

236. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017 р. № 38-39, Ст. 380 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 01.05.2019).

237. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади від 4 січня 2002 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF> (дата звернення: 01.05.2019).

238. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження КМУ від 03 жовтня 2018 р. № 710-р.: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p?lang=ru> (дата звернення: 01.05.2019).

239. Пролеев С.В. Духовность и бытие человека / АН Украины. Ин-т философии; Отв. ред. Е.К. Быстрицкий. К.: Наук. думка, 1991. 112 с.

240. Радченко О. Громадянська політична культура як ціннісна основа демократичного державотворення в Україні. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01\(4\)/10rovddu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01(4)/10rovddu.pdf) (дата звернення: 01.05.2019).

241. Рейтинг міст України – третє муніципальне опитування IRI за результатами муніципальних опитувань проведених Соціологічною групою

«Рейтинг» у березні 2015 р., лютому 2016 р. та лютому 2017 р. URL: http://ratingpro.org/research/ratings_of_ukrainian_sities_2017.html (дата звернення: 01.05.2019).

242. Рекомендація Конгресу місцевих та регіональних влад Європи «Про стан місцевої й регіональної демократії в Україні» № 102 (2001). URL: [http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102\(2001\).htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102(2001).htm). (дата звернення: 01.05.2019).

243. Річний звіт Асоціації сприяння самоорганізації населення за 2017 рік. Діяльність мережі регіональних ресурсних центрів розвитку місцевої демократії та Асоціації сприяння самоорганізації населення за період з 01.05.2015 по 30.04.2016. URL: <http://gurt.org.ua/statistic/charts/> (дата звернення: 01.05.2019).

244. Розова Т.В., Барков В.Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія. Одеса: Юридична література, 2003. 536 с.

245. Савельєв В.Л. Діалектика термінологічної взаємодії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. Вип. 46. С 205 – 214.

246. Садикова Є.О. Інститут представництва на місцях в умовах трансформації системи місцевого самоврядування в Україні: дис... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 - політичні інститути та процеси. Одеса, 2016. URL: <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/sadikova/dis.pdf> (дата звернення: 01.05.2019).

247. Самоорганізація населення в громадах. *Історії успіху*. Збірник матеріалів / К.Д. Златіна, Г.С. Трепалюк, під ред. А.С. Крупника Одеса: ПП «Євродрук». 2016. 54 с.

248. Свідзинський А. Самоорганізація і культура. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 288 с.

249. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / В.В. Лях, В.С. Пазенок, К.Ю. Райда, Р.В. Лях, О.М. Соболь, Л.А. Ситниченко, С.О. Кошарний,

Я.В. Любивий, В.К. Федорченко. Український Центр духовної культури, 2004. 486 с.

250. Седых Н.И. Динамика политической культуры (социально-философский взгляд). *Власть*. 2003. № 7. С. 15 – 22.

251. Слиз А. Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации / А. Слиз А., Щепанський М. *Вісник СевДТУ*. Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во: СевНТУ, 2009. С. 3 – 7.

252. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 542. URL: <http://sum.in.ua/s/lokaljnyj> (дата звернення: 01.05.2019).

253. Соколов Э.В. Культура и личность. Л.: Наука, 1972. 228 с.

254. Соловей А.М., Штерн В.Ю. Політична культура сучасного українського суспільства (теоретико-методологічні виміри та суспільна практика). *Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Випуск 9, 2012. С. 26 – 32.

255. Социологическая концепция Фердинанда Тенниса. *История буржуазной социологии XIX – начала XX века*. М., Наука, 1979. С. 164 - 179.

256. Соціологія: словник термінів і понять. К.: Кондор, 2006. 372 с.

257. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения, XV век. М.: Наука, 1985. 384 с.

258. Список керівників органів самоорганізації населення / Сайт Слав'янської міської ради. URL: <http://www.slavrada.gov.ua/?view=osn> (дата звернення: 01.05.2019).

259. Список керівного складу квартальних комітетів (комітетів мікрорайонів) м. Вінниці. / Офіційний сайт вінницької міської РАДИ URL: <http://www.vmr.gov.ua/MunicipalEnreprise/Lists/PopulationSelfOrganizationAssociation/ShowContent.aspx?ID=8> (дата звернення: 01.05.2019).

260. Список органів самоорганізації населення (ОСН), легалізованих виконкомом Миколаївської міської ради / Офіційний сайт Миколаївської міської ради. URL: <https://mkrada.gov.ua/content/reestr-legalizovanih-osn.html> (дата звернення: 01.05.2019).

261. Стан локальної демократії в містах України: роль громад та органів місцевого самоврядування. Аналітичний звіт за підсумками виконання проекту «Моніторинг діяльності органів місцевого самоврядування у сфері розвитку локальної демократії» / Під редакцією В.І. Брудного, А.С. Крупника, О.С. Орловського. Одеса: ХОББІТ ПЛЮС, 2008. 168 с.

262. Стан місцевої демократії в містах Херсонської області: незадовільний. *Громадський простір*. 2017. 25 вересня. URL: <https://www.prostir.ua/?news=stan-mistsevoji-demokratiji-v-mistah-hersonskoj-oblasti-nezadovilnyj> (дата звернення: 01.05.2019).

263. Статус завідуючого будинком буде підвищено. *Вечірня газета*. 22 жовтня 2010 р.

264. Стегній О.Г. Соціологічні підходи до вивчення типів політичної культури. *Український соціум*. 2015. № 2 (53). С. 26 – 35.

265. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергових заходів щодо її реалізації, ухвалена Указом Президента України 2012 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/212/2012> (дата звернення: 01.05.2019)

266. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 рр. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494> (дата звернення: 01.05.2019).

267. Сурмін Ю.П., Мельник А.Ф. Громадянський контроль. *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сурміна. К. : НАДУ, 2010. 820 с.

268. Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О.Г. Данильяна, М.І. Панова. Х.: Прапор, 2006. 432 с.

269. Тарасова Е.Г. Политическая социализация в СССР: идеологические основы и технологии воздействия на массовое сознание (1945 – 1953 гг.) / Е.Г. Тарасова (Автореф. дис. на соис. учен. степени канд. полит. наук). М., 2006.

270. Тимофеев С.П. Механізми взаємодії органів влади з громадськістю як фактор впливу на громадську думку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Електронне наукове фахове видання. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=829>. (дата звернення: 01.05.2019).

271. Ткачук А. З історії реформ адміністративно-територіального устрою України, 1907 – 2009. К.: Леста, 2009. 128 с.

272. Требін М.П. Феномен політичної культури в політико-правовому житті суспільства. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія: зб. наук. пр. Х.: Право, 2012. № 2 (12). С. 151 – 165.

273. Третє всеукраїнське муніципальне опитування. Соціологічна група «Рейтинг», 20 січня – 12 лютого, 2017 р. URL: https://www.iri.org.ua/sites/default/files/editor-files/municipal_poll_2017_ua.pdf (дата звернення: 01.05.2019).

274. Тьерри О. Городские коммуны во Франции в Средние века. Спб., 1901. URL: http://www.rusbibliophile.ru/Book/Terri_O_Gorodskiye_kommuny (дата звернення: 01.05.2019).

275. У Кропивницькому менше 10 відсотків багатопверхових будинків охоплені ОСББ. *Акула media*. 7 липня 2017. URL: <http://akulamedia.com/u-kropivnitskomu-menshe-10-vidsotkiv-bagatokvartirnih-budinkiv-ohopleni-osbb> (дата звернення: 01.05.2019).

276. У Черкасах обговорювали межі мікрорайонів / Сайт Черкаської міської ради. URL: <http://chmr.gov.ua/ua/newsread.php?&s=1&s1=17&s2=0&view=6085&p=1> (дата звернення: 01.05.2019).

277. Фарукшин М.Х. Политическая культура общества. *Социально-политические науки*. 1991. № 4. С. 104 – 105.

278. Федоринов В.Е., Вонсович С.Г. Концепт локальной демократии в транзитологической парадигме. *Вестник ВГУ*. Серия: История. Политология. Социология. 2013. № 2. С. 73 – 80.

279. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? *Зібр. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 44. Кн. 1.* URL: <https://zbruc.eu/node/37813> (дата звернення: 01.05.2019).
280. Фукидід. Історія Пелопоннеської війни. *Антична література: Хрестоматія.* Упорядник О.І. Білецький. К.: Радянська школа, 1968 (2-е видання). 612 с.
281. Халий И.А. Современные общественные движения. Инновационный потенциал российских преобразований в традиционалистской среде. М.: Институт социологии РАН, 2007. 298 с.
282. Хуснутдінов О. Місцеве самоврядування: історія та сучасність. *Зовнішні справи.* 2010. № 3 – 4.
283. Ціцерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Пер. з латин. Володимир Литвинов. К: Основи, 1998. 476 с.
284. Цумарев М.И. Культура локальной демократии как залог развития гражданственности. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi.* № 6/2018. Bakı: Mütərcim, 2018. S. 217 – 222.
285. Цумарев М.І. Громада як суб'єкт культури локальної демократії. *Грані.* Науково-теоретичний альманах / Гол. ред. С.А. Квітка. Дніпро: «Видавництво «Грані», 2018. Том 21 (№3). С. 82 – 89.
286. Цумарев М.І. Громадянська культура локальної демократії: Методичний посібник. Кіровоград: МАУП, 2016. 76 с.
287. Цумарев М.І. Кваліметрична модель рівня розвитку культури локальної демократії. Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2019 р.) / гол. ред. Р.М. Колісніченко. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 10 – 13.
288. Цумарев М.І. Культура локальної демократії: структура й функції. *Політикус. Науковий журнал* / Гол. ред. С.М. Наумкіна. Одеса: «Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 1. С. 83 – 87.

289. Цумарєв М.І. Механізм становлення громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні. Суспільство держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 1 – 2 червня 2018 р.), / за ред. Заславської О.О., Мудракова В.В., Ювсечка Я.В. Хмельницький Національний університет, Хмельницький: 2018. С. 120 – 121.

290. Цумарєв М.І. Місце культури локальної демократії у політологічній літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століття. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С. 70 – 76.

291. Цумарєв М.І. Особистісні виміри громадянської культури локальної демократії. Сучасні наукові інновації. ч. II. Матеріали II Міжнар. Наук.-практ. Конференції. 24 – 25 лютого 2018 р. Київ: Міжнародний Центр Наукових досліджень 2018. С. 25 – 26.

292. Цумарєв М.І. Особливості взаємодії суб'єктів-носіїв культури локальної демократії, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукр. наук. конф. 25 – 26 травня 2018 р. Дніпровський національний університет ім. О. Гончара. Частина I. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: 2018. С. 88 – 90.

293. Цумарєв М.І. Поняття культури локальної демократії. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 129 (2). С. 301 – 305.

294. Цумарєв М.І. Практичні аспекти організації та проведення конференції громадян за місцем проживання при створенні органу самоорганізації населення. Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (20 травня 2015 р.) / гол. ред. Р.М. Колісніченко. Кіровоград: Кіровоградський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2015. С. 122 – 129.

295. Цумарєв М.І. Культура локальної демократії [Навчальна програма]. Кіровоград: Кіровоградський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2016. 12 с.
296. Цумарєв М.І. Роль інститутів громадянського суспільства у формуванні культури локальної демократії громадянського типу. *Регіональні студії. Науковий журнал* / Гол. ред. М.М. Полінчак. Ужгород: «Видавничий дім «Гельветика», 2018. № 12 (№8). С. 72 – 77.
297. Цумарєв М.І. Роль недержавних закладів освіти у політичній соціалізації молоді та формуванні культури локальної демократії громадянського типу. Проблеми модернізації України: [зб. наук. пр.] / Вип. 8: Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики. зб. наук. праць і матеріалів (11 квітня 2019 р.) / Редкол.: М.Н. Курко (голова) [та ін.] Київ: МАУП. ДП «Видавничий дім «Персонал». 2019. С. 220 – 222.
298. Цумарєв М.І. Стан локальної демократії на Кіровоградщині. Проблеми, перспективи розвитку. Актуальні суспільно-політичні проблеми права та економіки. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (11 квітня 2014 р.) / укладачі: Р.М. Колісніченко; О.Д. Коломоєць. Кіровоград: Кіровоградський інститут МАУП, 2014. С. 145 – 148.
299. Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. International Republican Institute. 2018. 20 січня – 10 лютого. URL: http://ratinggroup.ua/research/regions/chetvertyu_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html (дата звернення: 01.05.2019).
300. Чим Регіональний ресурсний центр місцевої демократії допомагатиме громадським активістам Кіровоградщини. *Кіровоград 24 com*. 30 травня 2019. URL: <http://kirovograd24.com/shortly/2019/05/30/chim-regionalnii-resursnii-tsentr-mistsevoi-demokratii-dopomagatime-gromadskim-aktivistam-kirovogradschini.htm?fbclid=IwAR2YvRQZtze5GI7OMWQ0EgqKT67jEm76SjRjZFluw2tKoP9GRTiakfdmlBw> (дата звернення: 01.05.2019).

301. Шайгородський Ю. Прояви політичної деструкції в умовах демократії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3 – 4. С. 241 – 255.
302. Шварценберг Р. Политическая социология / Р. Шварценберг. М.: РАУ, 1992. 363 с.
303. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладанням будівлі. *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. К., 1926. С. 87 – 95.
304. Шомина Е.С. В поисках локальных альтернатив. Самоорганизация граждан на локальном уровне, проблемы ТОС и ТСЖ. *Гражданский диалог*. 2008. № 2. С. 40 – 50.
305. Шомина Е.С. Самоорганизация жителей на локальном уровне. *Факторы развития гражданского общества и механизмы его взаимодействия с государством* / Под ред. Л. И. Якобсона. М.: Вершина, 2008. 296 с.
306. Шульга М.А. Людина не повинна бути засобом. *Вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 1997. № 9 – 10. С. 49 – 63.
307. Шурко О.Б., Була С.П. Взаємозв'язок локальної демократії та політичної культури. *Панорама політологічних студій*, 2015. Вип. 13. С. 19 – 27.
308. Almond G.A. Comparative political systems. *Journal of Politics*. Vol. 18, No. 3. (Aug. 1956), pp. 391 – 409. URL: [//http://web.unair.ac.id/admin/file/f_23123_CP_Almond.pdf](http://web.unair.ac.id/admin/file/f_23123_CP_Almond.pdf) (дата звернення: 01.05.2019).
309. Brooks J. Modern Local Government (be) in Touch with the People? *Public Policy and Administration*. 1999. Vol. 14, № 1. P. 42 – 59.
310. Burns D. Can Local Democracy Survive Governance? *Urban Studies*. 2000. V. 37, № 5/6. p. 963 – 973.
311. Business Dictionary. URL: <http://www.businessdictionary.com/definition/community.html> (дата звернення: 01.05.2019).
312. Campbell A. Into the Mainstream: Local Democracy in Central and Eastern Europe. *Local Government Studies*. 2006. Vol. 32, № 5. P. 543 – 561.
313. Cities of Europe: public participation in revitalizing of urban environment / ed. by T. Deelstra, O. Yanitsky. M., 1991. P. 53

314. Deutsch K.W. Social Mobilization and Political Development. *The American Political Science Review*. 1961. Vol. 55. № 3. P. 493 – 514.
315. Elazar D.J. Afterword: Steps in Study of American Political Culture. *Publius*. 1980. Okt. P. 87 – 95.
316. Flacks Richard. On the Uses of Participatory Democracy. *In Dissent*. 1966. November. № 13. P. 701 – 708.
317. Gulay V., Kolesnytska N. The zones of threats to social security of Ukraine in the political sphere: national and regional dimensions. *Collection of abstracts of international research and practical conference*. Contemporary socio-economic issues of Polish-Ukrainian cross-border cooperation. Warsaw, 2017. С. 86 – 87.
318. Huntington S.P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. (Oklahoma), 1991. 325 p.
319. March J.G., Olsen J. The new institutionalism: Organizational factors in political life. *American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. P. 734 – 749.
320. Marcou G. Postface Essay on the Clarification of Some Key Concepts and Methodical Problem. *Decentralization and Local Democracy in the World: First Global Report 2008: United Cities and Local Governments*, The World Bank. 2008. P. 305 – 313.
321. Pirenne H. L'origine des constitutions urbaines au Moyen âge, *Révue historique*, 1895; v. LVII, 68. URL: <http://Annales.info/evrope/pirenne/gt6.htm> (дата звернення: 01.05.2019).
322. Reisinger W. The Renaissance of a Rubric: Political Culture as Concept and Theory. *International Journal of Public Opinion Research*. 1995. Vol. 7. № 4. Pp. 328 – 352.
323. Ribot Jesse C. Building local democracy through natural resource interventions. *An Environmentalist's Responsibility*. URL: http://pdf.wri.org/building_local_democracy.pdf (дата звернення: 01.05.2019).
324. Rosenbaum W. Political culture (Basic concepts in political science). London: Praeger, 1975. URL: <https://www.abebooks.com/book-search/title/political-culture/author/rosenbaum-walter/> (дата звернення: 01.05.2019).

325. Stone C.N. Urban Regimes and the Capacity to Govern: A Political Economy Approach. *Journal of Urban Affairs*. 1993. Vol. 15. № 1. P. 1 – 28.
326. Stone C.N. Regime Politics Governing Atlanta, 1946 – 1988. Lawrence: University Press of Kansas, 1989. 314 p.
327. Swianiewicz P. Reformy konsolidacji terytorialnej – teoria i praktyka krajów Europy Środkowo-Wschodniej, *Samorząd Terytorialny*, nr 4., 2009. S. 5 – 22.
328. Warner W.L. *The Social Life of a Modern Community*. New Heaven, 1959. URL: <http://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=409> (дата звернення: 01.05.2019).
329. Whalen H. Ideology, Democracy and The Foundations of Local Self-Government. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*. 1960. Vol. 26. Iss. 3. p. 377 – 395.
330. Wuertenberger T. The Principle of Subsidiarity as a Constitutional Principle / in *Jahrbuch zur Staats - und Verwaltungswissenschaft*. Bd 7, 1999. 65 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1.3.1.

Кваліметрична модель рівня локально-демократичної соціалізації

№	Критерії	Вагомість критеріїв	Показники	Вагомість показників	Ступінь вияву показників	Сума
1.	Знаннєвий	0,4	Наявність знань про локальну демократію та її механізми	0,4		
			Усвідомлення необхідності дотримання норм та цінностей культури локальної демократії	0,3		
			Розуміння потреб територіальної громади	0,3		
	Всього			1		
2.	Ціннісний	0,3	Бажання, зацікавленість та потреба в оволодінні вміннями і навичками використання механізмів локальної демократії	0,4		
			Свідоме й активне ставлення до збереження і зміцнення громадянських цінностей	0,3		
			Самоідентифікація з громадою	0,3		
	Всього			1		

Продовження таблиці 1.3.1.

3.	Діяльнісний (поведінковий)	0,3	Активне і грамотне застосування знань про культуру локальної демократії у «локально-політичній» діяльності	0,4		
			Ініціативність та активність в застосуванні знань про локальну демократію, використанні механізмів локальної демократії	0,3		
			Самоконтроль власної поведінки з урахуванням потреб розвитку локальної демократії	0,3		
	Всього			1		
Всього		1				

Складено автором.

Додаток Б

Таблиця 2.2.1.

**Зведені дані щодо ставлення до механізмів локальної демократії згідно
Всеукраїнського соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа
місцевого самоврядування»**

Які форми місцевої демократії, участі громадян в управлінні містом Ви вважаєте найбільш результативними?					
№	Механізм локальної демократії	Регіон			Середні показники
		Західна Україна	Південно-східна Україна	Центральна Україна	
1	Загальні збори членів територіальних громад за місцем проживання	28,15	21,3	20,35	23,3
2	Консультації з громадськістю	36,15	22,6	26,75	28,5
3	Місцевий референдум	27,5	32,5	28,5	29,5
4	Громадські слухання	33,25	18	24	25,1
5	Створення та діяльність органів самоорганізації населення	15,9	21,7	15,35	17,65
6	Місцеві ініціативи	22,25	17	16,65	18,6
7	Мені нічого не відомо про форми місцевої демократії	8,35	16,1	12,65	12,36

Продовження таблиці 2.2.1.

8	Важко відповісти / Немає відповіді	8,15	10	10,75	9,6
---	------------------------------------	------	----	-------	-----

Складено за [10]: Аналітичний звіт «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження». / Київський міжнародний інститут соціології, жовтень-грудень 2016 р. 149 с.

Додаток В

АНКЕТА

**для проведення соціологічного опитування 29 липня 2017 року
з метою з'ясування стану культури локальної демократії у м.
Кропивницькому**

Стать респондента: чоловіча жіноча

Вікова група респондента: 18-30 р. 31-45 р. 46-60 р. старше 60 р.

Освіта респондента: вища без вищої

1. Механізми локальної демократії	Які з перелічених механізмів локальної демократії Ви вважаєте найбільш результативними для вирішення місцевих проблем:		У яких з перелічених механізмів локальної демократії Ви брали участь:	
	вважаю результативними	не вважаю результативними	брав участь	не брав участь
1.1. Громадські слухання (з'ясування громадської думки)				
1.2. Загальні збори громадян за місцем проживання				
1.3. Місцеві ініціативи (збір підписів)				
1.4. Консультації з громадськістю (публічне громадське обговорення)				
1.5. Діяльність органів самоорганізації населення (діяльність будинкових, квартальних, вуличних і т.д. комітетів)				
1.6. Місцевий референдум				
1.7. Мені нічого невідомо про механізми локальної демократії				
1.8. Мене не цікавлять механізми локальної демократії				
1.9. Важко відповісти				

Продовження додатку В

	так	ско- ріше так	ско- ріше ні	ні	важко відпо- вісти
2. Чи готові Ви в подальшому брати участь у перелічених заходах, спрямованих на вирішення проблем місцевого значення:					
3. Чи готові Ви організувати (ініціювати) заходи, спрямовані на вирішення проблем місцевого значення:					
4. Чи погодилися б Ви взяти участь у подібних заходах за винагороду у сумі 200 гривень:					
<i>(для жителів приватного сектору)</i>					
5.1. Чи створено у Вашому кварталі орган самоорганізації населення (квартальний комітет):					
<i>(для жителів приватного сектору)</i>					
5.2. Чи сприяє діяльність Вашого квартального комітету вирішенню місцевих проблем:					
<i>(для жителів багатоквартирних будинків)</i>					
6.1. Чи діє у Вашому будинку «завідувач будинком»:					
<i>(для жителів багатоквартирних будинків)</i>					
6.2. Чи діє у Вашому будинку ОСББ/ЖБК:					
<i>(для жителів багатоквартирних будинків)</i>					
6.3. Чи вважаєте Ви його діяльність ефективною:					
7. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням «Місцева влада сприяє залученню громадян до процесу прийняття рішень»:					
8. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням «Місцева влада належним чином реагує на вимоги громади щодо розв'язання проблем місцевого значення»:					
9. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням «Місцева влада має ефективно вирішувати проблеми місцевого значення без залучення громади»:					

Продовження додатку В

**Результати соціологічного опитування,
проведеного з метою з'ясування
стану культури локальної демократії у м. Кропивницькому
станом на 29-30 липня 2017 року**

Дане опитування проведено у відповідності до методик соціологічного дослідження, розроблених провідними вітчизняними та зарубіжними соціологами. При проведенні опитування була сформована квотна вибірка з використанням наступних параметрів: стать, вікова група, освіта респондента, тип помешкання респондента та секторування міста згідно пропорційного розподілу проживання електорату. Розрахунок вибірки здійснено пропорційно актуальним статистичним даним управління статистики Кіровоградської ОДА щодо співвідношення чисельності соціальних груп населення міста Кропивницького.

Було опитано таку кількість представників кожної соціальної групи: 30 чоловіків віком від 18 до 30 років без вищої освіти; 15 жінок віком від 18 до 30 років без вищої освіти; 15 чоловіків віком від 31 до 45 років з вищою освітою; 30 чоловіків віком від 31 до 45 років без вищої освіти; 15 жінок віком від 31 до 45 років з вищою освітою; 30 жінок віком від 31 до 45 років без вищої освіти; 15 чоловіків віком від 46 до 60 років з вищою освітою; 30 чоловіків віком від 46 до 60 років без вищої освіти; 15 жінок віком від 46 до 60 років з вищою освітою; 30 жінок віком від 46 до 60 років без вищої освіти; 15 чоловіків старше 60 років без вищої освіти; 15 жінок старше 60 років з вищою освітою; 45 жінок старше 60 років без вищої освіти.

Місто Кропивницький було поділено на 15 секторів, у кожному з яких було опитано по 20 респондентів:

ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

1 сектор – Гірниче, Масляниківка, Арнаутово; 2 сектор – Завадівка, Кушівка, Катранівка; 3 сектор – Велика Балка, Суха Балка; 4 сектор – Центр і Пермський; 5 сектор – 5/5, Полтавська.

ФОРТЕЧНИЙ РАЙОН

6 сектор – Селище Нове; 7 сектор – Лелеківка і Стара Балашівка; 8 сектор – Нова Балашівка і Райцентр; 9 сектор – Новомиколаївка і Некрасівка; 10 сектор – Ковалівка; 11 сектор – Озерна Балка; 12 сектор – Новоолексіївка; 13 сектор – Критий ринок, Черемушки, Чечора; 14 сектор – Волкова, Пацаєва, Попова; 15 сектор – Жадова, 101 мікрорайон

Всього було опитано 300 респондентів. Статистична похибка вибірки обчислена за наступною формулою:

$$\mu = \sqrt{\left(1 - \frac{n}{N}\right) \cdot \frac{\sigma^2}{n}}$$

де μ – похибка, n – кількість вибірки, N – генеральна сукупність, σ – дисперсія. Обрахована похибка вибірки становить **1,094%**.

Продовження додатку В

**Результати соціологічного опитування 29 липня 2017 року
з метою з'ясування стану культури локальної демократії у м.
Кропивницькому**

1. Механізми локальної демократії	Які з перелічених механізмів локальної демократії Ви вважаєте найбільш результативними для вирішення місцевих проблем:		У яких з перелічених механізмів локальної демократії Ви брали участь:	
	вважаю результативними	не вважаю результативними	брав участь	не брав участь
1.1. Громадські слухання (з'ясування громадської думки)	32,33% (97)	34,00% (102)	30,00% (90)	36,33% (109)
1.2. Загальні збори громадян за місцем проживання	39,33% (118)	27,00% (81)	41,00% (123)	25,33% (76)
1.3. Місцеві ініціативи (збір підписів)	33,00% (99)	33,33% (100)	44,33% (133)	22,00% (66)
1.4. Консультації з громадськістю (публічне громадське обговорення)	25,67% (77)	40,67% (122)	25,33% (76)	41,00% (123)
1.5. Діяльність органів самоорганізації населення (діяльність будинкових, квартальних, вуличних і т.д. комітетів)	36,33% (109)	30,00% (90)	32,00% (96)	34,33% (103)
1.6. Місцевий референдум	23,67% (71)	42,67% (128)	27,33% (82)	39,00% (117)
1.7. Мені нічого невідомо про механізми локальної демократії	8,00% (24)			
1.8. Мене не цікавлять механізми локальної демократії	17,33% (52)			
1.9. Важко відповісти	8,33% (25)			

Продовження додатку В

		так	ско- ріше так	ско- ріше ні	ні	важко відпо- вісти
2. Чи готові Ви в подальшому брати участь у перелічених заходах, спрямованих на вирішення проблем місцевого значення:		26,00% (78)	21,33% (64)	11,67% (35)	22,67% (68)	18,33% (55)
3. Чи готові Ви організовувати (ініціювати) заходи, спрямовані на вирішення проблем місцевого значення:		10,33% (31)	10,00% (30)	14,00% (42)	48,67% (146)	17,00% (51)
4. Чи погодилися б Ви взяти участь у подібних заходах за винагороду у сумі 200 гривень:		9,67% (29)	15,67% (47)	9,00% (27)	41,67% (125)	24,00% (72)
Для жителів приватного сектора 41,67% (125)	5.1. Чи створено у Вашому кварталі орган самоорганізації населення (квартальний комітет):	76,00% (95)	3,20% (4)	0,00% (0)	4,00% (5)	16,80% (21)
	5.2. Чи сприяє діяльність Вашого квартального комітету вирішенню місцевих проблем:	17,60% (22)	20,00% (25)	16,80% (21)	19,20% (24)	26,40% (33)
Для жителів багато-квартирних будинків 58,33% (175)	6.1. Чи діє у Вашому будинку «завідувач будинком»:	52,57% (92)	5,71% (10)	2,86% (5)	21,71% (38)	17,14% (30)
	6.2. Чи діє у Вашому будинку ОСББ/ЖБК:	41,14% (72)	6,29% (11)	8,00% (14)	23,43% (41)	21,14% (37)
	6.2. Чи вважаєте Ви його діяльність ефективною:	8,57% (15)	13,71% (24)	21,71% (38)	28,57% (50)	27,43% (48)
7. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням «Місцева влада сприяє залученню громадян до процесу прийняття рішень»:		11,33% (34)	13,00% (39)	16,00% (48)	40,33% (121)	19,33% (58)
8. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням «Місцева влада належним чином реагує на вимоги громади щодо розв'язання проблем місцевого значення»:		4,67% (14)	10,33% (31)	19,67% (59)	47,33% (142)	18,00% (54)
9. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням «Місцева влада має ефективно вирішувати проблеми місцевого значення без залучення громади»:		15,67% (47)	4,67% (14)	11,33% (34)	48,00% (144)	20,33% (61)

Складено автором.

Додаток Г

Таблиця 2.2.2.

Динаміка оцінок результативності механізмів локальної демократії за результатами всеукраїнського дослідження (2016 р.) та власного дослідження 2017 р.

Які форми місцевої демократії, участі громадян в управлінні містом Ви вважаєте найбільш результативними?				
	Механізм (форма) локальної демократії	Дані всеукраїнського дослідження 2016 р. по м. Кіровоград	Дані власного дослідження 2017 р., по м. Кропивницький	Динаміка у %
1	Загальні збори членів територіальних громад за місцем проживання	22%	39,3%	+54%
2	Консультації з громадськістю	32%	25,7%	-19,7%
3	Місцевий референдум	26%	23,7%	-8,8%
4	Громадські слухання	24%	32,3%	+34,6%
5	Створення та діяльність органів самоорганізації населення	25%	36,3%	+45,2%
6	Місцеві ініціативи	21%	33%	+57,1%
7	Мені нічого не відомо про механізми місцевої демократії	16%	8%	-50%

Продовження таблиці 2.2.2.

8	Важко відповісти / Немає відповіді / Мене не цікавлять механізми локальної демократії	21%	25,7%	+22,4%
---	--	-----	-------	--------

Складено автором, та за [10]: Аналітичний звіт «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження».
/ Київський міжнародний інститут соціології, жовтень-грудень 2016 р. 149 с.

Додаток Д

Таблиця 2.2.3.

**Знаннєвий критерій сформованості світоглядної складової культури
локальної демократії**

Фактори	Респонденти/Вагомості				Сума
	Високий (4 бали)	Середній (3 бали)	Недос- татний (2 бали)	Низький (1 бал)	
1.1. Знання щодо громадських слухань	97/0,324	102/ 0,340	52/0,173	49/0,163	300/1
1.2. Знання щодо зборів громадян за місцем проживання	118/ 0,394	81/0,270	52/0,173	49/0,163	300/1
1.3. Знання щодо місцевих ініціатив	99/0,331	100/ 0,333	52/0,173	49/0,163	300/1
1.4. Знання щодо консультацій з громадськістю	77/0,257	122/ 0,407	52/0,173	49/0,163	300/1
1.5. Знання щодо ОСН	109/ 0,364	90/0,300	52/0,173	49/0,163	300/1
1.6. Знання щодо місцевого референдуму	71/0,234	128/ 0,427	52/0,173	49/0,163	300/1
Усього балів	571	623	312	294	1800
Вагомість	0,317	0,347	0,173	0,163	1

Складено автором.

Додаток Е

Таблиця 2.2.4.

**Ціннісний критерій сформованості світоглядної складової культури
локальної демократії**

Фактори	Респонденти/Вагомості				Сума
	Високий (4 бали)	Середній (3 бали)	Недо- статній (2 бали)	Низький (1 бал)	
2. Зацікавленість, бажання, готовність використовувати механізми локальної демократії	78/0,260	64/0,213	35/0,112	123/ 0,410	300/1
3. Готовність організувати (ініціювати) заходи, спрямовані на вирішення проблем місцевого значення	31/0,103	30/0,100	42/0,140	197/0,66	300/1
4. Стійкість до маніпуляцій (готовність брати участь в механізмах КЛД за винагороду)	125/ 0,417	27/0,090	47/0,157	101/ 0,337	300/1
9. Переконавання щодо необхідності залучення громади при вирішенні місцевих питань	144/ 0,480	34/0,113	14/0,047	108/ 0,360	300/1
Усього балів	378	155	138	529	1200
Вагомість	0,315	0,129	0,116	0,440	1

Складено автором.

Додаток Ж

Таблиця 2.3.1.

Сформованість діяльнісної (поведінкової) складової культури локальної демократії

Фактори	Респонденти/Вагомості		
	Високий та середній (« 4» та «3» бали)	Недостатній та низький (« 2» та «1» бали)	Сума
1.1 Участь в громадських слуханнях	90/0,300	210/0,700	300/1
1.2 Участь в зборах громадян за місцем проживання	123/0,410	177/0,590	300/1
1.3 Участь в місцевих ініціативах	133/0,443	167/0,557	300/1
1.4 Участь в консультаціях з громадськістю	76/0,253	224/0,747	300/1
1.5 Участь в діяльності ОСН	96/0,320	204/0,680	300/1
1.6 Участь в місцевому референдумі	82/0,273	218/0,727	300/1
Усього балів	600	1200	1800
Вагомість	0,333	0,667	1

Складено автором.

Додаток К

Таблиця 3.1.1.

**Порівняльна таблиця повноважень старост ОТГ
та власних повноважень ОСН**

Повноваження Старости згідно ст. 14¹ Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»	Власні повноваження органу самоорганізації населення згідно ст. 14 Закону України «Про органи самоорганізації населення»
1) представляє інтереси жителів відповідного села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;	1) представляти разом з депутатами інтереси жителів будинку, вулиці, мікрорайону, села, селища, міста у відповідній місцевій раді та її органах, місцевих органах виконавчої влади;
2) бере участь у пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради та засіданнях її постійних комісій;	
3) має право на гарантований виступ на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради, засіданнях її постійних комісій з питань, що стосуються інтересів жителів відповідного села, селища;	
5) бере участь в організації виконання рішень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, розпоряджень сільського, селищного, міського голови на території відповідного старостинського округу та у здійсненні контролю за їх виконанням;	2) сприяти додержанню Конституції та законів України, реалізації актів Президента України та органів виконавчої влади, рішень місцевих рад та їх виконавчих органів, розпоряджень сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті (у разі її створення) ради, рішень, прийнятих місцевими референдумами;

Продовження таблиці 3.1.1.

<p>6) бере участь у підготовці проекту місцевого бюджету в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного старостинського округу;</p>	<p>3) вносити у встановленому порядку пропозиції о проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць та проектів місцевих бюджетів;</p>
<p>7) вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного старостинського округу виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб;</p>	
<p>8) бере участь у підготовці проектів рішень сільської, селищної, міської ради, що стосуються майна територіальної громади, розташованого на території відповідного старостинського округу;</p>	
<p>10) бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного села, селища та інформує сільського, селищного, міського голову, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради про його результати.</p>	

Продовження таблиці 3.1.1.

	<p>братських могил, обладнанні дитячих і спортивних майданчиків, кімнат дитячої творчості, клубів за інтересами тощо; з цією метою можуть створюватися тимчасові або постійні бригади, використовуватися інші форми залучення населення;</p> <p>б) здійснювати контроль за якістю надаваних громадянам, які проживають у жилих будинках на території діяльності органу самоорганізації населення, житлово-комунальних послуг та за якістю проведених у зазначених жилих будинках ремонтних робіт.</p>
--	---

Складено за [224; 236]: Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 13 Ст. 91; Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625 – III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 48. Ст 254.

Додаток Л

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Стаття у науковому фаховому виданні України:

1. Колісніченко Р.М., Цумарєв М.І. Напрямки вдосконалення діяльності органів державної влади у контексті розвитку культури локальної демократії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Випуск 24: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 29 – 37.

Статті у зарубіжному виданні і фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Цумарєв М.І. Культура локальної демократії як залог розвитку громадянськості. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 6/2018. Bakı: Mütərcim, 2018. S. 217 – 222.

3. Цумарєв М.І. Місце культури локальної демократії у політологічній літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століття. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С. 70 – 76.

4. Цумарєв М.І. Культура локальної демократії: структура й функції. *Політикос. Науковий журнал* / Гол. ред. С.М. Наумкіна. Одеса: «Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 1. С. 83 – 87.

5. Цумарєв М.І. Поняття культури локальної демократії. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 129 (2). С. 301 – 305.

6. Цумарєв М.І. Громада як суб'єкт культури локальної демократії. *Грані. Науково-теоретичний альманах* / Гол. ред. С.А. Квітка. Дніпро: «Видавництво «Грані», 2018. Том 21 (№3). С. 82 – 89.

7. Цумарєв М.І. Роль інститутів громадянського суспільства у формуванні культури локальної демократії громадянського типу. *Регіональні студії. Науковий журнал* / Гол. ред. М.М. Полінчак. Ужгород: «Видавничий дім «Гельветика», 2018. № 12 (№8). С. 72 – 77.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

8. Цумарєв М.І. Стан локальної демократії на Кіровоградщині: проблеми, перспективи розвитку. *Актуальні суспільно-політичні проблеми права та економіки*. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (11 квітня 2014 р.) / укладачі: Р. М. Колісніченко; О. Д. Коломоєць. Кіровоград: Кіровоградський інститут МАУП, 2014. С. 145 – 148.

9. Цумарєв М.І. Практичні аспекти організації та проведення конференції громадян за місцем проживання при створенні органу самоорганізації населення. *Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (20 травня 2015 р.); гол. ред. Р.М. Колісніченко. Кіровоград: Кіровоградський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2015. С. 122 – 129.

10. Цумарєв М.І. Особистісні виміри громадянської культури локальної демократії. *Сучасні наукові інновації*. Ч. II. Матеріали II Міжнар. Наук.-практ. конференції. 24 – 25 лютого 2018 р. Київ: Міжнародний Центр Наукових досліджень 2018. С. 25 – 26.

11. Цумарєв М.І. Особливості взаємодії суб'єктів-носіїв культури локальної демократії, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*. Матеріали III Всеукр. наук. конф. 25 – 26 травня 2018 р. Дніпровський національний університет ім. О. Гончара. Частина I.; Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро, 2018. С. 88 – 90.

12. Цумарєв М.І. Механізм становлення громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні. *Суспільство держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 1 – 2 червня 2018 р.); за ред. Заславської О.О., Мудракова В.В., Ювсечка Я.В. Хмельницький Національний університет, Хмельницький, 2018. С. 120 – 121.

13. Цумарєв М.І. Роль недержавних закладів освіти у політичній соціалізації молоді та формуванні культури локальної демократії громадянського типу. *Проблеми модернізації України*: [зб. наук. пр.]. Вип. 8: Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики. зб. наук. праць і матеріалів (11 квітня 2019 р.); Редкол.: М.Н. Курко (голова) [та ін.] Київ: МАУП, ДП «Видавничий дім «Персонал», 2019. С. 220 – 222.

14. Цумарєв М.І. Кваліметрична модель рівня розвитку культури локальної демократії. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики*: зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (25 квітня 2019 р.); гол. ред. Р.М. Колісніченко. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 10 – 13.

Додаток М

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дослідження обговорювалися на засіданні кафедри політології, соціології та соціальної роботи ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», а також пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях:

1. Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні суспільно-політичні проблеми права та економіки» (м. Кіровоград, Україна, 11 квітня 2014 року, форма участі – доповідь з публікацією);
2. Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії та практики» (м. Кіровоград, Україна, 20 травня 2015 року, форма участі – доповідь з публікацією);
3. III Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, Україна, 25 – 26 травня 2018 року, форма участі – заочна);
4. III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (м. Хмельницький, Україна, 1 – 2 червня 2018 року, форма участі – заочна);
5. II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові інновації» (м. Київ, Україна, 24 – 25 лютого 2018 року, форма участі – заочна);
6. Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми модернізації недержавного сектору освіти в Україні у контексті світових тенденцій і національної практики» (м. Київ, Україна, 11 квітня 2019 року, форма участі – заочна);
7. Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики» (м. Кропивницький, Україна, 25 квітня 2019 року, форма участі – доповідь з публікацією).